

પ્રેમભક્તિ-ગ્રંથમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજસૂત્રોત્તી કાવ્યનિપુટિ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૪-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪ થી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઇન્દુકુમાર, આંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૦૯
૬, ન્દાના ન્દાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૭ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, શીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમ્પ્રલોડી (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮, જયા-જયન્ત (૪ થી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૧૪
૯, મેધદૂત, સમ્પ્રલોડી (૩ જી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૧૭
૧૦, ક્રિષ્ણ (૫ મી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદશનો	... .. ૧૯૨૧
૧૨, રાજર્ષિ ભરત (૨ જી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ (૨ જી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ (૨ જી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન	... .. ૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી યોડસ મન્થો, સમ્પ્રલોડી	... .. ૧૯૨૫
૧૭, શકુન્તલાનું સંભારણું (૨ જી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૨૬
૧૮, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપલયો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૯, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, મહાસુદર્શન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૦, ઉદ્યોધન (૨ જી આવૃત્તિ)	... .. ૧૯૨૭
૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭

દલપતરામના કાવ્યગુરુ
સદગુરુ સ્વામી શ્રી દેવાનંદ

દેવાનંદે ગમ્ના તે દેવાનંદ ગુરૂં ચા
પામીને કાવ્યની દીક્ષા દીધ્યા દેવકુમાર શા

ત્રિમલકિત - ગ્રન્થમાળા

કેવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ ૧ લો, કાવ્યદીક્ષા

(ઇ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૪૮)

ગાનાલાલ દલપતરામ કવિ

પારાશર્યવચ.સરોજમમલમ્

વિ. સં. ૧૯૮૬

ઇ. સ. ૧૯૩૩

કીમત સવા બે રૂપીઆ

કતીને માટે રજીસ્ટર્ડ

અકાશકે : આનન્દ ન્હાનાલાલ કવિ

૧૬, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

૧૯૩૩

પ્રત ૧૨૫૦

૧૯૨૭ની, સાલ ૫છી પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળોના પ્રત્યેક
ગ્રન્થની પ્રત્યેક નકલ ઉપર ન્હાનાલાલની મૂકી સ્ટેમ્પ હોય છે.

મુદ્રક અને મુદ્રણશાળા

શંકરરાય અમરનાથ ત્રેવડ

૧૬, અમદાવાદ, રાજકોટ, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

આટલાટલે વર્ષે આજ દલપતજીવનકથાનો આ પ્રથમ ખંડ પ્રગટ થાય છે. દલપતરામની ૧૧૩ મી જન્મતિથિ આવી ગઈ અને ૩૫ મી સંવત્સરી હવે આવશે; આ અન્ય એક પેઢી મોડો છપાય છે. મોડું તો થયું છે; પણ ઇતિહાસઆલેખન કદી એ મોડું પડતું નથી. દલપતરામ કાંઈ પેઢી-એ પેઢીના કવિ ન હતા; પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળના દલપતરામ કવિ હતા. એ સંગમકાળ હજી પૂરો થયો છે? સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળ દાયકાઓથી નથી મપાતા, સૈદ્ધાંતોથી મપાય છે. પ્રાચીનઅર્વાચીન સંસ્કૃતિઓનો સંગમકાળ સમાપ્ત થયો નથી, ને દલપતરામનો યુગ હજી આચર્યો નથી. એટલે, મોડું તો થયું છે; પણ યુગમન્યનમા મોડું પડે એટલું મોડું થયું નથી. દલપતજીવનકથાનો ઇતિહાસઅર્ક તો છેલ્લા ૨૩ વર્ષથી, મદારા ગીતાલાલાનંતરમાના પિતૃતર્પણમા, ઇ. સ. ૧૯૧૦ થી ગુજરાત સમક્ષ છે.

દલપતરામના પ્રથમ કાવ્યગ્રન્થો ઇસ્વી ૧૮૩૩મા રચાયા હતા. આજ એમની શતાબ્દિ છે. કાવ્યસાહિત્યમા દલપતરામે પહેલી પગલીઓ માડ્યાની શતાબ્દિએ દલપતજીવનકથાનો આ કાંડ છપાય છે.

દલપતજીવનકથાનાં કેટલાક ધાર્યા સાધનો નાશ પામ્યા છે, કેટલાંક અણધાર્યા સાધનો ઉપલબ્ધ છે. દલપતકાવ્ય એ જ દલપતરામનો ચીરંજીવ ઇતિહાસ છે, ને જૂનાં શ્રદ્ધિપ્રકાશમાની છટક નોંધો એ દલપતઇતિહાસની પૂરવણી છે. ગુજરાત વનોક્યક્ષેત્રે સોસાયટીનું દલપતયુગનું-ઇ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૮ સુધીનું દફતર અલોપ થયું છે. ફારબસની જીવનકથાઓ કે રાસમંદિરાના સંશોધનકાળની ફારબસની ગુજરાતયાત્રાની વિગતવારો સોસાયટીએ શોધી-સંગ્રહી નથી. એ સો દલપતજીવનકથાને એ પછી સાધનની ખોટો જ છે.

પણ એ સાધનસામગ્રીની ખોટને પૂરે એવો બીજો, પ્રજાનો અણધાર્યો, એક બકાર છે. ૪ સ. ૧૮૬૬ ના ડિસેમ્બરમા ૭૬ વર્ષની વયે સનીવાર તા. ૫ મીએ મધ્યગતે દલપતરામને અર્ધાગવાયુનો પક્ષાધાત થયો. પછી આયુષ્યના છેલ્લા પંદર માસ દલપતરામ એમની બાણુશ્યામા હતા. એ પંદર માસમા પોતાની જીવનકથાની વિસ્તૃત નોંધ દલપતરામને ઉતારેલી છે. પણ તે પ્રસંગનોષો છે, સગમ આત્મકથા નથી. ૧૯૧૩ થી એ નોંધપોથીઓ મ્હારી દને છે. કેટલી ચે વાગ આ જીવનકથા લખવાના ઉધામા કરેલા, પણ મરણ ન થયા. ૧૯૨૮ ના જાનેવારીમા ઘડેલી ચે જના એ આ ગ્રન્થના પાકા રૂપ છે. બેએક વર્ષો ઉપર ત્રણેય ખડના ફરીથી પ્રકરણો પાડી પ્રથમોધ્યાય આધેરોકે લખ્યો. ત્હા આમારા વિનતામાએ સસારની વિદાય માગી, ને દાદાજીના પિતૃતપંજુ અજગા મુમચ્યા. એના મન્દવાડે ઉમ્મ રૂપ લીધું, ને કાગ ત્યાગી એ અક્ષરવાસિની થઈ. પછી દેવાની મરવાણીઓ બીજી દિશામા વળી ગઈ, ને દલપતજીવનકથાને બદલે સમનિત્રા ત્હારે લખાઈ વાચકે 'દલપતજીવનકથાને આટઆટલું મેલું થયું છે એ મ્હારે લીધે, પણ તે આજસને કે ભાવઓહપને કા જે એવું તો તું ચે નહિ કળે. સૌસાનો પાકકાગ હોય છે, ને ત્હારે જ તો પાકનું દશે ને.'

ચેશ્વર પડમા પછી બેએક વર્ષે ૪ સ. ૧૮૨૦ ના જાનેવારીની ૨૧ મી તારીખ એ દલપતરામની જન્મતિથિ, ને મદારાણી વિશ્વોદરિયા વિદેહ થયા તે પૂર્વે ત્રણેક વર્ષે ૪ સ. ૧૮૫૮ ના માર્ચની ૨૫ મી તારીખ એ દલપતરામની અવસાનતિથિ. ચેશ્વરની પડતીથી માટીને ૨૦ મી સદીના ઉત્થકાળ સ્મૃતિનું દલપતરામનું આયુષ્ય જાણે આપણી ૧૬ મી સદીનો દેશકાળ કરીને ત્રિવિરનો મ્હોટો પડાણો પથરાયો. આયુષ્યે યુગ તથાના દલપતયુગ એવે ૧૮૨૦ થી ૧૮૬૮. ઉગાડમા ૧૬ મી સદી કરીને ૪૭ મદદગાયાઓ પડી છે એક એડમનની, બીજી ટેનીસનની, ને ત્રીજી મદારાણીજીની એ સદીનો ઉગાડનો ઈમોયુ બાદજુ તો જન્મ માટીનો શરત જીવ શરદો વર્ધમાન:

એ વૈદિક આશીર્વાદ એમણે તો લગભગ પૂરો સ્મૃતિ-મન્ત કીધો હતો. આપણા ગુજરાતમાં ૧૯ મી સદીનો પૂર્વાર્ધ એટલે સ્વામીનારાયણને દયારામભાઈ, અને ઉત્તરાર્ધ એટલે નર્મદ ને એવા પંડિતો, જેમણે લગભગ આખી ૧૯ મી સદી એટલે દલપતરામ. દલપતરામ ૧૮૫૧ માં સુરતમાં હુન્નરખાનની સ્થાપના બાપણ ક્યું ત્યારે નર્મદે હજી કાવ્યપ્રવેશ કે લોકપ્રવેશ કર્યો ન હતો. દલપતજીવનકથા એટલે ૧૯ મી સદીની આપણી ઇતિહાસકથા: સ્વામીનારાયણ ધર્મની સંસ્થાપનકથા, નવસંસ્કૃતિની ઉદયકથા, બળવાના જ્વાળામુખીની કથા, કંપની બહાદુરના અસ્તની ને હઠેરાનાં અભયવચનદાતા મહારાણીજીના રાજ્યપ્રકરણની કથા. વિષય વિશાળ છે, સામગ્રી અથાગ છે, મનન ને મીમાંસા ડગલે ડગલે છે; કવિતાની કુકુમવર્ણી તેમ જ ભસ્મભમંકર અગ્રમાળા, ને એ અગ્રમાળાને ઉછંગે રમતાં ઇન્દ્રધનુષ્યો, ઇતિહાસગાથા કરતાં મહાકાવ્યને સુદાવે એવા વધારે છે સંસ્કૃતિ-ઓના સંગમકાળ કાંઈ સૈફે સૈફે આવતા નથી. ૧૨૯૭ પછી ૧૮૪૮ જેવો ઇતિહાસયોગ ગુજરાતે સાંપડ્યો નથી. આમ દલપતજીવનકથા લખવી એક રીતે સુલભ છે, પણ બીજી રીતે દુર્લભ છે. કલમ હોય તો પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળનો બીજો પૃથુરાજરાસો લખાય. પણ સરસ્વતીનાં વસ્દાનખમ્બો આજનો એ ચન્દ બિરહાઈ ક્યાં ?

મુદ્રણકલા, બન્ધૂકનો દારૂ, ને હોકાયન્ત્ર-Printing Press, Gun-powder, and Mariner's Compass એમણે યૂરોપનો મધ્યકાળ નવો સરળ્યો એમ ત્યાંના કાળમીમાસકો કહે છે. એ મધ્યયુગનો ત્યાં અર્વાચીન યુગ સરળ્યો ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશને ને વરાળયન્ત્ર. યૂરોપઅમેરિકાની ૨૦ મી સદી એટલે વીજળી ને વિમાન; અને ૧૯ મી સદી એટલે દેશદેશમાં ને દિશાદિશામાં ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનનું ને વરાળયન્ત્રનું મ્હોરણપ્રફુલ્લન. નેપોલિયનની સંહારપચ્ચીશીમાંથી યૂરોપને તારીકિગારી લીધો વરાળયન્ત્ર-આગગાડી અને આગબોટોએ. ૧૯ મી સદી અર્ધી વીત્યે હિન્દમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ પહેલાં

પગલાં માંડ્યાં. ૧૭૪૮ માં ત્રિચિનાપલ્લીના ઘેરામાં એસામથુ દિન્દી
 સેનાનીઓએ પીધાં ને ચોખા જિટિયા સેનાનીઓને આખા ત્હાર
 પછી ભારોભાર એક સેકે, ૧૮૪૮ માં, જિટિશના ઘોડાંઓએ અટ-
 કનાં પાણી પીધાં. કન્યાદુભારીથી અટક પર્વન્ત ભારે ૧૮૪૮ મા
 છનાઇ રહ્યું છતાં પછી જમાવટ થઇ. ૧૮૪૪ મા ઇંગ્રેજ
 રાજભાષા જાહેર થઇ; ને પછી આગગાદી આવી, તાર નંખાયા, મીસો
 થઇ; નવી નિશાળો સ્થપાઇ, કન્યાશાળાઓ ઉઠડી, વાંચનમાળા
 સ્થાપ, કે.સે.એ નીકળી, યુનિવર્સિટી એક્ટ થયો; છાપાં છપાયા,
 માસિકો પ્રગટ્યાં, પુસ્તકાલયો ખુલાયાં, લોકસભાઓ થઇ; વિધવા-
 વિવાહનો કાયદો થયો, મિલિય મેરેજનો કાયદો થયો, એછજ યોદ્ધ
 કનુસેન્ટનો કાયદો થયો; મ્યુનિસિપાલિટીઓ થઇ, લોકલ બોર્ડો થઇ,
 લેજિસ્લેટિવ કામિયો થઇ, કોંગ્રેસ થઇ; ઇતિહાસનું મંરોધન થયું,
 નવા ગ્રન્થો લખાયા, નવી કવિતા રચાઇ, નવા દેશહિતચિન્તકો
 થયા, નવી દેશકલ્યાણની મીમાંસા થઇ, લોકસેવાના મહાપ્રતિપા
 દીક્ષિતો થયા. દલપત ને નર્મદ આપણા લોકસેવાવનના પ્રથમ
 દીક્ષિતો; ને ત્હેમાં થ તે જન્મે, કવિનાપ્રવેશી, લોકસભાઓ ઉદ-
 બોધવે, સંસ્થાઓ સ્થાપવે, ગુજરાતી ગદ્ય લખવે, છાપાના અધિપતિ
 લેખે, ગ્રાન્ડકોપની લાવના સેવવે ને સામગ્રી સજવે, અન્યગૂંથનમાં,
 તેમ લોકસેવાના દીક્ષાવ્રતમાં દલપતરામ નર્મદાસંકરના અગ્રણી.
 પૂરેપૂર્ણ ૧૮૭૦ પછી સિદ્ધ થતી અવોગીનના ૧૮૪૮ પછી
 દિન્દીને દિનરે ઉતરી ત્હારે અનેક નવા પ્રગ્નપ્રતો આપણે ત્હાં
 ઉપરિચય થયા. નવપદ્ધતિની બાળકેળવણી ને કન્યાકેળવણી, ઇતિહાસ-
 સંશોધન, પુસ્તકાલયો, દુર્લભદ્રોગો, સંસ્થાનસુધારો, ગણિત-
 વ્યવસ્થા, દુનનરખાનગી ચઢાઇ, સ્વદેશી, ધાર્મિક કલહકુસંપ, બાળકમ-
 નિષેધ, વિધવાવિવાહ, મીઠાનો કરોબાર, અન્યજોની વેડ ને વિટંબણાઓ,
 રાજ્યપલટો, દિન્દીઇંગ્રેજની મેચી, સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય:
 દલપતકાવ્યમાં ગવાયેલા દલપતયુગના એ સૌ પ્રગ્નપ્રતોમાથી
 આટઆટલે વર્ષે આપણે કેટકેટલાક ઉઠેલી રજા છીએ? દલપતરામ

ચળવળમંચાલક ન હતા, મન્ત્રોચ્ચારક હતા. ચળવળ એ કવિધર્મ કે કાવ્યધર્મ નથી એ દલપતરામ સહમજતા હતા. કાળ કાળનું કામ કર્યે જાય છે; કાળનું જોણું કામની વાટ જોતું થઈતું નથી. કાંઈ ગાડાં 'ધાંચમાં' સદાનાં રણાં નથી કે આપણી પ્રજાનું ગાફૂં ધાંચમાં રહે. નવયુગના પ્રશ્નો કંઈક કંઈક ઉકેલાયા છે ને ખીજા ઉકેલાતા જાય છે. ગુર્જરદેશ કે ભરતખંડ ૧૮૪૮ માં હતા ત્યાં ૧૯૩૩ માં નથી. પણ એ સહુ પ્રજાપ્રશ્નો ઉકેલાઈ રહે નહિ ત્યાં સુધી દલપતકાવ્ય કે દલપતરામ ગદ્ય કાલનાં થયાં નથી, આજનાં જ છે, હજી જોલે છે. દલપતકાવ્યમાંની મીઠાના કરવિરોધની કવિતા ૧૮૯૬ માં રચાયેલી છે; દલપતકાવ્યમાંના અન્તજોની વિટંબણાના સંવાદ ૧૮૫૫ માં જાહેર સભામાં ઉચ્ચારાયેલા છે; ૧૮૫૨ માં દલપતરામ સદ્બોધી ગયા છે કે 'જતી રિદ્ધિને દૂર રસ્તેથી રોકો.' ૧૮૫૧ માં દલપતરામ ભાખી ગયા છે કે હુનર નરેશની સહામે આપણો એક જ જોખો જૂઝી શકશે, અને તે 'વીર વડો વણુરાજ.' ૧૮૫૧ માં દલપતરામે જાહેવાસ્થળી ગાઈ, ને મઘનિષેધ ઉચ્ચાર્યો. દલપતરામની આપ દષ્ટિ લવિષ્ય વાચતી એટલો આજ ભૂતકાળે વાંચનાર કેટલાક છે? આ વિષયોમાં તો આજનો જમાનો દલપતરામના જોલના પડખા ઝીસે છે. દલપતમન્ત્રો હજી જોલે છે; દલપતયુગ હજી આચર્યો નથી. નહિ ઉતાવળિયાપણે કે નહિ કાયરતાથી, સંસારશાસ્ત્રની ઉઠી સહમજણુ ને હૃદયંગમ સ્વદમ્બવટથી, લોકસમૂહાયને બડકાવ્યા વિના, સમાજ શું સંપ જળવીને, પ્રજાસંઘનું સંઘનજ જમાવતાં જમાવતા, સેંકડો વર્ષોને કારણે ખંડેરરૂપ થયેલાં આપણા આત્મનિષ્ઠા ને આત્મભાન સમારતાં સમારતાં, નહિ તિરસ્કારી—નહિ ઉશ્કેરી, સેનાનીની રીતે નહિ પણ નાચિની સાત્ત્વિકતાથી, આવતો દેશકાળ સ્મૃતિકોરની આંખે વાંચી, પહેલા પાઠેમા સદ્ગુરુ શિષ્યને દોરે છે એ બાવથી, ગુર્જર પ્રજાને દલપતરામે નવયુગની સત્પ્રવૃત્તિઓમાં પહેલાં પગલાં ભરાવ્યાં અને ગાળા ગાળાને સ્વકર્તા પૂરનાં પાણી પાપ એ તો ધીરગંભીર ભાવે લાણુવાવિચારવાનો આપણા ગુર્જર ધર્મ

હાસને! ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે. ઉગતી તારકમાળને ન્યોતિધી જૂવે ને એ પ્રદયોમ વાંચીને જન્મોત્તરી ઉચ્ચારે, એમ દલપતરામે ઉગતી સંસ્કૃતિ નિરૂપી ને એના સત્ત્વસત્ ભાવની પ્રગ્ન જન્મોત્તરી વખીવાચી. 'સુધારો' થવા સઘ વિઘા વધારો.' ચોણોમો વધે આજ સર્વરાગનાથક ઓપધિ સમો એ દલપતમન્ત્ર ખરો છે કે ખોટો? દલપત કાવ્ય એટલે દલપતયુગની દલપતરમૂતિ વેનચરિત્ર ત્હારે 'સુધારાનું પુરાણ' કહેવાનું. માણસદ વેનચરિત્રની કથા કરતા, અને કથાકારને રાજપીપળાના એક શેઠ તરફથી પચાસ રૂપિયા દક્ષણા અપાતી. દલપતરામે આવેખેલી દેશની જન્મકુંડળી કે જન્મોત્તરી આજ સૈકા બદલાયે પણ જુઠ્ઠા પડ્યા છે?

મામ્યમૂર્તિ દલપતરામ પ્રધાનભાવે માત્વિકવર્ણ સાધુગુણોની શુભમૂર્તિ હતા.

શબ્દોના અર્થ કાળે કરી બદલાય છે. વીમળી સરી એકા પછી આપણે ત્હાં 'સુધારા' એટલે રાજકીય સુધારાઃ મોર્ચીસુધારા, મોન્ટેગ્યુ-સુધારા. ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીમીમા 'સુધારો' એટલે સંસારસુધારો. દલપતરામને એ શબ્દોના અર્થ વિસ્થાન હતા. દલપતભાષામા સુધારો એટલે Civilization, આજે સંસ્કૃતિ કહિયે ત્રીએ તે. દલપતરામને તો આગાહી પણ સુધારાનું અંગ હતું: 'સુધારાથી યે આ જુઓ આગાહી.' દુબરઉજોગો, સરોવરનહેરો, શાળાપુસ્તકઘાળાઓ, પ્રદર્શન ને મીસો, આગાહીને વીજળીના તાર, ઈંડળાઓ, સોસામડીઓ, સંસ્કારથાપનાઓ, નવમન્યોનું ગૂંથન ને પૂર્વ ગિરાનો ગિર્વોણ સમો વિકાસ: એ સૌ દલપતરામની ને દલપતકાવ્યની ભાષામા સુધારાના અંગો હતાં. કાળની પમળીઓમાં, પદારની તેજછાયામા દલપતરામ સંસ્કૃતિઓના મન્ત્રો વાંચના સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળના દલપતરામ કવિ હતા; પણ અર્વાચીનના અન્ધગ્રહાણુ અનુકરણિયા ઉપામક એ ન્હોતા કે પ્રાચીનતાના રેખનારે ન્હોતા. એમને તો પ્રાચીનતાના થક ઉપર અર્વાચીનતાની ઊંચો ચઢાવતી હતી. શાળાગાળોને પાણી પીવું એ એમનું ધર્મસૂત્ર

તેમ જ સંસારમુક્ત હતું. ત્યારનો યુગ પ્રલક્ષ નિરખનાર, નર્મદના મિત્ર, સુધારાના સાથી, મૂરત અમદાવાદ રાજકોટ—સમગ્ર ગુજરાત-વાસી, દેશનું નિત્ય દિત ચિન્તવનાર નવલરામભાઈ એમની સુધારાની ઇતિહાસમીમાસામાં બાખી ગયા છે કે ‘દલપતરામને હાથ રહ્યો હોત તો સુધારો દારૂડિયો ન થાત.’ દલપતરામ કવિ હતા ને કવિહૃલ્લસ કાલીદાસના મહાવાક્યને સન્માનતા કે

પુરાણમિત્યેષ ન સાધુ સર્વમ,
ન चापि काव्यं नवमित्यवंगम;
सन्तः परीक्ष्यान्यतरव भजन्ते,
मूढः परमत्ययनेयबुद्धिः

પ્રાચીનઅર્વાચીનના સારસંગ્રાહક દલપતરામ સારગ્રાહી સુધાર હતા, નવાળૂના ઉભયના સદ્અંશોના પરીક્ષક ને ઉપાસક હતા.

પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સમન્વયના તે પરમ શ્રદ્ધાળુ હત નવા યુગના ને નવા રાજ્યના ગુણદોષ-ઉભય તે જોતા અને જોલતા દલપતરામની—રાજભક્તિ દેશવિદિત હતી; દલપતરામની દેશભક્તિ ઇતિહાસવિદિત છે. રાજભક્તિ ને દેશભક્તિનો વિરલ સંયોગ દલપતરામમાં થયો હતો. રાજપ્રભુ ઉભયના દલપતરામ પરમ શ્રદ્ધાસ્થાન હતા

અને, સહુનો સાજો, સહુનો સસરો છે દિવ દલપતરામ એમ નિષકક ઉચ્ચરનાર, આજીવન ગાહરથ્ય શ્રદ્ધાચર્ચના ઉપાસક, મધમાસનિર્લેપ, ધર્મપરાયણ, ‘ મહારી શ્રીઆવુરીની વાર્તાઓ વાચી સંસાર રખેને ! અવળે પન્થે વળે ’ એમ ત્રિચારી એવા કાવ્યોનો નિરોપ નાશ કરનાર, દલપતરામ સદ્ગુણમૂર્તિ સમા દૂધઉજળા સાહિત્યકાર ને લોકનેતા હતા.

કંદર્પદર્પદલને ચિરલા મનુષ્યાઃ એ શ્લોકબાખ્યા દલપતરામ વિરલ મનુષ્ય હતા.

દલપતરામનું કવિતાનું આદર્શ મહાભારતકારનું હતું. પ્રભુ કથાશ્રુનો મન્ત્રોચ્ચાર એને દલપતરામ કવિતાનો પરમ ધર્મ માનતા. હેવાની બાપા એટલે પ્રેમની બાપા, રસ એટલે નરનારના શુદ્ધઅશુદ્ધ

ચૂંગારપ્રસંગો એવો એકદેશીય એક સાહિત્યસંપ્રદાય છે. દલપતરામ એ સંપ્રદાયના સંપ્રદાયી ન હતા. ઊરની ચૂંગારી ઉમિંઓ નહિ, યુગના યુગબોલ દલપતરામ કવિતામાં ભાખતા. દલપતકવિતા એટલે પ્રજાપ્રશ્નોનું મન્યન. કવિતા દલપતરામને મન અન્તિમ સિદ્ધિ ન હતી, લોકસન્દેશનું સાધન હતી. સર્વદેશીય લોકકથાઓ એ દલપતરામને કાવ્યસિદ્ધિ ને જીવનસિદ્ધિ હતાં. લોકહિત કાળે દલપતરામ સરકારી નોકરી ત્યાગી હતી, લોકહિત કાળે પછી દલપતરામ ગુજરાતભરમાં ધૂમતા. કાવ્ય-કલાનું બીજું એક આદર્શ એ છે કે Art for art's sake. દલપતરામનું કાવ્યઆદર્શ એ પણ ન હતું. દલપતરામને તો પ્રજાને સન્દેશ આપવો હતો. દલપતરામ સન્દેશવાદી કવિ હતા, ને સન્દેશવાદી કવિતા એ દલપતરામનું કાવ્યઆદર્શ હતું. સર્વતોમુખ લોકકથાઓ એ દલપતકવિતાનો સન્દેશ છે; એવા લોકકથાઓના ભાવને દલપતરામ હેવાનો પરમ ભાવ માનતા.

આર્થબૂમિ તણું હિત અન્તરમાં ધમ્મું સદા,

આર્થબૂમિ તણું મદારાં અસ્થી અને ચર્મ છે :

એ દલપતરામનો હેવાભાવ. દલપતરામની કવિતા સદા દેશહિતનાં સ્તોત્રો માવાને કાળ હતી.

અને દલપતરામનો ઉદ્યોગેશ્વરો પ્રજાસન્દેશ ચો છે ? દલપતરામનાં ઉદ્યોગો કાવ્યોમાંનું એક કાવ્ય એ છે કે

એક મંડળા એવી રચાપો ન્હાં સદુને ઉલોમ જડે.

દિન્દના નેનાઓને લક્ષ્મીપુત્રાને રાજમન્ત્રીઓને દલપતરામનો વિદાયસન્દેશ એ છે. ગરીબી, બેકારી, મોઢવારી, Modern Industrialismમાંથી પરિણમતો મૂઠીવાદનો બેદખાવ : ઉદ્યોગો પોણા સો વર્ષમાં આપણે ત્યાં વધ્યાં છે કે ઘટ્યાં ? નવયુગના એ પ્રજા-રોગોના શા શા આપધોપચાર ચોખવા છે ? દલપતરામનો એ ઉદ્યોગ વિદાયસન્દેશ નહિ સાંભળનારાઓ પશ્ચિમદેશોમાં પ્રવર્તતી બર્કર વિપ્લવધારી Class Warને આપણે દેશ-ન્દોનરી રજા છે. ૧૯૩૦ માં દિન્દને દિનારે પચ મૂકતાં ના વાલ્મીકીય ઉચ્ચારે છે કે I come

to take you towards equalization. દલપતરામને તો એ ૧૮૫૮થી લોકમન્ત્ર છે. મૂડીવાદની રંગબેદની અમિઝાળો આવતી અવરોધવી હોય કે આવ્યે હોલવવી હોય તેમણે દલપતસન્દેશ સાંભળવો, ઝીલવો, આચરવો પડશે જ કે

કાળા ગોરા કાઠ છે, ધનહોણા ધનવાન;
ગણો ન હલકા કોઈને, સધળા એકસમાન.

ગુજરાતી કવિતાની દલપતરામે દિશા બદલી. પૂર્વનાં પાયસો વર્ષનાં આપણા કાવ્યસાહિત્યે વિરલ કંઠાંક હશે તેને દલપતરામે કાવ્યસિંહાસને સ્થાપ્યું; સ્મૃતિકારો કરતાં એ એમણે નિજ દલપત-સ્મૃતિમાં કર્યું; પ્રજાના મહાપ્રશ્નોનાં મન્યનને દલપતરામે દલપતકાવ્યમાં કાવ્યવિષય કીધા. દલપતરામે કાવ્યસાહિત્યની દિશાઓ વિસ્તારી.

કવિ એટલે કાન્તદ્રષ્ટા, આવતા યુગને ઓળખે અને ઓળખાવે તે. એ આપણા સનાતન વેદિક આદર્શના દલપતરામ કવિ છે. દલપતરામ દ્રષ્ટા છે. દલપતરામે ખેસતા યુગને ઓળખ્યો ને ગુજરાતને ઓળખાવ્યો. Buckle's History of Civilization જેવો ગુર્જર-સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખાશે—અને આજ નહિ તો કાલે એ લખાશે જ. શ્રીકૃષ્ણપ્રાચીન ગુર્જરસંસ્કૃતિ તો જગત્સંસ્કૃતિઓનો પણ શુભગાર છે—અને એમાનું પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળનું પ્રકરણ જ્ઞદારે વર્ણવશે ત્હારે એ ગુર્જરસંસ્કૃતિની ઇતિહાસખીમાસાના મહાપ્રશ્નમાં દલપતરામ યુગદ્રષ્ટાનું કીર્તિપદ પામશે.

એમના યુગના દલપતરામ પરમ બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જમાનો દલપતરામને કવીશ્વર કહીને સન્માનતો. ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના ઉદ્ભા ચાર દાયકાઓમાં યતિચિતે ભણેલ પ્રત્યેક ગુજરાતીના મુખમાં ને હૃદયે ઠ. દ. ડા. હતા. રંક કે રાજવી, સાધુ શેઠિયા કે આચાર્ય, પાદરી કે કાજી, દેશી કે પરદેશી, હિન્દુ ખ્રિસ્તી પારસી કે ખ્રીસ્તી, લોકસભા કે રાજદરબાર : સહુ દલપતરામને કવીશ્વર કહીને સંબોધતા. દલપતરામનું એ જનતાદીધું બિરહ હતું. એટલેએટલો લોકવ્હાલો

એટલેથી યુગને ને કાળને સારવનાર, એટલેથી સર્વમાન્ય ને સર્વ-
સમાન્ય કવિ કે સાહિત્યકાર છેલ્લી કેટલીક મહીઓ સોધી વળ્યે સાંપડશે ?

યુગને મનથી અમૃતગાના સપૂતે દેસને અમૃત પાયાં.

ગુર્જરદેશે એ યુગમન્યની આ દલપતશૂનકથા છે. વાંચક !
વાંચજો ને કાળનાં અમૃત પીજો.

દેવદીવાળી, મં. ૧૯૮૯

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

અનુક્રમણિકા

પ્રતાવના	પાનું	૭
પ્રકરણ ૧ છું : શ્રીમાળનગરી	૧૬	
પ્રકરણ ૨ છું : વંશવૃક્ષ	૩૫	
પ્રકરણ ૩ છું : દેશકાળ, ઇ. સ. ૧૮૨૦	૪૫	
પ્રકરણ ૪ છું : વઢવાણને ખોળે બાળાપણ	૬૬	
પ્રકરણ ૫ છું : કાવ્યપાંખડીઓ ઉઘડી	૭૭	
પ્રકરણ ૬ છું : સ્વામી નારાયણનાં ચંચલર્તમાન	૧૦૩	
પ્રકરણ ૭ છું : કાવ્યદીક્ષા, મજાલાયા	૧૩૫	
પ્રકરણ ૮ છું : કાવ્યદીક્ષા, સંસ્કૃત	૧૫૮	
પ્રકરણ ૯ છું : મનોરથો	૧૮૪	
પ્રકરણ ૧૦ છું : તેડું ને વતનમાંથી વિદાય	૨૧૩	
સાક્ષવારી	૨૨૬	
વંશાવળી		

કવિશ્વર દલપતરામ

ભાગ પહેલો, કાવ્યદીક્ષા

(ઇ.સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૪૮)

પ્રકરણ ૧૬, શ્રીમાળનગરી

કો કવિ દલપતિરામ હૈ ? કહા કરત હૈ કામ ?

દાखे दलपतिराम, सुनो . दिग्विजयसिंह !
जाति विप्र जानो, मेरी छाति तो श्रीमाली है.

શ્રવણાખ્યાનમાં દલપતરામ કહે છે કે વર્ણે હું પ્રાણી છું,
ને નાતે હું શ્રીમાળી=શ્રી+માળી=લક્ષ્મીજનો માળી છું: પાણી
પાઈ પાઈ સંસારવાડીઓ ઉછેરવી એ મ્હારો જીવનધર્મ છે.

અને સહુ શ્રીમાળીઓનું વતન છે શ્રમાળનગરી.

ગુજરાતનો નકશો જોનારને સહેજે જણાયે કે અર્જુન-
અળની પશ્ચિમે કચ્છના અખાતનું ઊગલું એક ઉછળે છે.
આસોપાલવના પાનના અણીઅથ્ર સમે એ ઊગલાંનો છેડો,
સાગરલહરીથી જાણે નમન્તો, પૂર્વાભિમુખે હસ્તિનાપુર ભણી
ઢળેલો છે. ન્હાનકડી સુકડી-સવતી નદી ત્યાં કચ્છના
અખાતમાં જળે છે. પશ્ચિમે રેતીનાં રણ ને લણી નદી છે,
ઇશાનમાં આરાવલ્લીની ગિરિમાળ કિલ્લો ઠરી પડી છે, પૂર્વે
પરાશરનું અરણ્ય ને અર્જુનઅળનાં શિખરો ઉભાં છે, ને
નૈઋત્યે આઠેક યોજનવાએ કચ્છનો રણઅખાત છે. લિપ્તમા-
ળની તવારીખમાં મિ. જેકસન લખે છે કે આજ શ્રીમાળ
છે ત્યાં અસલ પાણી હતું. ત્ર્યંબકસરોવર ગૌતમસરોવર
ઈશસરોવર કનિષ્ઠસરોવર અહલ્યાદ્રહ પ્રદાકુંઠઃ એ સરોવરોનાં
આજનાં ખંડેરો મિ. જેકસનની સાક્ષી પૂરે છે. પાણીમાંથી
તરી આવતા ખડકો સમી ત્યાં કેટલીક ટેકરીઓ, સપાટ
ધરતીને લાલે ગંડસ્યળ સમી, ગોરખે છે. ત્યાં, સાગરને

પ્ર. ૧, પા. ૨૦

સરિતાને સંગમઘાટે, રેતીનાં રણ ને પીવડીનાં અરણ્યને સીમાડે, ન્હાનકડી ટેકરીઓને મથાળે, રામનગરી સમી શિખરવાસિની, શ્રીમાળનગરી, લેહમીમ્હોરન્તી ને વિદ્યાદેશન્તી, વિરાજતી. હસ્તિનાપુરથી દ્વારકા જતાં-આવતાં શ્રીમાળનગરી વટેમાર્ગુઓને રાજમાર્ગમાં આવતી.

ગુજરાતની પૂર્વ પાંખ લીલી છે ને પશ્ચિમ પાંખ નીલી છે. ગુર્જરદેશની પૂર્વે ઇંડરનાં પંચમહાલનાં રાજપીપળાનાં ધરમપુરનાં વન ઢળેલાં છે, ને પશ્ચિમે સાગરનો જળપગથાર છે. સિન્ધુદેશની દક્ષિણે ને સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે વહતા બે કચ્છી અખાતનાં જળમૂલકાંઓ ઉત્તરમાં ગૂંથાય છે, ને ઇંડરઆરામુરનાં વનોની અલકલટો ઉડતી આવી એ જળમૂલકાં સાથે સંગમ પામે છે ત્યાં, સુન્દરીના સેંથી-પ્રાન્તે સુવર્ણબેર સમેા, અર્જુનદાયળનો પહાડ છે. અને એ પહાડને શિખરે, સુવર્ણબેરમાંનાં રત્નો સમાં, વસિષ્ઠકુંડ ને નૈન દેવાલયો છે. એ પહાડની પશ્ચિમે છએક ચોળનવા આથે કચ્છના અખાતનો ફોટો, ઊગલાં સરિખડો, ફંટાયો છે. એ અખાતઊગલાંના ઉત્તર શિખાન્તની પૂર્વે છએક ગાઉને અન્તરે આજ શ્રીમાળનગરીનાં ખડેરાં વેરાયલાં થઈયાં છે.

દ્વાર એટલે બારણું, અને દ્વારકા એટલે ન્હાતું બારણું--ખ્હારી: સાગરમાંથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશવાની ખ્હારી તે દ્વારકા. દ્વારકાની સાગરખ્હારીમાં થઇ પ્રવેશતાં એક ઠાંઠે સૌરાષ્ટ્રખાધી ને બીજે ઠાંઠે કચ્છખાધી કચ્છના દક્ષિણ અખાતની લાંબી નેજ, જામનગર ને બેડિયા થઈ, ખારા-

ઘોડા ને ઝીંજુવાડાને અડકી, રૂપેણ સરસ્વતી ને બનાસના અદ્રશ્ય જળપ્રવાહોને હૈયામાં સમાવતી, રાધનપુરને પૂર્વમાં મૂકીને, ઉત્તરે વહે છે. કરાંચીની દક્ષિણે ને લખપતનાગાયણ-સરની ઉત્તરે કોરીની ખાડીમાં વહતો કચ્છનો ઉત્તર અખાત મુખદ્વારે સાંકડો છે, પણ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ્યા પછી અન્દર-વાસે ચોક સમો વિસ્તરે છે. ઇતિહાસનવેશો લખે છે કે ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે મહાન સિકન્દરનો કાફલો, સિન્ધુ નદમાં વહી, પાટલનગરી છતી, સાગરમાં ઉતર્યો ત્યારે સિન્ધુ નદના ઓઘ કચ્છના એ ઉત્તર અખાતના ચોકમાં ઠલવાતા હતા. શુજરાતસર્વસંગ્રહ કહે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫ માં સિકન્દરે કચ્છના મોટા રણને સ્થાને મહાસરોવર દીકું હટું. કચ્છી અખાતનો એ ઉત્તર જળચોક લંબચોરસ છે, અને સિન્ધુનાં ને લૂણીનાં જળ ઝીલતો ઝીલતો પૂર્વાભિમુખે વિસ્તરતો. બનાસ નદીના મુખ સન્મુખે કચ્છી અખાતના દક્ષિણ જળઓઘ શું સંગમ પામે છે. એ ઉત્તરદક્ષિણ અખાતછોળોની કૂવારાધારા ઉત્તરે ઉઠે છે ત્હેની પડોશમાં શ્રીમાળનગરી હતી.

કચ્છ દેશ એટલે પાણીનાં ખાળોચિયાંનો પ્રાન્ત. મેઘ-હૃતના ૨૧ માં શ્લોકમાં પદ છે કન્દલીશ્ચાનુકચ્છમ— કચ્છના-ખાળોચિયાના કાંઠાની કન્દલી-ને મહીનાથની સંજી-વિની ટીકામાં એ પદનું અમરકોશનું અવતરણ આપતું કચ્છ શબ્દનો અર્થ લાખતું લાખ્ય છે કે જલમાયમનૂર્પ સ્યાત્ પુંસિ કચ્છસ્તથાવિધઃ । इत्यमरः આજે યે કચ્છ દેશ આર માસનો દ્વીપ છે, આઠ માસનો દ્વીપકલ્પ છે. કચ્છનાં

રણમાં આતુર્ભાસ અણુઉતાર પાણી પાથર્યા પડે છે, અને આઠ માસ એ જળ સૂકાઈ ખાબોચિયાં ને રણ થાય છે. પણ પચ્ચીસો વર્ષ પૂર્વે વર્ષાપ્રવાહ ને સિન્ધુપ્રવાહ બન્ને એ રણમાં ઠલવાતા ત્હારે રણ તે બારે માસનો અખાત થઈને રહેતું. સિદ્ધરાજ-બન્ધાવ્યા ઝીંજીવાડાના ઉત્તર દુર્ગ-દારે કોઠામાં કડાં છે ને એ કડે જહાજો બન્ધાતાં. ખંભાતના અખાતનો મહેટો ઝાર આજે એ મહીસાગરના ને નર્મદાજના આગગાડીના પૂલો સૂધી આવે છે; એમ દાર-કાની છાળનો મહેટો જીવાળ કંઠ બાળણા ને પાટડીની વચ્ચે વહતો, ને રૂપેણ ને બનાસમાં ઘૂંવતો. મહાન સિઠ્ઠરનો કાફલો પાટલનગરીને જીતી સિન્ધુમુખમાંથી નીસર્યો ત્હારે કંઈના ઉત્તરદક્ષિણ બન્ને અખાતોના સંગમને શિખાદેશે શ્રીમાળનગરીનું બંદર હતું.

કંઈને રહામે કાંઠે રાધનપુર રાજ્યમાં સરેરાશ વરસાદ કંઈ જેટલો દશેક દોકડા પડે છે, છતાં ચોમાસામાં ઘણા પ્રદેશમાં પાણી ભરાઈ પથસથ છે, ને પૂરને વખતે ઘણા ભૂમિભાગ ભાલની પેઠે જળમય થઈ રહે છે. કોઈ કોઈ સ્થળે આસપાસના ઠરનાં ઉપસેલી જમીન હોય છે તે ગોઠ કહેવાય છે. રાધનપુર પ્રદેશના પશ્ચિમ ભાગનાં અખાત ભણીનાં ઘણાં ગામો ગોઠ મથાળે વસેલાં છે. ગોઠ માથે વસેલાં ગામો પાણી ઉપર તરતાં હોય તહેવાં ડેખાય છે. શ્રીમાળનાં ખંડેરા આજ કહે છે કે એ નગર એવા ગોઠ મથાળે-કેટલીક ન્હાનકડી ટેકરીઓને માથે વસેલું હતું.

શ્રીમાળનગરી=લક્ષ્મીજીની માળાઓને કામે વસેલી નગરી. તે શ્રીમાળનગરી. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં એક ઇંગ્લેજ

બેપારી નિકોલસે ૩૬ માઈલના ઘેરાવની, ને ૫૩ જતી
 દુર્ગદિવાલની, મ્હોટાં સરોવરોની નગરી એને કહી છે.
 દિશદિશમાં છ-છ માઈલ છેટે પડેલાં નગરદારનાં પગલાં એ
 ઇશ્રિજ વ્યાપારીની સાક્ષી પૂરે છે. અકબરશાહેના સમય
 સૂધી શ્રીમાળનગરી ગુર્જરામાં ગણાતી ૧૫૮૩ માં રાજ
 દોડરમદ્દે ગુજરાતની જમાખન્ધી ખાંધી ત્હારે શ્રીમાળ
 ભોધાણનાથને સોંપાયું. હજી ત્હાં ગૌતમ સરોવર અને એ
 સરોવર વચ્ચે ગૌતમાશ્રમ છે. સં. ૧૩૩૩ના એક લેખમાં
 શ્રી મહાવીર સ્વામી શ્રીમાળે પધાર્યાનો ઉલ્લેખ છે. અસલ
 વસ્તી ત્હાં અઢી લાખની હતી; આજ ચારપાંચેક હજારની
 વસ્તી છે.

અરબી સમુદ્રનો ખંભાતનો અખાત ને ખંભાતના
 અખાતમાંની ઘેસા ને કાળુભારની સંગમખાડી—એ સંગમ-
 ખાડીને કાઠે વલ્લભીપુર હતું. એવી જ નર્મદાજીની ખાડીને
 તીરે ભુગુકચ્છ હતું. જગન્નાથપુરી પ્રભાસપાટણ કે દારકા
 જેવું સ્તંભતીર્થ પણ કાંઈ સાગરકાંઠે ન હતું. પાટલ પણ
 સિન્ધુમુખથી દશેક ચોજનવા ઉપરવાસરે વસેલી નગરી
 હતી. રામ ટાઈબરના ખજારાને અંદરવાસે હતું; લંડન ને
 કલકત્તા, મુંબઈ મદ્રાસ કે કોલંબોની પેઠે, સાગરકાંઠે નથી,
 ટેમ્સ ને ભાગીરથીનાં ખજારાંઓની અંદરવાસે છે. પુરી
 પ્રભાસ કે દારકા, મુંબઈ મદ્રાસ કે કોલંબોની પેઠે શ્રીમાળ
 સાગરકાંઠે ન હતું; ભુગુપુર વલ્લભીપુર ને પાટલ, રામ
 લંડન કલકત્તાની પેઠે શ્રીમાળનગર અખાતમાંનું અન્તર્વાસી
 બંદર હતું.

જાળ્યોતિ—Light of Asia ના દત્તા સર એસ્વિન
 ઓર્નોલ્ડ, કહે છે કે Rajputana is measurelessly old.
 દિંદી ન્હોતું ત્યારે હસ્તિનાપુર ભારતવર્ષની પાટનગરી
 હતી; વારાગઢ અને અજમેર ન હતાં ત્યારે પુષ્કણનું
 પ્રજ્ઞાતીર્થ હતું; કરાંચી ન્હોતું ત્યારે પાટલનગરી ને
 શ્રીમાળનગરી હતી. પાટલનગરી ત્યારે વક્ષશિલાનું જનંદર
 હતી; શ્રીમાળનગરી ત્યારે હસ્તિનાપુરનું જનંદર હતી. આજે
 લાહોર ને દિંદી જનનેયનું જનંદર કરાંચી છે.

ક્ષેત્ર એટલે તીર્થોનો મમુદાય. શ્રીમાળ તીર્થ નહિ,
 શ્રીમાળ ક્ષેત્ર કહેવાતું. શ્રીમાળ અનેક તીર્થોનું તીર્થમંડળ
 હતું. પ્રધાન તીર્થ બે હતાં; પ્રજ્ઞાકુંડની મગીપમાં લક્ષ્મી-
 સ્થળ ને જગત્સ્વામીનું સૂરજદેવળ. લક્ષ્મીસ્થળે મહાલક્ષ્મીનું
 મન્દિર હતું, આજ ત્યાં ગોંદરો છે. મમુદ્રમન્યને માગરમાંથી
 દેવવૃક્ષની કૂલમાળા લઈ લક્ષ્મીજી નીકળ્યાં ને સાગરે દહ્યું
 પુત્રી ! ત્હને ગમે ત્હને વરમાળ પહેરાવ. લક્ષ્મીજીએ વિષ્ણુ
 ભગવાનને વરમાળ આદોષી ને પછી લક્ષ્મીનનારાયણનાં
 લગ્ન થયાં તે આ લક્ષ્મીસ્થળમાં એવી કથા છે. શ્રીમાળી-
 ઓનાં કુળદેવતા લક્ષ્મીનારાયણ સ્વયંવરલાલે પરપયાં હતાં.
 જગત્સ્વામીનું સૂરજદેવળ, કરોડ-કનક-કનિકે સરોવર
 બંધાવનાર, ઈ. સ. ૭૮ ના શકઅવર્તકે કનિકે બંધાવ્યું
 હતું. કાશ્મીરથી દ્વારકા જતાં કનિકે મહારાજ શ્રીમાળે
 આવ્યા હતા, ને પ્રજ્ઞાકુંડમાં ન્હાવે એમના કોઠ મટયા
 હતા. ત્રીજું તીર્થ ત્રંબકસરોવર ને ત્યાંનો ગૌપાટ છે.
 યાગે નરમુખ સરોવર ને ગયાકુંડ છે. એણું પ્રાચીન તીર્થ

તે ગૌતમ સરોવર ને ગૌતમાશ્રમ. પ્રદ્યુમ્નકુંડથી દોઢસો
 હાથને અન્તરે ગૌતમસરોવરમાં એક નંદાકુંડીપ છે, જે
 એ દ્વીપમાં આરસના સ્થંભો તે ગૌતમશ્રમની પગલીઓ
 પગલીઓ છે. શ્રીમાળની ન્હાનકડી અવતી નદીને ઉત્તર તી
 જગેશ્વર, ને ત્યહાંથી અગ્નિ દિશે પચાસેક ન્હામવા શ્રીમાળન.
 દેશદેશાન્તરવિખ્યાત વિદ્યાશાળા હતી. મિત્રમાળની ઉત્તરે
 ચાર સરોવરો છે ને વટચક્ષિણી દેવી છે. શ્રીમાળમાં સિદ્ધિ-
 વિનાયક ગણાધીશ છે, ભુવનેશ્વરી દેવી છે. ઇશાનમાં ઇશ
 સરોવર દુર્ગાદેવી ને પારાશરેશ્વરનું શિવમન્દિર છે. કાક-
 વરાહના મન્દિરશિખર સમીપે સર્વસિદ્ધાશ્રમ હતો.
 વાલ્મિકેશ્વર, કાશ્યપેશ્વર, કિરાતેશ્વર, પાતાળેશ્વર, ચંદ્રીદેવી,
 નવલાળેશ્વર એ શ્રીમાળક્ષેત્રનાં અન્ય તીર્થો હતાં. અલોર-
 દ્વાર પાસે અહલ્યાદ્રહ છે. વાવો હતી, લમરિયા કૂવા હતા,
 એક યક્ષરૂપ હતો. સૂરજપોળ, લક્ષ્મીપોળ, અલોરપોળ,
 ખીંપળપોળ એવાં શ્રીમાળનાં નગરદ્વાર હતાં. નગરી ફરતો
 નગરકોટ હતો, ને રાજમહેલ ફરતો રાજદુર્ગ હતો.
 કોટીધ્વજો રાજદુર્ગમાં રહેતા ને લખોપતિ નગરકોટમાં
 રહેતા. છએક ગાઉ દક્ષિણે રૂપ નામની પત્થરખાણો છે
 ત્યહાંથી શ્રીમાળના નગરમહાલયો ધર્મમન્દિરે રાજ-
 મહેલો લક્ષ્મીલવનોને કાજ રૂપળક્ષ્મન્તી પત્થરશિલાઓ
 આવતી. વીરપૂજને ને શીલપૂજને શ્રીમાળ વીસયું ન હતું.
 રણવીરોના પાળિયા શ્રીમાળને પરવાડે છે; શ્રીમાળનાં ખંડેરો
 વચ્ચે આજે ય સતીની દહેરી છે.

શ્રીમાળમાં વિદ્યા હતી, લક્ષ્મી હતી, ધર્મ હતો;
 વેદશાળાઓ હતી, હવેલીઓ હતી, મન્દિરો હતાં; પ્રદ્યુમ્નકુંડા

હતા, તળાવો હતાં, યજ્ઞવેદીઓ હતી; બ્રાહ્મણો હતા, વેશ્યો હતા. ક્ષત્રિયવીરો હતા. શ્રીમાળના ક્ષત્રિયો પછી જૈન થયા, અહિંસા સ્વીકારી, 'તરવારો ટીપી ગજ દીધા,' પંદરેક ગાઉએ આવેલા ઓસિયા ગામે દેટલાક જઈ રહ્યા, એ ઓસરાળો કહેવાયા. ઉવસ=વસુખેડયું વેરાન; ઓમિયા= ઉવમમાં-વસુખેડ્યા વેરાનમાં વસાવેલું ગામ. વિષ્ણુ ભગવાને ગૌતમને શ્રીમાળનગરી દાનમાં દીધી ત્હારે સિન્ધુતટથી આવેલું બ્રહ્મમંડળ શ્રીમાળ તણ પુષ્કરતીથે જઈ વસ્યું તે પુષ્કરજા. જૈનોના પ્રથમ ગણધર ગૌતમ મુનિ શ્રીમાળી હતા. ચતુઆણી બ્રહ્મપુરી શ્રીમાળ હતું. દશકુમારચરિતના કર્તા કવિવર દવડી શ્રીમાળી હતા. વિમળપ્રજન્ધ કહે છે કે અર્જુનદાચળના વિમળશાહનાં જગત્સદ્વિતીય દહેરાં બંધાવનારના પૂર્વજ નીન મન્ત્રી શ્રીમાળી હતા. નીન મન્ત્રી શ્રીમાળથી ગાંભુ ગયા, ને વનરાજ મહારાજે પાટણ વસાવ્યું, ત્હારે ગાંભુથી પાટણ જઈ રહ્યા. મહાકવિ માધ શ્રીમાળમાં થયા; માધનું મહાકાવ્ય શિશુપાલવધ શ્રીમાળમાં લખાયું; દેવ મહારાણીથી ચે ઉદારદિલ માધપતની પણ શ્રીમાળમાં થઈ ગયાં.

પ્રજન્ધચિન્તામણિ લોજપ્રજન્ધ ને પ્રભાવકચરિતમાં માધકથા છે. ખરી હોય તો માધકથા ગ્રોકકથા છે. માધના પિતામહ મુગ્ધસદેવ ને પિતા સર્વોચ્ચ રાજઅમાત્ય હતા, કદોડપતિ હતા. માધના પિતામહ પણ રાજઅમાત્ય હતા. માધ સ્વયં મહારસિયો હતો, મહાઉદાર હતો, કવિતાની ગગનકલ્પનાઓને જીવતો હતો. પિતાને પુત્રની પરમ ચિન્તા થતી. માધપિતાએ અવસાન-

કાળે સો લોંચરાં કરાવ્યાં, એક એક લોંચરામાં લાખ લાખ રૂપિયા લાંડાર્યાં, મૃત્યુશય્યાપર પુત્રનો કોલ લીધો કે એક વર્ષે એક લોંચર ઉઘાડીશ. પિતા દેવ થયા, કવિવર કવિતા-લોકમાં રમતા હતા, વર્ષે લાખ રૂપિયા વાપરતા. એવે માલવપતિ શ્રીમાળનગરીની મહેમાનીએ પધાર્યા. કવિવર પિતૃકોલ ભૂલી ગયા, લોંચરાં ઉઘાડી નાંખ્યાં, રાજઆતિથ્ય આદ્યું. ઋતુઋતુનાં ભવન કીધાં, રનાનગૃહ રચ્યાં, કીડા-મંડપ બાંધાવ્યા, રાજઅતિથિને હીરામોતીએ વધાવ્યા. કવિવરે દિલના દરિયા કીધા. માલવપતિને ઘડીકે થયું કે પોતે કવિતાદેશમાં છે. માલવપતિને સિધાએ પછી કવિવર એ રાજવૈભવને કે રાજઉદારતાને સંકેલી શક્યા નહિ. માઘની વૈભવપાંખને કવિની ઉદારતાની પાંખ હરાવતી. કલાવન્ત કે માગણુ કોઈ સરોવરેથી પાછું વળે તો કવિ-દારેથી વણપામ્યું પાછું વળતું. પણ સરોવરનાં પાણી કે ભરેલા લાંડાર કોઈના ચે અખૂટ રહ્યા છે ? માઘપિતાનાં સો ચે લોંચરાં રત્નખણી ખાણુ સમાં ખાલી થયાં. કવિવરને વિટ-ખણાએ અંખાણી. વૈભવ માણેલો ત્હેમણે રંકતા દીડી. લક્ષ્મીના વીજળીવેડા અનુભવ્યા. પણ સરસ્વતી કંઈ ક્ષણ-ચંચળા નથી. મહાકવિએ મહાકાવ્ય લખ્યું, કદંપનાનાં વિમાન ઉડાવી તારા ઉતાર્યા. સાંભળ્યું હતું કે માલવપતિ મહાકાવ્યને લક્ષ મહોરે વધાવે છે. પણ મહાકાવ્ય લઈ માલવપતિ કને જાય કોણ ? કવિવર મુદામાજીથી ચે અજાયક હતા. અન્તે કવિપત્ની માઘકાવ્ય લઈ માલવમહેલે ગયાં. પંડિતો સૂરજને શું પરીક્ષવાના હતા ? માઘનું કાવ્ય-એટલે એને સન્માની માલવપતિને તો કીર્તિ-

‘કંકાનો અવચર મળ્યો. માલવપતિએ સવાલક્ષ સોનાઝોરે કવિપત્નીને વધાવ્યાં. કથા કહે છે કે માલવરાજસભામાં જાણુ થઈ હતી તેમ માલવનગરીમાં ચે કલોપકલું પડે વાન્યો હતો કે દિલ્લદરિયાવ મહાકવિ માધનાં કવિપત્ની નગરીમાં આવ્યાં છે. ગજદારે કલાવન્તો ને માગણનાં જુદા મળ્યાં; કવિપત્ની સભામંડપમાંથી રાજદારે આવ્યાં કે ચક્રેરડાં ચન્દ્ર-માને ઘેરી વળે એમ ઘેરી વળ્યાં. ‘તું તો માધની મહારાણી.’ ‘માધ તો મહેમમણુ છે.’ ‘તુંથી અમને તરછેડાય નહિ.’ કથા કહે છે કે એક આંખ જેટલી જ બીજી આંખ દ્રષ્ટિ-વિશાળ હતી, ને પતિથી પત્ની ઉદારતામાં એાછી ન હતી. કવિપત્ની પણ મહેમમણુની વેળ હતી તમા લક્ષે સોના-ઝોરની સખાવત કરી માધપત્ની શ્રીમાળ આવ્યાં. શ્રીમાળમાં રંકનાએ ચમસ્વરૂપ ધારણ કીધું હતું. કવિવરને કંઠે પ્રાણ હતો, ગૃહદેવીના આવવાની જ વાટ જોતા હતા. કવિપત્નીએ પાથે લાગી પતિદર્શન કીધાં. કવિએ હીહું, જણ્યુ, ને પત્નીને કહ્યું: ગૃહિણિ ! ગહનો જાંઘનવિધિ: . અને પછી કંકપના-પાંખે અનેક વેળા ગગનવાટ ખૂંદી વળ્યા હતા એ અનન્તાની વાટ લેવા પ્રાણને આદેશ દીધો.

મ્રજત મ્રજત, પ્રાણ ! અર્ચિનિ વ્યર્થતાં ગતે;
પશ્ચાદપિ હિ ગન્તવ્ય, કઃ સાર્યઃ પુનરીદૃશઃ ?

માલવપતિએ કવિમૃત્યુની ચોકવાર્તા જાણી; ઉચ્ચાર્યા કે માધને મરવા દે તે શ્રીમાળ નથી, સિદ્ધમાળ છે. માધનગરી તત્કારથી શ્રીમાળ મટી સિદ્ધમાળ થઈ. ઉત્તરદક્ષિણ પોલોક માળલ લાંબી ન્હાનકડી એક ધાર ઉપર આજનું સિદ્ધ-માળનું ગામડું છે; અને આશ્પાસની ૩૦૦-૪૦૦ હાથ

ઉંચી ટેકરીઓ ઉપર ખંડિત થયેલાં અંગો સમાં ફરતાં શ્રીમાળનાં ખંડેરા પડ્યાં છે.

વાંચક! માધકથા અસંભવિત સમી આશ્ચર્યકથા ભામે છે? ત્યારા જમાનાનાં ભેણાં ભે ને વિચારી ભે. મૂવે પ્રજા ક્રોધ ને દેશસન્માન દીધાં; પણ ક્રોન્સનો રક્ષણહાર જનરલ ભેદર ને તારણહાર માર્શલ ક્રોશની મૃત્યુકથા છેક આવી નથી, પણ બહુ નિરાળી છે?

માધ કવિ વિષેનુ પ્રચલિત સુભાષિત તો સર્વવિદિત જ છે કે

उपमा कालिदासस्य, भारवेरर्यगौरवम्;

दण्डिनः पदलालित्यं; माघे सन्ति त्रयो गुणाः

માધ કવિના જમાનામાં, ઈસ્વી સાતમો સૈકો બેસતાં, ઉત્તરાપથના છેલ્લા ચક્રવર્તી શ્રી હર્ષે દિગ્વિજયયાત્રામાં શ્રીમાળનગરીને જીતી હતી. ગ્રીસ ત્યારે રોમરાજ્યનો પ્રાન્ત હતું, ને ગ્રીસવિજેતા રોમનગરીને મધ્યએશિયાનાં હજુધાડાં-ઓએ ધૂળદગમાં રગદોળી હતી. હર્ષદેવની રાજધાની પ્રથમ હતી કુરુક્ષેત્રે પ્રજ્ઞાવર્તમાં; અને ત્યાંથી દિગ્વિજયસ્વારી ચહડી હતી. ઇતિહાસ શ્રી હર્ષને કનોજપતિ લેખે, રાજ્યશ્રીના રાજવીર તરીકે, બાણ ભટ્ટના સાહિત્યરસિક રાજવી કહી ઓળખે છે. શ્રી હર્ષના ચક્રવર્તીત્વયુગમાં ચીની બૌદ્ધયાત્રાળુ હ્યુએનસંગ બુદ્ધપ્રભુના વતનની યાત્રાએ આવ્યો હતો. હ્યુએનસંગ ત્યારે શ્રીમાળનગરીનાં દર્શને ગયો હતો. પછી ઇસ્વી ૭૧૨માં એ બાવીશેક વર્ષનો નવલોહિયાળો જુવાનડો મહમ્મદ કાસમ સિન્ધ ઉપર ચહડી આવ્યો. શ્રીમાળનો ત્યારે મધ્યાહન ઉતર્યો હતો. મહાકવિ થઈ ગયા હતા, મહાકાવ્ય લખાઈ ગયું હતું, ઇતિહાસનો ઉત્તરકાંડ આલેખાતો

હતો. દાહીરજાન્યધાનીએ જઈ શ્રીમાળમન્ત્રીઓએ એ સિન્ધવિજેતાને રાજલેટ ધરી હતી. શ્રીમાળ અસ્તાયળને કાળમાર્ગે હતું.

અમદાવાદમાં એક દંતકથા પ્રચલિત છે, ને ઘણીખરી —ખરી કે જોટી—દંતકથાઓની પેઠે લાક્ષણિક સ્વત્ય ઉચ્ચારે છે/ કોઈક શેઠને ત્યાં મારવાડી રસોઇઓ હતા. એક વેળા રસોઇમાં ખામી હતી ને શેઠ ખીજ્યા. ‘મારવાડી મળે.’ ‘હુકાળિયો આવ્યો છે.’ ‘હુકાળિયાને રાંધતાં કેલુંક આવડે?’ શેઠનાં વાગ્યાણુ છૂટવાં મારડ્યાં. અંતે રસોઇયાથી સહન ન થયાં; ધીરજ ખૂટી ગઈ, તે બોલ્યો: શેઠજી! મારવાડને ગાળ મ દો. ત્હંમારો વડવો ને મ્હારો બાપ બન્ને મારવાડથી આવ્યા છે. ત્હંમારો વડવાને વહેલું ખૂટયું તે વહેલા આવ્યા, ને મ્હારો બાપને મોડું ખૂટયું તે મોડો આવ્યા.

મરુભૂમિના હુકાળોએ ગામો ભાગ્યાં છે, કુટુંબોને પરપ્રાંતવાસી કીધા છે.

અચ્ચારમે' છેનરનો હુકાળ,
ભાગી પડયું ત્યાં પુર સિન્નમાળ;
દાન હતો પાટણ' સિદ્ધરાજ,
આવી વસ્યો ત્યાં સુધળો સમાજ.

ધોલેશ અમદાવાદનું બંદર હતું; આજે દરિયો આપેરાક ગયો છે. સૂરતમાં ચોચોસી બંદરનો વાવટો ફરકતો: આજ તાપીના બંદારામાં જહાજો પ્રવેશી શકતાં નથી. બંદર પૂરાયું હતું; ચાંચિયા પેઢ્યા હતું; વ્યાપાર તૂટ્યો હતો. પાટણમાં ચન્દ્રાવતી નગરી બમ્બી હતી. ચહુઆણું ને

સોળંડીઓનાં ચેર બન્ધાયાં હતાં. એ સૌને માથે મહોટા દુકાળ પડયા. લોંકાગચ્છની પટ્ટાવલિ ઠહે છે કે બાર દુકાળી પડી હતી. ઈ. સ. ૧૧૨૦ માં, દલપતજન્મ પૂર્વે બરાબર સાત સૈકે, ૧૫૦૦૦ શ્રીમાળીઓ સંગાથે મહાલક્ષ્મીજી શ્રીમાળથી પાટણ પધાર્યાં. ગુર્જર રાજકુળચૂડામણિ મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની છત્રછાયા ત્હારે પાટણમાં પથરાતી. ભિન્નમાળમાં આજ મહાલક્ષ્મીના મન્દિરનો ગોંદરો છે, પારાશરેશ્વર મહાદેવ છે, ચારેક બૈન મન્દિરો છે; દુર્ગ-કોટના પડછાયા છે, પાળલાગ્યાં બ્રહ્મકુટો ને નગરતળાવો છે, બ્રહ્મશાળાઓના પાયા છે; પાટનગર શ્રીમાળનગરીને સ્થાને મારવાડના જસવન્તપુર મહાલનું ૪૫૦૦ ની વસ્તીનું ગામડું છે. વાંચનાર ! એ સિધ્ધરાજ ને હેમાચાર્યના પાટણની આજ શી સંસ્કારદશા છે ? કે એ પાટણનું પૂર્વજ પંચાસર શી કાળઝાંખી ઝંખવે છે ? રહવાર ને રહાંજ રાજ પડે છે, ને સૌને શિરે પડે છે. પણ પડતાં ચે પમરે એમનો ઇતિહાસમહિમા.

શ્રીમાળનગરીના સરસ્વતીપુત્રો ને લક્ષ્મીપુત્રો આજે ત્હાં નથી. દ્વીવેદ ને ત્રિવેદપારંચત એના બ્રહ્મકુમારો ને એના કોટીધ્વજ શાહુકારો, દિશદિશમાં વિખેરાઈ ગયા છે. શ્રીમાળની હવેલીઓ, એનો નગરદુર્ગ, એના મન્દિરો, એની વેદશાળાઓ, એના ચક્ષુકુટો, એના બ્રહ્મકુટોની આજ રેખાઓ રહી છે. આજ તો એ મહાનગરીના છિન્નસિન્ન અરથીઓ પડેલાં છે. એનું નાનાસિધાને અસ્તોદયના કાળ-ધર્મને પામ્યું છે. આજ ત્હાં શ્રીમાળ નથી, ભિન્નમાળ છે. શ્રીમાળને શોધવા જનાર મરુદેશના આરાનાં રણની

ભૂલભૂલામણીમાં કદાચ ભૂલો પડે.

ખાટણના ત્રિપોળિયાની પાસે ગાયકવાડ મહારાજના દીવાને સમરોવેતું વિશાળ ને સુંદર મહાલક્ષ્મીજીનું મંદિર છે. માતાજીની અસલ સુવર્ણમૂર્તિ અસલ મંદિરની હારે ગઈ છે. માતાજીની ચન્દનમૂર્તિ આજે છે. મહાલક્ષ્મીજીની સમીપમાં અસલ શ્રીમાળની ચંપાકાષ્ટની જગતસ્વામીની મૂર્તિ છે. લૂંટનાર સોનું લૂંટતા, કોઈ કાષ્ટને લૂંટતું નહિ.

વનવડલો પડે ને ઠાળો નાંખે એમ શ્રીમાળનગરીએ પડતાં, મહોટી ઠાળો નાંખી છે. શ્રીમાળનગરી પડયે પૂર્વમાં જઈ વસ્યા તે પ્રાગવાટ-પોરવાડ કહેવાયા; ઝેરવામાં-ગીરમાં-વનમાં જઈ વસ્યા તે ગોરવાળ કહેવાયા; પાલી ગામમાં જઈ વસ્યા તે પાલેવાળ કહેવાયા; ઝાલોરમાં જઈ વસ્યા તે ઝાલોર કહેવાયા; સાચોરમાં જઈ વસ્યા તે સાચોર કહેવાયા. શ્રીમાળ પડયું એ તો જલે ન્હાની બાદશાહત પડી ને ભાંગી.

હલપતરામ કહે છે કે ગામવાસ ઉપરથી આમ જ્ઞાતિઓ થઈ. જ્ઞાત એટલે ઓળખીતા, ને જ્ઞાતિ એટલે ઓળખીતાનું મંડળ. અસલ આજના જેવી જ્ઞાતિઓ ન હતી, બ્રાહ્મણો સહુ એક હતા. શ્રીમાળીઓના ઈષ્ટદેવ છે લક્ષ્મીનારાયણ (લક્ષ્મીજી નારાયણ ભગવાન). નારાયણ ભગવાને સ્વયં લક્ષ્મીજી શુ બે વાર લગ્ન કરેલાં, એટલે લગ્નવિધિમાં શ્રીમાળીઓ આઠ મંગળ આજ પણ કરે છે. ‘અષ્ટમંગળો’ એ શ્રીમાળીનું ઉપનામ છે.

શ્રીમાળ છોડવાને અવસરે લક્ષ્મીજીએ શ્રીમાંળીઓને અભયવચન દીધું છે કે:-

મો મો વિપ્રાશ્ન મો લોકા: ! મા શોકં કુરતાય ધૈ,

*

*

*

*

ચેપુ કાર્યેપુ માં, પુત્રાઃ ! સ્મરિષ્યય ચદા ચદા,
તદા તદા ચ તત્કાર્ય પૂરયિષ્યે હસશ્યમ્.

અહો વિપ્રો ! અહો લોકો ! ન લેશે અથ શોચશે.

†

‡

§

*

જે જે કાર્યે જ્યારજ્યારે હે પુત્રો ! સ્મરશે મહને,
ત્યારે ત્યારે જ તે કાર્ય પાર પાડીશ નિશ્ચય.

શ્રીમાળનગરી એક વેળા ગુર્જરાત્રાની પાટનગરી હતી. શ્રીમાળનગરી એટલે મહાકવિ માધની નગરી, કવિવર દણ્ડીની નગરી, જૈનોના પ્રથમ ગણધર ગૌતમની નગરી. શ્રીમાળી પ્રાદ્યણો, પુષ્કરણ પ્રાદ્યણો, દશા ને વીશા શ્રીમાળી વાણિયા, શ્રીમાળી સોનીઓ સૌ શ્રીમાળીઓનું વતન શ્રીમાળનગરી. ઓસવાળો ને પોરવાડો મૂળ શ્રીમાળના વતનીઓ, અને પછી પાડોશીઓ. દિલ્હીને આજ કરાંચી છે એવું હસ્તિના-પુરનું શ્રીમાળ જંદર હતું. વસિષ્ઠશિખરની છાયામાં-પારાશરઅરણ્યની વનકુંજેમા ત્યાંના પ્રાદ્યણો વેદ બણતા; પૃથુરાજના પૂર્વજ તારાગઢના ચહુઆણુ ક્ષત્રિયવીરો શ્રીમાળીઓના યજમાન હતા; સફરી જહાજો જેવા વેદધર્મી ને જૈનધર્મી વૈશ્યવરો ત્યાં સાગર ખેડતા. ત્યાંની વિદ્યાલક્ષ્મીને ને ધનસંપત્તિને શ્રીમાળની ગુણ-સમૃદ્ધિ જંબવતી. ઇ. સ. ૧૪૪૦મા વસાવેલુ જોધપુર અને ઇ.સ. ૧૫૬૦માં વસાવેલુ ઉદેપુર તેા શ્રીમાળનાં સન્તાન જેવાં છે. પુષ્કરણ ને ચન્દ્રાવતી, શ્રી હર્ષદેવનું પ્રદ્યાવર્ત ને લોજરાજની ધારાનગરીની સંગોવડિયણુ શ્રીમાળનગરી

સરસ્વતી ને લક્ષ્મી ઉભય દેવીઓની કૃપાપાત્ર પશ્ચિમદેશની ઉદ્ધૃયિની હતી.

એ શ્રીમાળનગરીના વતની તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો. શ્રી ભેગેન્દ્રનાથ ભટ્ટાચાર્ય એમના ' હિન્દુભૂતિ અને પેટા-જ્ઞાતિઓ ' નામના પુસ્તકમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો વિષે લખે છે કે
The Aryan physiognomy is perhaps more distinctly marked in them than in any other class of Brahmins in India.

એ શ્રીમાળનગરી તે દલપતરામના પૂર્વજોનું મૂળ વતન.

પ્રકરણ રજુ, વંશવૃક્ષ

ગુર્જરાષ્ટ્રની પાટનગરીઓ ને રાજ્યસીમાઓનો રાજપ્રવાહ, ઉદિચોના પ્રહારપ્રવાહની પેઠે, ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ ભણી વહેલો છે. આજે દમણગંગા ગુજરાતની દક્ષિણ સીમરેખા છે, ને પાટનગર અમદાવાદ છે. જ્યારે નર્મદા ને મહી ને સરસ્વતી ગુર્જરાષ્ટ્રની દક્ષિણ સીમરેખાઓ દોરતી હતી, ત્યારે ગુર્જરાષ્ટ્રના પાટનગરો પાટણ ચન્દ્રાવતી ને શ્રીમાળનગર હતાં.

ગુજરાતભરમાં પૂર્વેએ પાડેલી પગલીઓ દલપતરામે સંશોધી છે. એમના એ વંશપગેરાની કથની અનુસાર દલપતરામના ખારમા પૂર્વે મહીધર તરવાડી સં. ૧૫૧૫ માં અણહિલપુર પાટણમાં હતા. સં. ૧૫૧૫ એટલે ઇસ્વી ૧૪૫૯; એટલે મહમ્મદ બેગડાનો, રા' માંડળિકનો, સતી નાગબાઈનો, નરસિંહ મહેતાનો જમાનો. અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યે હજી પચાસ વર્ષ નહોતા થયાં; ગુજરાતની આદશાહી સ્થપાયે હજી છ દાયકા માઠ વીત્યા હતા.

વેદાનાં સામવેદોડહમ્—વેદે દલપતવંશ સામવેદી હતો, ને સામગાન ગાતો. ગોત્રે કલિના સ્મૃતિકાર પરાશર ઋષિનો પારાશરગોત્રી, શાખાએ કૈથમી શાખાનો, અવટંકે ત્રિવેદી—ત્રિવિદ્યા માં સોમપા: પૂતપાપા:—એ ત્રિવેદી દલપતવંશ હતો. દલપતકુળ ગાધે કુળ કહેવાતું. દલપતરામ કહે છે કે ગો=ગાય અથવા કન્યા+દેય= દેવા યોગ્ય; એટલે કે ગાય કે કન્યા દેવા યોગ્ય ગોદેયનો ગોદીય અપભ્રંશ થઈ રૂઢ શબ્દ ગાધે થયો. વેદવિદ્ એ પ્રહારકુળ પ્રાહ્મણોમાં

યે વિદ્યાપ્રતિષ્ઠિત હતું. દલપતવંશનાં દેવી વટયશિણી છે, શિવ પાત્તાશરેશ્વર છે, ગણેશ નરકવિનાયક છે, ભૈરવ સિદ્ધિદાતા છે, યક્ષ ચિત્રેશ્વર છે, ને શર્મા ત્રાતક છે. પ્રાચીન રીતે બોલીએ તો દલપતરામ નહિ, પણ એ દલપત ત્રાતક હતા. એમની જીવનકથા એની સાક્ષી પૂરે છે કે સાથે જ ને દલપતરામ દલપત ત્રાતક હતા.

સં. ૧૯૨૮માં દલપતરામે, નગરનગરેથી શોધી, પોતાનું વંશવૃક્ષ છપાવ્યું હતું; અને સંવત ૧૯૪૪માં તેની શોધિતવર્ધિત આવૃત્તિ, દલપતવંશના એક કુલદીપક ને વૈદક માસિક વૈદકદલપતરામ સંસ્થાપક વૈદરાજ જટાશંકર હીલાધરે છપાવી હતી. વૈદરાજે શ્રીમાળપુરાણ છપાવ્યું હતું ને શ્રીમાળીશુભેચ્છક માસિક કહાડતા. એ વંશવૃક્ષમાં દલપતરામ લખે છે કે:-

૧, વસિષ્ઠઋષિ, રામચન્દ્રજીના ગૌર હતા.	} પારાશર ગોત્ર ના આ ત્રણ પર કહેવા- ય છે.
૨, શક્તિ	
૩, પરાશરઋષિ (કલિયુગમાન્ય પાત્તાશરી રમૃતિના કર્તા.)	

૪, વ્યાસ ઋષિ, જેણે (ભારત ને) પુરાણો રચ્યાં.

૫, શુકદેવજી, જેણે રાજા પરીક્ષિતને ભાગવત સંભળાવ્યું.

‘ અહિંએ કહે છે કે સમાવતારને ત્રણ હજાર વર્ષ થયાં છે. એ તેમ હોય તો, સમ્રાટ ત્રણ પેઢી હોયે ગણનાં પરાશર ઋષિથી પંચોતેરમી પેઢીએ મહીધર તત્વાત્રી હોવા જોઈએ. ’

‘ પાટણમાં આશરે અગિયાર પેઢીઓ (શ્રીમાળથી આવ્યે) થઈ ગયા પછી મહીધર ત્રણી થયા. ’

અપ્સરા રંભાની મોહિનીને જીતનાર, વૈરાગ્યના અવ-
તાર શુકદેવજી; માનવજાતનું મોટામાં મોટું કાવ્ય રચનાર
વ્યાસ ભગવાન; સ્મૃતિકાર પરાશર ઋષિ; અને રઘુકુળના
પુરોહિત બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠજી; એ દલપતવંશના મૂળ પુરુષો
હતા. ગોત્રપ્રવરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કહે છે કે દલપતવંશ
બ્રહ્મર્ષિવંશ હતો; દલપતજીવનકાળમાં તરવરતાં સંન્યસ્ત,
અગ્નિહોત્ર, વેદાભ્યાસ, કવિતા, દેશકાળવાંચી સ્મૃતિ લખવી
એ દલપતવંશનો જૂનો-જૂનો વંશવારસો છે.

મહીધર તરવાડીના નાલો [નવલ ?] તરવાડી થયા,
ને હિમના હરદેશમ. હરદેશમના પુત્ર બત્તો તરવાડી ઉંડમાં
હતા. બત્તો એટલે ખરલમાંનો વાટવાનો પથરો. ખોટનાં
સન્તાનનાં નામ આજે જેમ કચરો ને પૂંજો પાડે છે એમ
ત્યહારે પણ એવાં નામ પાડતા. દલપતકુળ પાટણથી ઉંડ
કચ્છારે ગયું તે બાણાયું નથી; પણ ઇસ્વી ૧૫મા સૈકાની
અધવચાળ શ્રીમાળીઓ પાટણથી હળવદ ગયાની ઇતિહાસ-
કથા છે. ઉંડમાંનું એ તરવાડીકુટુંબ દેશબાણીતું હતું;
ઉંડવાસને લીધે એ ઉડિયા ગામે કહેવાયા. બત્તો તરવાડી
પણ પ્રાન્તબાણીતા હતા; ને જામ રાવળના ભાઈ હરમોળજીના
તેડાવવાથી સં. ૧૬૦૧માં ઉંડથી મોળમાં જઈ રહ્યા. ત્યહાં
બત્તો તરવાડીના વાછો-વત્સ તરવાડી થયા. વાછો તરવાડીનો
વંશવસ્તાર સોરઠમાં ને પ્રધાનપલ્લે હાલારમાં પથરાયો ને
વાછાણી વંશ કહેવાયો.

મોળ ત્યહારે વિઘાનું ધામ હતું ને ‘ છોટી કાશી ’
કહેવાતું. મોળમાં અગ્નિહોત્રી હતા, વેદવિદ્ હતા, ઠમ્કાંડીઓ
હતા. મોળની વિશાળ બ્રહ્મપુરી દેશમરાહૂર હતી. સામવેદ

લણુવો ને લણુવવો, યજ્ઞયાગાદિ કરવા ને કરાવવા, સોળ સંસ્કારનાં ક્રિયામાણુ ઉજવાવવાં એ દલપતવંશનો ધર્મ ને ધંધો હતો. કોઈકે મોળનો કારભાર કીધો છે, પણ ગ્રાહ્ય-કુળનો પ્રધાન વ્યવસાય ગ્રાહ્યધર્મ હતો. મોળના વેદિયા વૈદિક ધર્મઠાંડના આચાર્યો હતા.

પશ્ચિમ પેઢી દલપતવંશ મોળમાં રહ્યો, ને વેલ ઠાંખળી-ઓને નાંખે છે 'એમ મોળમાંથી કાઠિયાવાડમાં ફેલાયો. વાછા તરવાડીના બીજા પુત્ર હંકો તરવાડી હતા. હંકો તરવાડીના વંશજો આજ મોળમાં છે. મોળના સ્વ. કાકોર સાહેબ હરિસિંહજી કાબ્યરસિક હતા, -કવિતા કરતા; દલપતરામને સૂઢા મોળવંશજના ભાવે બોલાવતા. હંકો તરવાડીના પુત્ર દેવેશ્વર; અને દેવેશ્વરના બીજા પુત્ર રામચન્દ્ર. રામચન્દ્ર વેદિયાના પુત્ર દેવરામ તરવાડી પછી મોળથી જામનગર ગયા. ગાયકવાડનું ઘોડસેન એ અરસામાં શિહેરને હુંગરે અથડાઈને પાછું વળ્યું હતું, ને મહારાજ ભાવંસિંહજી વઠવે ગયા હતા કે જવા તૈયારી કરતા હતા. સરસ્વતી પણ મોળથી જામનગર ગઈ હતી. અને સરસ્વતીનો ઉપાસક દલપતવંશ પણ સરસ્વતીની પાછળ ગયો. ધોળકાના શાંકર મઠ ને શ્રીમાળીચેરીઓનાં ઉતરડેલાં હાડપીંજર આજ પડયાં છે એવાં મોળની બ્રહ્મપુત્રીનાં ચે હાડપીંજર રહ્યાં છે; મંહીનો આત્મા બ્રહ્મપાંખે ફડફડાવતો દેશાવરે ઉડી ગયો છે.

જામનગર ત્હારે જામતું હતું. ત્હારે રાજવૈદ્યો હતા, શાસ્ત્રીરત્નો હતા, છઆઠ' અગ્નિહોત્રીઓ હતા. પુર શેલે લક્ષ્મીપુત્રોથી ને પમરે સરસ્વતીપુત્રોથી. વિદ્યાએ ને ધને જામનગર ઉજળું ચહેર હતું. વ્યાપારે હુત્રરક્ષણએ કસબ-

કારીગિરિએ જામનગર ઠેકીયું નગર હતું. એની નાગરિક વિશિષ્ટતાથી જામનગરને લોક 'નગર' કહેતા. વાંકડી પાધનો ટેકો મરોડ, બાલાળન્ધી અંગરખું, આંખમાં સુરમો, ને કાનમાં અત્તરઃ જામનગરી જહેપારી રસિકડો નર હતો. માણેકઘેરો કુંકુમનો ચન્દ્રક, સૌભાગ્યના શણગાર, વસન્ત-રંગી કમખો, ફરતી જૂલતી ઘેરનો અણિયો, ઉપર ફૂલવાડીની બાંધણીનો ચોરસોઃ ફૂલડે ફૂલેલી ફૂલવાડી સમી નગરની નાર સૌન્દર્યસોહામણી હતી; જાણે ચિત્રામણવર્ણી જૂલજૂલાવન્તી હાથિણી આલી। વેદવિદ્યાના વ્યાપારલક્ષ્મીના રસિકતાના જામનગરે ત્હારે ફૂવારા ઉઠતા.

હલપતવંશ જામનગરમાં વ્રણ પેઢી રહ્યો. દેવરામ તરવાડીના ત્રંબક વેદિયા થયા. મહારુદ્રની યજ્ઞક્રિયા કરાવે એવા ત્રંબક વેદિયા વિદ્વાન હતા. કમ્બમાંડવીના સોનીગોર કાળા તરવાડીનાં પુત્રી જીવણીબાઈ સાથે ત્રંબક વેદિયાનાં લગ્ન થયાં હતાં. જીવણીબાઈના પુત્ર તે ડાહ્યાભાઈ. ડાહ્યાભાઈનો જન્મ જામનગરમાં સં. ૧૮૩૬માં થયો હતો. વેદવિદ્ પિતા પાસે સામવેદ ને સામવેદીય સંસ્કારવિધિ ડાહ્યાભાઈ શીખ્યા હતા. ડાહ્યા વેદિયા અઠંગકર્મકાંડી હતા, ને ધનાઢય નહિ પણ સુખી હતા. જામનગરમાં એમના ચૂનાળન્ધ ઘર હતાં. સામસંહિતા ને વૈદિક ક્રિયામાણુ એમની બ્રહ્મલક્ષ્મી હતી. ડાહ્યાભાઈનાં પ્રથમ પત્ની રામકુંવરબા અંબારનાં હતાં, જહેનકોર જહેન નામની એક પુત્રી પાછળ મૂકી રામકોરબાએ જામનગરમાં જ દેહ ત્યાગ્યો હતો. પછી સં. ૧૮૬૬માં તેત્રીસ વર્ષની વયે એક મિત્ર નાગરગોરને ત્હાં ઘર ગીરો મૂકી, માતા જીવણીબાઈ ને પુત્રી જહેનકોર જહેનને હારે

લઈ, ડાહ્યો વેદિયે: જામનગરથી વઢવાણ: જઈને રહ્યા. ગુર્જરદેશે શ્રી સ્વામીનારાયણ ત્હારે પ્રગટી સૂકયા હતા; ગાયકવાડ મહારાજે કાઠિયાવાડ ત્હારે કંપની સરકારને એ વર્ષને પટે સોંપી લીધા હતા. ભાણુભાઈ મહેતા ને કેશવભાઈ મહેતા-એ નાગરણ-ધુઓને વઢવાણમાં ત્હારે કારભાર હતા. વેદવિદ્ ડાહ્યાભાઈની વિદ્વત્તને એ બ-ધુકારભારીએ સત્કારતા. 'વાસ કવિનો નાગરવાડે: ' વઢવાણમાં ડાહ્યાભાઈનાગરવાડામાં રહેતા. આજ એ નાગરવાડામાં નાગરનું એકેકે ઘર નથી.

વઢવાણવાસી યથા પછી બીજો વર્ષે સં. ૧૮૭૦માં ભારદાજગોત્રી જૂએત તરવાડી કલ્યાણુભાઈ શબરરામનાં પુત્રી અમૃતબા સાથે ડાહ્યાભાઈનું બીજી વારકું લગ્ન થયું. અમૃતબાને ત્રણ ભાઈઓ હતા, પ્રભુરામ પ્રેમાનન્દ ને મૂળભાઈ. અમૃતબા સાથેનાં લગ્ન પછી ડાહ્યા વેદિયાએ અગ્નિહોત્ર લીધું. ઘરના એક વિશાળ જ્યોરડામાં ચત્રકુંડ સ્થાપ્યો, ને વિધિવત્ વેદિક અગ્નિ પધરાવ્યો. એ જ્યોરડાને આજે એ ચત્રશાળા કહે છે. અગ્નિદેવનાં સેવાપૂજનમાં અમૃતબા થાય તે સહાય આપનાં થયાં.

અમૃતબાને પગલે ડાહ્યાભાઈને ચેર પ્રથમ તો ભુદિ-રિદ્ધિ-એ દેવીએ પધારી: એક જોડારણા ને બીજી રણિયાતબા. બેએક વર્ષ પિતાને આંગણે રમી રણિયાતબા પાછી દેવલોકે ગઈ. જોડારણા દલપતરામની વૃધાવસ્થામાં ને મહિમાગૌરવમાં અમદાવાદમાં બાળાપણમાં તેણી રમાડેલા ન્હાનેરા વીરના મૂળ્યાક્રદયા ને ભયોભાદર્યા ધરનાં ઉલ્લે ઉલ્લે મહેમાન થયાં હતાં; ને હરખી, આંખો ઠારી, દેશવિખ્યાત વીરની દેવ-છાંયડીમાં પંચત્વ જાગ્યાં હવાં. દલપતરામને સદોદ્દવિયોગનો

એ છેલ્લો ઘાવ હતો, ને યમની ખરછી જેવો ડંખ્યો હતો.

પછી સં. ૧૮૭૬ની મકરસંક્રાન્તિ આવી, સૂર્ય ઉત્તરાયનનો થયો. વસન્તપંચમી એ આવી ને વસન્ત ઋતુ ખેડી. ત્હારે, મકરસંક્રાન્ત પછી આઠ તિથિએ ને વસન્ત-પંચમીની વળતી વરધે-તે દિવસે છઠ ઉપર સાતમ હતી-શાકે ૧૭૪૧ની મહા શુદ્ધ સાતમે, તા. ૨૧મી જાનેવારી ૧૮૨૦ને શુક્રવારે, રેવતી નક્ષત્રમાં, ત્રણ ઘડી રાત્રી જતાં, સિદ્ધિયોગમાં દલપતરામનો જન્મ થયો. ડાહ્યા વેદિયા ત્હારે મકરસંક્રાન્તિની દક્ષિણા લેવા લીમડી ચજમાનોમાં ગયા હતા. ડાહ્યાભાઈનું વય ત્હારે ૪૦ વર્ષનું હતું. ત્રણ પુત્રીએ પ્રથમ પુત્રરત્ન સાંપડ્યો હતો. લીમડીમાં વધામણી મળ્યે ડાહ્યાભાઈએ ત્હાંની નાતને હરખજમણ જમાડ્યું હતું. ડાહ્યાભાઈને ઘેર દલપતરામનાં મોંઘાં પગલાં હતાં.

વાનપ્રસ્થાવરયામાં દલપતરામ કુટુંબવાડીએ અનેક વિધના કુટુંબાનન્દ માણતા-મણાવતા. કૌચડા પુછતા, વરત નાંખતા, જૂની વાતો કહેતા, કવિતાઓ શિખવતા ને ગવરાવતા, જૂનાં રનેહીસગાંનાં આતિથ્ય કરતા. એમનો એક કુટુંબઆનન્દ હતો જન્મતિથિ ઉપરથી નામ પાડવાનો. આઠ ગણ ને લઘુગુરુના લ ગ લધને દશકના આંક ગોઠવ્યા હતા. ફરસી અળજદ શૈલી જેવી દલપતશૈલી કપરી કે અટપટી ન હતી, સુલભ હતી. આ ચરિત્રઆલેખકનું નામ પાડ્યું તું મેજર ૧૯૪૩ભાષા(૭૭)(૧૬-૩-૭૭); અને જન્મતિથિનું પોતાનું નામ પાડ્યું તું યમદમ^{૨૧+૨} ચોગી^{૨૦} (૨૧/૧૨૦). સાચે જને એમનું નામ તો લાક્ષણિક જ હતું.

જન્મયોગે ત્રીન રાશી હતી, જોટલે ૬ આઘાક્ષરે
દલપતરામ નામ પિતાએ પાડયું. જન્મથી જ દલપતરામને
જન્મહો પડ્યો પડખાથી તે સાથળ સૂધી કુંકુમવર્ણ લાખુ
હતું. ડાહ્યાભાઈ વેદમાર્ગી હતા ને જ્યોતિષ શાસ્ત્રના આસ્થા-
વન્તા હતા. વઢવાણમાં ત્હારે દામોદર જાની ઠરીને પ્રસિદ્ધ
જ્યોતિષી હતા. અગ્નિહોત્રીને ને જ્યોતિષીને-જાને વિદ્વાનને
મૈત્રી હતી. દલપતરામના જન્મભાક્ષર ને જન્મોત્રી ડાહ્યાભાઈએ
દામોદર જાની ઠને કરાવ્યાં હતાં. જન્મકુંડળીનો ગ્રહયોગ
આવો હતો:—

સન્તાન માવાંકસમાનમંરવ્યા

સ્વાત સંતતિર્વેત્તિ વદન્તિ કેચિત્;

જોશીએ કહ્યું ભાવાંક ૬ છે, આ બાળકની નવ સન્તાનની
વસ્તારવાડી થશે. અવસાનકાળે પાંચ પુત્રો ને ચાર પુત્રીઓ
દલપતરામ પાછળ મૂકી ગયા હતા. અને વળી દલપતરામનો
ગ્રહયોગ પાંચી જન્મોત્રીમાં જ્યોતિષીએ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો
શ્લોક લખ્યો હતો કે:—

શુક્રો यस્ય, સુષો યસ્ય, યસ્ય ચેન્દ્રે વૃદ્ધસ્પતિઃ,
દશમે ડડ. મારદ્વો યસ્ય, સ જ્ઞાતઃ કુલદીપકઃ.

વઢવાણના જ્યોતિષી દામોદર જાનીએ દલપતરામનું લાવિષ્ય લાખ્યું હતું કે કુલદીપક થશે.

૩૫ વર્ષ દલપતવંશ વઢવાણમાં રહ્યો. પછી ઇ. સ. ૧૮૪૮ના આસો માસમાં દલપતરામ અમદાવાદ જઈ રહ્યા, છેલ્લાં ૮૫ વર્ષથી દલપતવંશ અમદાવાદનિવાસી છે.

ઇ. સ. ૧૪૫૮ની પૂર્વે દલપતવંશ પાટણને પાટનગરે હતો; ને સૌરાષ્ટ્રમાં ધૂમીને પાછો ૧૮૪૮માં અમદાવાદને પાટનગરે આવ્યો.

દલપતકુલકથાનો સારસાર આવો છે. એ કુલકથામાંથી ખેત્રણુ ગુણલક્ષણો તરી આવે છે. એક તો એ કે બ્રાહ્મણોમાં એ તંહારે દલપતવંશ બ્રાહ્મણપૂજ્ય હતો. વેદાભ્યાસ, વૈદિક ક્રિયામણ, સંસ્કારવિધાન, યજ્ઞયાગ, અગ્નિહોત્રઃ એ દલપત-કુલની બ્રહ્મલક્ષ્મી હતી. સંસ્કારે, ક્રિયાકર્મે, વિદ્યાભ્યાસે, ધર્મે, જન્મે, તેમ જ ગુણકર્મે દલપતકુળ દેશપ્રશસ્ત વેદવિદ્ બ્રાહ્મણપૂજ્ય બ્રાહ્મણકુળ હતું.

ખીજો તરી આવતો મુદ્દો એ છે કે એ બ્રાહ્મણપૂજ્ય બ્રહ્મકુળનો વેલો દેશ લરી પથરાયેલો છે. પાટણ, ઉંઠ, ધ્રોળ, જામનગર, વઢવાણ, અમદાવાદ: તેર પેઢીમાં છ ગામવાસો દલપતવંશે કીધેલો છે. ગામદીઠ સરેરાશ બે પેઢીઓ ! ગુર્જરા મૂળે પાલવાસી-Nomads હતા: વેદવિદ્ આ બ્રહ્મકુળમાં એ ગુર્જરગુણ છેલ્લી છ સદીઓથી તો વંશપરંપરા ઉતરેલો છે. દલપતકુળ શુદ્ધ ને સનાતન ગુર્જરકુળ હતું. કુંડલા ને ધારીથી ધ્રોળ, અને માંડવી ને જામનગરથી અમદાવાદ પર્યંત દલપતકુળની પાંખડીઓ વેરાયેલી છે. દલપતવંશનો

આંગેા ગુજરાતસરમાં પ્રચરેલો છે. એક શાખા તો કાશીમાં જઈ રાપાયેલી હતી.

ત્હારે દલપતવંશને ને દલપતરામને કહેવા કચ્છાંના ? દલપતવંશ પાટણમાં પટ્ટણી છે, હાલારમાં હાલારી છે, આલાવાડમાં આલાવાડી છે, અમદાવાદમાં અમદાવાદી છે. ખરી રીતે દલપતવંશ નથી માત્ર કાઠિયાવાડી કે નથી માત્ર ગુજરાતી. ઇતિહાસ લાખે છે કે દલપતવંશ સમસ્ત ગુજરાતનો છે.

અને દલપતરામ સ્વયં પણ સમસ્ત ગુજરાતના ઘડેલા હતા.' દલપતરામનાં ઘાઠીમા છવણીમા હતાં કચ્છમાંડવીનાં; પિતા ડાહ્યાભાઈ હતા જામનગરના; માતા અમૃતબા હતાં વઢવાણનાં; પત્ની મૂળીબા હતાં વાગડનાં, કાશીબા હતાં આંતરસૂળાનાં, ને રેવાબા હતાં ધોળકાનાં; અને સન્તાનો હતાં ઘણાંખરાં અમદાવાદનાં. દલપતરામનાં અંગેા સમસ્ત ગુજરાતદીધાં છે, માટે દલપતરામ સમસ્ત ગુજરાતના છે. દલપતરામ જેવા સમસ્ત ગુજરાતના ગુજરાતીઓ આપણે ત્હાં વિરલા હશે.

સદેહે દલપતરામ અખિલ ગુર્જરદેશની ગુણમૂર્તિ હતા.

પ્રકરણ ૩ મું, દેશકાળ: ઇ. સ. ૧૮૨૦

ઇતિહાસ એટલે પ્રજાઓના છઠ્ઠીના લેખ; અને સંસ્કૃતિ એટલે પ્રજાઓએ ઉત્પાદિત બ્રહ્મભાવ.

દેશકાળ વિચારીને વિચરવું એવી આપણી શાસ્ત્રજ્ઞ છે. યૂરોપનો આધુનિક એરિસ્ટોટલ ફિલસૂફ કેન્ટ કહે છે કે દેશકાળથી પર કોઇ જ્ઞાન નથી. Time and Space are *a priori* conditions of knowledge. દલપતરામ કહે છે કે દેશકાળવિહોણું કો સ્થાન નથી.

વસ્તીમાં, વળી વગડામાં રે, કહે સૈયર ! તે કોણ હશે ?

ગિરિરાજ તણી શુક્રામાં રે, જ્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે.

૧૮૨૦માં ત્યારે દેશકાળ કેવાક હતા ? શુજરાત ભરતખંડ યૂરોપખંડ-દલપતરામના જન્મયોગે દુનિયાં કેવીક હતી ? વિહંગદ્રષ્ટિએ જરા એ અવલોકી જોઈએ. વાંચક ! ઇતિહાસના ગગનમાં ઉડવાની ખાંખ તો ત્યારે છે; ચાલો ત્યારે.

યૂરોપખંડ તો ત્યારે ખડેર જેવો હતો. ૧૭૮૯થી ૧૮૧૫ની નેપોલિયનપચ્ચીસી યૂરોપે હમણાં જ ઉતરી હતી. નેપોલિયનના તોપગોળાના ઘાવ દેશદેશે ને નગરનગરે હજી સ્થમરાઈ રહ્યા ન હતા. મોસ્કોના નગરદાહની અદ્ભુત માંડ ગઈ હતી, વોટરલૂની પંચવર્ષી માંડ વીતી હતી. વોટરલૂના ગગનધડાકાના પડઘા હજી યૂરોપમાં ગડગડતા. યૂરોપ જાણતું કે નેપોલિયન હયાત છે, એટલાન્ટિકના એકાન્ત-ટાપુમાં નજરકેદી છે. એલ્બાના રાજકેદીને નાઠે હજી છ જ વર્ષ થયાં હતાં; ‘એક સો વરષો’નાં આશ્રય હજી સ્મરણે તાજાં હતાં; નેપોલિયનના નામની કંપારી હજી યૂરોપને

ઉતરી ન હતી. આગબોટ, આગગાડી, તાર હજી યૂરોપમાં
 એ ન હતાં. ઘોડે કે ગાડીમાં કે જહાજોમાં યૂરોપ હજી
 સફરો કરતું. નેપોલિયન ઘોડે ચડતો, નેલ્સન શઠ ચડાવતો.
 અમેરિકા હજી ૧૮૧૨ના સંઘામમાંથી હમણાં જ પરવાયું
 હતું. રવીડનનેર્વે જોડાઈ રહેન્ડનેવિયા થયું હતું, ગ્રેટબ્રીટન
 ને આયર્લેન્ડ જોડાઈ યુનાઇટેડ કીંગડમ થયું હતું. હોલી
 શામન એમ્પાયર જઈ હોલી એલાયન્સ પ્રગટયું હતું. રશિયા
 યૂરોપી રાજ્યમંડળમાં આવી બેઠું હતું, અને યૂરોપી
 રાજ્યમંડળની કેએસ હમણાં જ યૂરોપની યુનૅવર્સિટી કરી
 ઉઠી હતી. ઇટાલી હજી ઓસ્ટ્રિયાની છત્રછાંયડીમાં હતું.
 જર્મની હજી કાઠિયાવાડ સમો નિરનિરાળાં રાજ્યોનો સમુદાય
 હતો. ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશનના મહામન્ત્ર હજી યૂરોપી પ્રજાઓએ
 ઝીલ્યા ન હતા; એ મન્ત્રદોષણોથી યૂરોપની પાટનગરીઓ
 હજી ભડકતી. ઇમેનસિપેશન ઓફ ફેલોલિક્સ કે ઇમેનસિ-
 પેશન ઓફ સ્લેવ્ઝ કે પ્રથમના રિક્કામં બીજને ઇંગ્લાંડમાં
 હજી એક દાયકાની વાર હતી. સ્ટીવન્સને વરાળયન્ત્ર હજી
 શોધ્યું ન હતું. ફ્રાઉડે, 'The greatest poem of
 Europe of XIX century,' ગોર્થડએ હજી પૂરું નહોતું
 કર્યું. બ્લેડરટન ટેનીસન ટાવીન હજી વિદ્યાર્થીઓ હતા,
 મહારાણી વિક્ટોરિયા બે વર્ષનું બાળક હતાં. 'ઉત્તરાપથના
 બાહુગર' રકોટની કાદમ્બરીઓ અવનવા બાહુ ભરી વર્ષો
 વર્ષો પ્રગટતી હતી. ચેલી ને બાયરનના સાંસારિક બળવા-
 ઓથી ઇંગ્લાંડ ભડકી ઉઠ્યું હતું, ને એ કવિવરો દેશવટે
 હતા. પ્રૌદાવસ્થના દલપતરામ જેવા ઠરેલબુદ્ધિ નીતિપરાયણ

Puritanic લોકલાપાના હિમાયતી વડજ્ઞવર્થ હજી રાજકવિ ન્હોતા નિર્માણ, સધી ઈલાંડના રાજકવિ હતા.

અને ભારતવર્ષમાં ત્હારે શી કાળછાયાઓ પથરાતી ? પેશ્વાઈ પડયે જોડ વર્ષ હજી થયાં ન હતાં, ને શિવાજી મહારાજની હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપનાની લાવના હિન્દુપતના અસ્ત જેવી આથમી હતી. મુંબઈ ઇલાકાની સીમાઓ હજી ઘડાઈ રહી ન હતી. અમીરખાનનાં ધાડાં પાંચેક વર્ષ ઉપર વિખેરાયાં હતાં, ને નેપાળી ગિરિમાળની નિષ્ફળ યાત્રાએ કંપનીના સેનાપતિ જઈ આવ્યા હતા. ચન્દ્રશુભ ને શ્રીહર્ષ ને અકબરશાહ પ્રથમ ઉત્તરાપથ જીતતા ને પછી દક્ષિણપથ જીતવાને ચડતા. કંપની બહાદુરે પ્રથમ દક્ષિણપથ સર કર્યો. સીંધયા હોલ્કર ને રાજસ્થાનમંડળ Subsidiary Alliance ની ઘટમાળમાં ગૂંથાયાં હતાં, અને ૧૮૨૦માં કંપનીની રાજ્યસીમા વિન્ધ્યાટવિ ને નર્મદાજી ઓળંગી ગઈ હતી. ભારતવર્ષ થાળે ન્હોતું પડ્યું, હજી ખળભળતું હતું. ભણ્યેઅભણ્યે પૃથ્વીના પેટાળમાં અંગારા નખાતા હતા, ને પરાંજયના પડો નીચે અગ્નિ ધૂંધવાતો જતો; પણ અળવાનો જ્વાળામુખી ફાટી નીકળવાને હજી ચારેક દાયકાની વાર હતી. ટોડ માલ્કમ ને ફ્રાન્સનાં જર્નલોમાં, એડ્વિન્સ્ટનના ડિસ્પાચોમાં, મેકાલ ટેલરની નવલકથાઓમાં એ સુગના ભારતનું સંસારદર્શન છે. સબ રામમોહન રાય જન્મ્યા હતા, પણ બ્રહ્મસમાજ હજી જન્મી ન હતી. મહર્ષિ દયાનંદને જન્મવાને પાંચ વર્ષોની વાર હતી.

અને ગુજરાતે ઇતિહાસના ક્રિયાઓળાઓ પડતા હતા ? ૧૮૨૦માં ગુજરાતે રાજકોટની કોઠી સ્થપાતી હતી ને

કાઠિયાવાડમાંનાં ચાણાંઓ નખાતાં હતાં. ગુર્જરદેશે પેશ્વાઈના પ્રથમ વારસ ગાયકવાડ મહારાજ થયા ને ગાયકવાડ મહારાજે પછી ઠંપની સંજાયે જાણે દેશ બહેંચી લીધો. ગાયકવાડ રાજકુળે રાજનીતિની બે મહાન ભૂલો ગુજરાતે ખેલી છે; ને રાજનીતિની ભૂલો અણભૂંસાતી ને નિત્યખોલતી પછી ઠંપે છે એવી એ રાજભૂલો એ આજ અણભૂંસાયેલી ને નિત્યખોલતી સંલગાય છે. ગાયકવાડ મહારાજની એક રાજ-ભૂલ એ રમાઈ કે અણહિલપુર પાટણે એકઠા પાટનગર સ્થાપ્યા પછી ગાદી ઉઘાપીને રાજવાડો વડોદરે બાંધ્યો; સંસ્કૃતી તણ વિશ્વામિત્રીને ઘાટે ગયા. વનરાજ મૂળરાજ સિદ્ધરાજને સિંહાસને બિરાજવાનો ગૌરવમહિમા એ રાજ-ભૂલથી ગાયકવાડ મહારાજે મદાનો ખોયો: ગુર્જરાધીશનું મંડળેશ્વરપદ ગુમાવ્યું. અને બીજી રાજભૂલ તે ગુજરાત-કાઠિયાવાડની વાર્ષિક મુલકગિરિ ઉધરાવવાનું એક સો વર્ષને પટે ઠંપની બહાદુરને મોંધ્યુ એ. એ રાજભૂલથી ગાયકવાડ મહારાજનો રાજ્યવિસ્તાર ચોથા ભાગનો થઈ રહ્યો, ને રાજ્યના ચાર પ્રાંતોના ચાર ભાગલા પડી ગયા.

પણ એ ગંભીર રાજભૂલોથી કાંઈ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ભૂંસાઈ ગઈ ન હતી.

માગર સરિતાઓ અને મહાવનોએ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઘડેલી છે. સાગરે એ સંસ્કૃતિને વિથાળી ને લક્ષ્મીમ્હોરી કીધી, સરિતાઓએ ફળકુપ ને ગીઠપવતી કીધી, મહાવનોએ નિત્યહરિયાળી કીધી. ગુર્જરસંસ્કૃતિનો ગાયત્રી સમે આદિમન્ત્ર પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે લખેલો છે.

૧૮૨૦માં ગુજરાતે કવિઓ હતા, શીશ્વીઓ હતા, રંગ ચ્હડાવનારા હતા, કલાસ્વામીઓ હતા, વ્યાપારીઓ હતા, શાસ્ત્રીઓ હતા, વૈદ્યરાજો હતા, જ્યોતિષીઓ હતા, કથાકારો હતા, સાધુસન્તો હતા, ધર્મપ્રવર્તક હતા. થોડીક વિગતો જોઈએ

રેવાણને ઘાટે ત્હારે કવિવર દયારામભાઈ રેવાણની મીઠી લહરીઓ સમી ગરબીઓ ગાતા, ને સ્વામીનારાયણીય અષ્ટ કવિઓ સોરઠગુજરાતને કવિતાની હેલીઓ વર્ષતા. ગામડી શાળાઓમાં પ્રાથમિક કેળવણી હતી, નાણુંવટીઓની પેઢીઓએ વ્યાપારી કેળવણી હતી, મન્દિરો ને મઠોમાં કે શાસ્ત્રીપણિતમુનશીકાણે વિદ્યાધામે ઉચ્ચ કેળવણી હતી. લેખનકળા મોંઘી હતી, પણ સુંદર હતી. અર્ધપાન ચિત્રનું ને અર્ધપાન કવિતાનું, અને ચિત્રો વિધવિધ વર્ણના ને સોનલરંગી એવો કાવ્યગ્રંથ જોયો છે, સાગવત ને ગીતાની અલંકારમતો અનેકે દીડી હયે. ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે પિતા તે બાળકનો પ્રથમ ગુરુ તદનુસાર હુન્નરી કેળવણી વશ-પરંપરા શીખવાતી. દીનાનાથ ભટ્ટ સમા શાસ્ત્રીઓ ત્હારે હતા. શ્રી સ્વામી નારાયણ મદ્દર્મ સ્થાપતા ને સંસારને નિર્મળી છાટતા. કવિતા કેળવણી સાહિત્ય કે ધર્મવિહોણું ગુજરાત ત્હારે ન હતો.

રાજદરબાર 'રાજકવિથી ગાજતો, સાચાતોથી શોભતો, સામન્તોથી ઝળકતો, દરબારીઓથી દીપતો, મહાજનથી ભર્યો-ભર્યો ભાસતો હીપળીપીપળી ને ગેડીદડાની રમતો ને તરવાના ખેલ બાળકોને બહાદુર ઘડતા, હોળીદીવાળીની ઘેરો વીરત્વના પહેલા પાઠ શીખવતી. ચકલે ચકલે

અખાડામાં જીવાનો જોળનને કસતા ને કેળવતા. દસરા
વીરજેલ થતા, બલ્લભખાણ જેલાતી, પવનપન્થા ઘોડી
લાની શરતો થતી, સમશેરોથી લીંબુ કપાતાં, બાણ
કમાન ને બન્ધૂકથી મત્સ્યવેધનાં અનુકરણ થતાં. ડાળી મેન
પાલખી તાવદાન, ઝમઝમતા માફા ને રથ ને દિવાનખાના
સમા પાટ, ઘોડા ઉંટ હાથીથી રાજયોગ્યાન ઉભરાવું ને
નિશાનડંકાથી ખોલવું. નાચ થતા, નટના જેલ થતા, ભવાઈઓ
થતી, ગમલીલા ભજવાતી: સહુ જનસમાજને જોવા મળતું.
બન્ધૂકોના બહારથી ગામ ગાજતું.

તહારે સમાજવ્યવસ્થા કેમ ચાલતી ? ન્હાની ન્હાની
નાતોનાં પંચ જાતિવ્યવસ્થા બળવતાં, ન્હાની ન્હાની પોળોનાં
પંચ તે પોળમ્યૂનિસિપાલિટિઓ હતી. પોળને મેડે પોળિયો
રહેતો તે પોળનો ચોકિયાત હતો. કારીગરોનાં કસળીઓનાં
ધંધાઓનાં મહાજન હતાં, ને સહુ મહાજનોને માથે નગર
શેઠ હતા. શહેરઉભણીની કે શહેરપાકીની આણ મહાજન
ની હુકાનેથી પ્રવર્તતી. પગી, પાણી જોનારા, ફરણીનો,
ખેપિયા, સાંઢણીસવારો, ઠાસદિયાં કળૂતર એ સંસારસેવકો
હતા. સોળ સંસ્કારો એ સમાજના રાજમાર્ગ હતા. ધર્મ-
આર્યો સંસારની ધર્મખાળો સમારતા ને વાટો પળાવતા.
નગરોની આન્તરૂવ્યવસ્થામાં રાજઅમલદારો કે રાજવીઓ
જાણું પડતા નહિ; આન્તરૂરાજ્યવ્યવસાય એ એમનો પ્રધાન
ધર્મ હતો.

નગરનગરે દેશનામાંકિત નાણાંવટીઓ હતા, કેટલાક
તો સાતસાત ચેદીઓથી લોકપ્રસિદ્ધ હતા. વડોદરે દરિયાકિ
ને મહેરાણ, સૂરતમાં વેગગીવાળા આત્મારામ જૂખણુવાળા

અર્જુનજી તરવાડીવાળા, અમદાવાદમાં જગાભાઈવાળા ને નગરશેઠવાળા ગુજરાતના એ જ્ઞાનકડા રોશ્ન્યામૃતડો ને રોક-ફેલરો હતા. પ્રાચીન કાળથી ગુજરાત વ્યાપારપ્રધાન દેશ છે. યુરોપના દેશદેશની કંપની બહાદુરોની કોડીઓ સૂરત ખલાત અમદાવાદમાં નખાઈ હતી. ગુજરાતનાં બદરો પૂર્વે જાવાસુમાત્રા ને પશ્ચિમે ગ્રીસમીમર સાથે બંહેપાર ખેડતા. દેશ લક્ષ્મીસમૃદ્ધ હતો, ને સોધવારી એ ધનના ઢગલાઓને પણ હસતી

ગુજરાતે કસબીઓ ને કલાસ્વામીઓની પણ ખોટ ન હતી 'રણિયામણી ગુજરાત'ના કાવ્યમાં દલપતરામે ત્હારના ગુજરાતના હુન્નરકલાઓ વણુવેલા છે રેશમનું ઝીકનું તારા-ટપકીનું ભરત ગૃહિણીઓ ભરતી. ગરીબો એ ભરતમાં ખાપો ગૂંથતા, મધ્યમ વર્ગ ક્રીડિયા પરોવતો, રાજરાણીઓ રતન જડતી અતલસ મશરૂ કીનખાખના કારીગરો ને બાધણીઓ ચોરસા વચનતરંગી ફેંટા ચોરંગીભયો કમ્બળલ પાઘડી ને મડિલ રંગનાર કસબીઓ ત્હારે હતા અત્તરો સુરમાં ફૂલશણુગારો સોનારૂપાના અલંકારો ધૂધરિયાળા ઘેરના અણિયા ઝીકની ચોળીઓ કીનખાખની સાડીઓ ને જગિયાનના અંબર દેશના કસબીઓ કરતા વડતાલમાં ગઢડામાં અમદાવાદમાં મૂળીમાં જૂનાગઢમાં ગામવિશાળા મન્દિરો દેશના સલાટો બાધતા સિદ્ધાયજો હેમટૂક ને મોતીશાહની ટૂક ને અમદાવાદમાં અજનશલાકા બાધનાર શીલ્પીઓ ત્હારે ગુજરાતે હતા હવેલીઓની લક્કડકોતગણી, મન્દિરોની પત્થર કોતરણી એ ઝીણી કલાશોભા હતી, ગોખ અરૂખા છત્ત અગાસીઓ મન્દિરશિખરો શીલ્પીઓની બાડી કલાશોભા હતી.

ઘડારીભારણાં ભીંતો ધુમ્મટો ચિત્રકારોની ચિત્રપાટીઓ હતી-
હેવેલીઓ રાજમહેલો કિલ્લાઓ મન્દિરધુમ્મટો એ કલાધી-
યોના કલાઅક્ષરો છે. ઘટામંડળ જેવાં સરોવરો નહેરો ટાંકાં
ભમ્ભરિયા કૃષ્ણ આતસાત માળની વાવો શોંધરાં કૃવારા રાજ-
માર્ગ વચ્ચેના કૃવારા ને હોળઃ એ જળાશયોની વિધવિધતા
હતી. દુલ્હરીઓ કસમીઓ કારીગરો કલાસ્વામીઓ ગુજરાતે
ત્હારે હતા. નગરચેઠોની રાજવીઓની ધર્માચાર્યોની સવારીઓ
ચ્હડતી, દેવના વરધોડા ચ્હડતા, લોકનાં આંખ ને હૈયાં
રસથી ભરાતાં. ગાયકવાડ મહારાજની હાથીઓના હાલર-
જૂલન્ટી દસરાની રવારી ને આઠમારીઓ જ્વેવાને અમદાવાદ
ને સૂરત ઉલટતું. હિન્ડોળા પારણાં ઉત્સવો પવો માણેકદારી
ને કાતંકી પૂર્ણિમાના સંધ ને તીથમિળાઃ પ્રજાને એ
ઉત્સાહ ને ઉમંગ પાતાં, થાકેલા આત્માને પ્રોત્સાહન પ્રેરતા,
હરસવમિયા. સ્વલુ માનવાઃ એ કાલિદાસભાષી જનતાની
રસભૂખને ખરિતપંતા. ગયણ જમરૂખ સીંગરેજો ઇહાડમ ભંજુ
લીંજુ દ્રાક્ષ-વિધવિધનાં ફળ ગુર્જરમાળીઓ ઉછેરતા, ને કેરી
તો ફળકૂલના દેશની 'બલ્લે મહારાણી'હતી. કૃલવાણીઓ
ને આંખાવાડિયાંની કુંજઘટાઓ ગુજરાતના પ્રાકૃતિક શણગાર
હતા. પણ ગુજરાતની કલાસ્વામિની હતી સુર્જરગૃહિણી-
એની રાંધણકલા ને એનાં અથાણાં, એનાં ઘરની આંગણાંની
સંસારની સુધડતા, એના સંપતચોક્ષતા સૌભાગ્યશણગાર,
એનાં ગીત ને રાસઃ એ સહુ એની અન્તરવાસિની સૌન્દર્ય-
ભાવનાના ભોલ હતા. કલાધીયોના યુગમાં સુર્જરસુન્દરી
ત્હારે કલાસ્વામિની હતી.

ગૃહશણુગારની સામગ્રી એ નવયુગની નવીનતા છે એવો એક ઇતિહાસજ્ઞ છે. એક પાદરીનો સત્કારખંડ ઉતારેલી રંગબેરંગી માંચીઓ ને સાંગામાંચીઓથી શણુગારેલો તે દીકો છે. દર્લાસન, ચાકળા, માંચી, સાંગામાંચી; ખૂંગણુ જાજમ ગાલીચા જરિયાનનાં પાથરણું; ગાદી લકિયા ગાલ-મશ્શરિયાં; ઓઠિંગણુવાળા કે ઓઠિંગણુ વિનાના ન્હાનામ્હોટા પાટલા, સાગના સીસમના રંગીન પટ્ટી ને લટકણિયાળા પિત્તળના કે ગંગાજમની બાળેદો, એક મંડળ સમાવતી પાટ; ટાચકા વગાડતું ઘોડિયું, લટકણિયાના ઘેરવન્તું પોપટ-મૂકયું રંગપારણું, ને મેના ને મોરસોહામણું રાજકુળનું સોના-પારણું; મૂંજનો ખાટલો, ઉતારેલી ઢાલણી, રંગીત ઢાલિયો, છપ્પરપલંગ, સોનારૂપાનો રાજપલંગ; લાતલાતના રમણે રહુડેલા વીંઝણા; પેટી પટારા સંચ; ત્રાંબાપિત્તળના ગંગા-જમની થાળા ને લોટા, કાશીના ચિત્રામણી જળપાત્રો ને ચંખૂઓ; પૂજનાં મોરખાંખડિયાં ને ધૂપદાનિયાં, ઠેડીલાઓની ગુલળદાનીઓ ને અત્તરદાનીઓ; એ આપણા રસશણુગાર હતા, ને, દેશેદેશ છે એમ, સંપત્ત પ્રમાણે સૌ વસાવતા. મેના પોપટ બુલબુલ કાકાકૌઆનાં વાંસસળીનાં પિત્તળનાં સોનારૂપાનાં પિંજરો ખ્હારીજોખની શોભા હતાં પાંખે પારેવડાં બેસતાં, ઝરૂખે મોર ટફકતા. હિન્દુસંચારે ત્હારે અમથા ન હતા, પણ આચમનીઓ હતી; રકાળીઓ ન હતી, પણ તરલાણું હતું; મ્હાખ્યાલા ન હતા, પણ ખંચપાત્રો હતાં. ટોડલે આસોપાલવનાં તોરણ, દેવપૂજમાં સૂખડ ચન્દન ફૂલ ધૂપ આરતીના પમરાટ ઘરોને શણુગારતાં ને સુવાસિત કરતાં. માટીના ઠેડિયાંથી માંડીને સોળશગ દીવીઓ રામણુદીવડા

મંશાલો બુમ્મરો મનુષ્યઉંચી પિત્તળની કે રૂપાની દીવડીઓ રાત્રે અન્ધારાનું અજવાળું કરતાં. આપણી ઘરવખરીની રસિકતા જોવા કોડ હોય તે કાઠી કે ક્ષત્રિયની નવવધૂની માણુ જઇને નિરખે.

ને નરનારના સૌન્દર્યકોડ કાંઇ ઓછાઅધુરા લ્હારે ન હતા. સલૂણા સાજન ને અલખેલી સજ્જનીઓના સૌન્દર્ય-શણુગારની કાંઇ કમીના ન હતી. શિશ્વા ટોકા જ પટ્ટીકા બ્રાહ્મણસુધડતાને એ ટીકાબાણુ હતું. ઘુંઘરવાળા વાંકડિયા વાળ, ફેંટામાં છોગલાં ને છોગાંમાં ફૂલતોરા, લમ્મરમંડળ વચ્ચે ઘીન્દી, આંખોમાં મુરમો, કાનમાં અત્તરપુમડા એ શોખીનોના શોખ હતા. કીનખાળના કબજા, ફૂલગારીનાં અંગરખા, મશરૂના ચોરણા, રેશમી કે સોનલકોરનાં ધોતિયાં, સોનેરી હુપટા, હીરભરી બીકભરી ભોતીરતનટાંકી ભોજડીઓ પહેરતાં. સુંદરીઓ 'યે સૌન્દર્યસામગ્રીથી સૌન્દર્યને સજ્જતી. વાંકો અંબોડો, અંબોલડો અન્દ્રમા સમા ચાક, લટેલટે ફૂલ કે ભોતી, બાન્ધદેશે હિંગળોકનો તારાટપકીનો રતનને અન્દ્રક, બન્ને ગાલે ને ચિથુકમાં એકએક તારાટપકી, કીડિયાંના ફૂલના સોનાના ભોતીના કંઠમાં હાર, બહાંચે બાણુબન્ધ, હાથડોડલે બાતભાવનાં કંકણુ, કટીદેશે ધૂધરમાળ, પાચે અંજર, પાચઆંગળીએ ધૂધરિયાળા વીંછિયા: સ્ત્રીમંડળની એ સહુ સ્વદેશસંસ્કૃતિની શણુગારસામગ્રી હતી.

સન્તમુદ્રા પરખાય છે એની ઘાટડીની ગાંઠે ને વીરમુદ્રા પરખાય છે એનાં શરૂકવચે. એનાં બાણુકમાનની નકસી-કલાએ, એની બરછીએ ન્હડાવેલી સોનવેલે, એની ઢળકતી દાલના કાંગરા ને ચિત્રામણુ, એની કટારની રતનજડાવ મૂઠે,

એના મ્યાનના સોનેરી ભરતે, એની શમશેરના પાનાંના તેજઝખકારે આલેખેલી અક્ષરાવલિએ વીરપ્રમુખ ત્હારે ઓળખાતો. આખે અંગે જખતર, માથે મોરપીંછાળો. ટોપ, રણતોખારને જખતરની પાખરઃ એવો જખતરિયો અસ્વાર રણસંગ્રામમાં સંચરતો. લોગળ શા હાથ, આરસપાટ શું હૈયું, કસુમ્બલ આંખડી, કેસરિયા વાઘા એનું વીરત્વ ઉચ્ચરતો.

આમાંનું ધણુખડું ગુજરાતે તેમ ભારતવર્ષમાં હતું.

અને હીંચકો તો છે જગતધરવખરીનો શિરોમણિ. રંકે કે રાય આપણે ત્હાં એને માણે છે. સરોવરપાળે આંખાડાળે ખાંધ્યો, એક દોરડાથી માંડીને રાજમહેલને સાતમે માળે પલંગ સમોવડ રેશમીસોનેરી બાલરમૂલન્તી સોનારૂપાની હિન્ડોળાખાટના હિંચકાઓની વિધવિધતાનું જ એક પ્રદર્શન છે. ભરે તો એક મ્હોટો પ્રદર્શનતંબુ ભરાય રસિકોની રસિકતાનો એ રસહિન્ડોલ છે. હીંચકે હીંચકતાં અંગમાં આંખમાં ને આત્મામાં હિન્ડોળા હીંચકતા. સૌ રસોપાસકો બાળે છે કે સૌન્દર્યનો કલાનો કવિતાનો આત્મા છે રસહિન્ડોળ.

અને ગીત તો ગુજરાતણુનો બાળે વંશવારસો હતું. ગુજરઃ મુન્દરી હિન્ડોળે હીંચકતાં ગાતી, ભરત ભરતાં ગાતી, દળતાં ગાતી, ખાંડતાં ખાયણાં ગાતી, નદીએ ન્હાવા જતાં ઝીલણિયાં ગાતી, રડતાં રાજિયા ગાતી, લમોમાં સારંગરાગે ધોળ ગાતી, મન્દિરમાં કીર્તન ગાતી, ગરબે ધમતાં રસડા ગાતી. ગુજરાતણુ કવિતા ચરતી ઉછરતી. એટએટલાં સંગીતકવિત પી ઠોક દેશની મુન્દરી ઉછરતી હશે. ગુજરાતણુ બાળે સંગીતપુત્રી હતી, બાળે કાવ્યમૂર્તિ હતી. એનો અંગહિન્ડોળ ઠોડામણુ હતો.

ગુજરાતવૃન્ન કુળ ઘર ને સંસાર કવિતામય હતાં. ગુજરાત-
વૃન્ન ગુજરાત કવિતગહેકન્તો હતો.

૧૧૧ ગુજરાતની શેરીશેરીમાંના મન્દિરધુમટમાં, ગુજરા-
તનાં જળાશયોમાં, ગુજરાતની વનહરિયાળીઓમાં, ગુજરાતનાં
તીર્થક્ષેત્રોમાં, આખૂ તારંગા પાવાગઢ ગિરનાર-ગુજરાતનાં
શિખરશિખરે, ગુર્જરસંસ્કૃતિના આદર અણખૂંસાતી લિપિમાં
લખાયલા છે. ઇતિહાસ એટલે પ્રભુઓના છટ્ટોના લેખ;
અને સંસ્કૃતિ એટલે પ્રભુઓએ ઉગારેલા પ્રહારો. ગુર્જ-
રઇતિહાસના વિધિવેખનું પ્રથમ પ્રકરણ શ્રી દુષ્યંત્યન્ત્રે
લખેલું છે, અને છેલ્લું પ્રકરણ કાળની છેલ્લી પગલીઓ
લખ્યો. સૂતારો સલાટો શીલ્પીઓ કુલમાળીઓ કવિવરો
ગૃહિણીઓ- ગુર્જર દલાસ્વામીઓએ ગુર્જરસંસ્કૃતિના પ્રહાર-
મોલ ઉગારેલા છે. ગુજરાતનાં અધાણાં, ગુજરાતનો હિન્દોળો,
ગુર્જરસુન્દરીની સાડી, ગુર્જરસુન્દરીના ઝાસ, ગુર્જરગિરાની
લાકરમીઠી મધુરપ, The Park-like land of Gujarat-
એ ગુજરાતની પરમ વિભૂતિઓ છે. સૌન્દર્યમૂર્તિ ગુજરા-
તણુ સ્વયં ગુર્જરસંસ્કૃતિની પ્રતિમા છે.

સૈકાઓની વાદળીઓ ઓદતી બૂની હવેલીઓના બેલું
ગુજરાત ત્હારે બૂની નાહોજલાલીવનું, છર્ણુશીર્ણુ, સંસ્કૃ-
તિસોહામણું હતું.

તો પછી કાળને પૂછવાનો ઇતિહાસપ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે
કે ભરતખંડમાં ત્હારે શું શું ન હતું? અને ઉપરવર્ણવી
સંસ્કારવિભૂતિઓ છતાં એક સૈકાભર- ૧૭૪૮થી ૧૮૫૮
સૂધી હિન્દી પ્રવનાયકો-શું હિન્દુ કે શું મુસલમાન, શું
પેશ્વા કે શું નવાબ, શું સિન્ધિયાહોલ્કર કે શું મુસ્તાન,

શું સ્વયં મહારાણા કે ખુદ બાદશાહ-ફૈઝી બહાદુરને
રહામે હારતા જ કેમ ગયા ? કાલો ડ સિમ્મ ઉઠ્યો તો કુખ
પ્રદાના ઉત્તર અનેક છે. Decisive Battles
નામના નિજ પુસ્તકમાં સેન્ટ થોમેનું ખેલવેલું ન્હાનકે
યુદ્ધ વર્ણવતાં એ પક્ષપાતપર ઇતિહાસકાર કર્નલ મેલીસન
એક ઉત્તર આપેલો છે

કર્નલ મેલીસન કહે છે કે સેન્ટ થોમેના ન્હાન
કદ સંગ્રામે ભવિષ્ય લાખ્યાં કે પરદેશી કવાયદ ને પરદેશ
તોપખાના સન્મુખ હિન્દી વીરત્વ નભશે નહિ. અંગાણા
કે અયોધ્યાના નવાબ કે સિન્ધના અમીરોએ તો નહિ, પણ
નિઝામ હૈદરલીપુ મરાઠા સિન્ધયાહોલકર શીખોઃ એ સં
સેનાનીઓએ પરદેશી કવાયદ ને તોપખાનું પોતાના સૈન્ય
સંરક્ષકમાં સત્કાર્યો; ને એમ મોરચા રહામે મોરચા માંડય
ત્કારે ઠંપતી બહાદુરને ભારત જીતતાં સૈફો લાગ્યો. હતે
૧૭ મા સૈકામાં, બાદશાહીની બહોળલાલીના જમાનામાં
અકબરશાહ ને જહાંગીરશાહના યુગમાં, બાદશાહતની દરિયા
દુર્બળતા ઇતિહાસની આંખને સ્વયં સિદ્ધ જેવી દેખાત
હતી. ફીરંગીઓના રાજપરવાના શિવાય બાદશાહબેગમે
થી વટિક મક્કાશરીફની હજો જવાતું નહિ. ગોવેથી રાજપ
રવાનો આવતાં વાર લાગ્યે ‘ખુદાના પડછાયા’ અકબરશાહ
નાં રાજમાતા હમીદા બાનબેગમ ને બાદશાહબાનૂ સુલતા
સલીમા બેગમ-દિલ્હીની બે બાદશાહણે હજયાત્રા વખ
ભર મૂલતવી રાખવી પડી હતી.

પણ એથી થે પૂર્વે, ૧૫૨૭ માં, કહાનવાના રણસં-
ગ્રામમાં બાદશાહ બાબરની તોપોએ રૂમી સરદાર મુસ્તફાની

સરદારી નીચે દિવસ સરમાં સોજેક બહાર ઠરી ગોળા છોડ્યા હતા એ વીરત્વની તસ્તા શિયોદિયાઓને ને અંગે એ શી ઘાવસોહન્ટા હિન્દવા સૂરજ મહારાણા સંગને આશ્ચર્ય લાગ્યાં હતાં. મધ્યસ્થાને પાંખોને છોડી મૂકી અરિદળને ઘેરવાની વ્યૂહકળાથી પાણીપત ને ઠહાનવાનાં ખોયાંસમાં યુધ્ધો બાબરશાહ છુટ્યા હતા એ વ્યૂહકળાના ઇતિહાસઅભ્યાસીઓથી અભર્યું નથી.

ઈપામીનોડાસની બાલાબેરખ સમી ગ્રીસની વ્યૂહરચના હતી; ચકાવો શકટવ્યૂહ મકરવ્યૂહ-એવી આપણે ત્યાં વ્યૂહરચનાઓ હતી. પ્રાચીન જગત વ્યૂહકળાનું અભર્યું ન હતું; મધ્યભારતે એ યુદ્ધકળા ખિલાવી ન હતી ને વિચારી તી. દુર્ગાવતી આંદખીબી લક્ષ્મીબાઈના હિન્દમાં વીરત્વ કોણું કહેનાર ઠાં તે ગાળ દે છે-ઠાં તે એને ઇતિહાસની ગાંધ નથી. ટોડે ને ચન્દ બિરદાઈએ હિન્દી વીરત્વના રાસા ખ્યા છે. પણ અંદી કે અન્યત્ર, આજ અને સદાસર્વદા, ભયતી વીરત્વ બીનકવાયતી વીરત્વને છુટ્યું છે.

બીજી ન હતી આપણે ત્યાં એકધારી રાજનીતિ, દરશાહની રાજનીતિ ટીપુ સુલ્તાન ઉધલાવતા; અલીપરદી-ગાનની રાજનીતિ સિરાજઉદ્દૌલા ને મીરઝાફરની રાજનીતિ રિકાસમ પાળતા ન હતા. માધવરાવ પેશ્વા ને શયોબા શ્યાનાં દૃષ્ટિકાન નિરનિરાળી દિશાનાં. જાના રૂઝબીમ ત્રીની વીશીમાં નો પેશ્વાઈની પાટનગરીએ રાજનીતિના રહા જ બાણે હોલવાઈ ગયા હતા. મહારાજ રણજિતસિંહની રાજદ્રહાઈ હતી કે સતલુજ બોળંગી પૂર્વમાં પગ ખે મૂકવો નહી. પંબાજકેસરીની ચિંતા છંટાઈ રહી ને

ભસ્મ ઠરી ન હતી ત્યાં તો એ દીર્ઘદ્રધાની રાજદ્રહાઈ લોપાઈ ગઈ ને શીખરાજ્યે લોપાઈ ગયું. સ્થામે પક્ષે કલાઈવ હો કે હેરિટિંગ્સ હો, કેર્નવોલિસ હો વેલેસ્લી હો એન્ડ્રિનસ્ટન હો કે ડેલહાઉસી હો:રાજનીતિનો પ્રવાહ, નદીનાં પાણીની પેઠે, ક્યાંક વંકવોળામણો છતાં, અખંડ ને એકધારે વહતો.

ત્રીજો ત્યારે ભારતમાં ન હતો તે પરચક સ્થામેનો' એકભાવ: જે ગ્રીકલોક સ્થામે પાટલીપુત્રપતિ મહારાજ ચન્દ્ર-ગુપ્તમાં હતો, જે શકલોક સ્થામે ઉજ્જયનીપતિ મહારાજ વિક્રમાદિત્યમાં હતો. શું સોરઠનાં સંસ્થાનો કે શું રાજસ્થાનનાં ક્ષત્રિયરાજ્યો, શું બાદશાહતના ભાગલાઓ કે શું મરાઠી મહારાજ્યના દૂકડાઓ: સહુ ૧૧૬૩ ની જયચન્દી બૂલ કરતાં ને જયચન્દી ફળ લોગવતા. ૧૭૫૭ માં બંગાળની નંવાબી હારે ને ૧૭૭૮ માં અયોધ્યાની નંવાબીની કલગી નમે; ૧૮૦૨ માં સિન્ધિયા જીતાય ને ૧૮૦૫ માં હોલકર જીતાય; ૧૭૬૬ માં મહિસુર પડે ને ૧૮૧૮ માં પેશ્વાઈ પડે: અવિચ્છન્ન એ જ કથાપરંપરા ચાલતી. હિન્દવાસી ઇંગ્રિજનેતાઓ આખાખાઉ-Whole Hoggers ન હતા. ઇંગ્લાંડવાસી કંપનીનેતાઓ તો ઇંગ્લાંડથી અનેકગણો રાજ્યવિસ્તાર સાંભળીને જ લડકતા, ને વારંવાર Forward Policy નું ત્યાગકહેણુ કહાવતા. ડાયરેક્ટરોની આસાવિરુદ્ધ કંપનીએ હિન્દ જીત્યું છે. ડાયરેક્ટરોને વ્યાપાર ને લક્ષ્મીના મનોરથો હતા, રાજ્યનું સ્વપ્નું ચે ન હતું. સ્વદેશમાંનાં પ્રેરણા-પ્રેત્સાહનને અભાવે ગબ્હર્નર જનરલો રોટલાની ઠેરઠેરથી કટકોક ભાગી લેવાની રાજનીતિ:ખેલતા. હિન્દના રાજપુરુષો-બાલાજી બાલરાવ ને નાના ફડલુવીસ શિવાય એ એક

ઐકામાં રાજનીતિન તો ત્રીજું કાણુ થયું છે ?-ને ઇલાંડનો ઇતિહાસ યાદ ન હોય કે ડેથોલિક રોધનના અલ્પકાંડ-લાની સ્કામે, એ પરચકના મહાસયને અવગરે, દેશસંગ્રામ ખેલવામાં પ્રોટેસ્ટન્ટો ને પ્રોટેસ્ટન્ટોને હાથે પગવાતા ડેથોલિકોનો સામટો આમનો હતો, અને ઇલાંડનો નૌકાસેનાપતિ (ડેથોલિક હોર્ડ) હાવડ હતો; પણ મહાભારતમાં ગાંધર્વરાજને ધર્મ-રાજભાખ્યો. રા-ગાંત્ર મહારાજાએ ને નબ્લાયો, ને પુનાના બ્રાહ્મણમન્ત્રીશ્વરે એ મૃત્યા હતા કે માંહોમહિ સંગ્રામે અમે કૌરવપાંડવો એકસા સ્કામે પાંચ છીએ, પણ પર સ્કામે અમે એકસો ને પાંચ છીએ.

તે શર્ત હિ, ઘડ્ય પંચ, પરસ્પર વિવાદને;

પરંતુ ચિત્રદે પ્રાપ્તે ઘડ્ય પંચાધિકં શતમ્.

ધર્મરાજનો ધર્મમન્ત્ર હિન્દુધર્મભી સમસ્ત ભારત વીસયું હતું, જયચન્દી ઇતિહાસભૂષને પગલે સહુ કો વિચરતું હતું.

આ રાજકારણોને પરિણામે ૧૭૦૭માં ઔરંગઝાહ ઔરંગાબાદમાં હરિયાણી કેશમાં દફનાયા ત્યહારથી તે ૧૮૫૮માં કંપની બહાદુરને સુગટ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ખારણ કીધો ત્યાં સુધીના દોઢ ઐકામાં હિન્દ એકચક્રન્ય હતું. બાદશાહતનો પડછાયો 'ધર્મભી આલમમાં પથરાતો, પણ તે છાયા હતી. દિલ્લહીનું ચક્રવર્તી સિંહાસન ચક્રવર્તી રહ્યું નહોતું. આજ એ વિશ્વાચરાવને વશ હતું, કાલે મહાદેવ શીન્દેને વશ થતું, પરમ દિવસે જનરલ લેઈકને વશ પડતું. ભારતના ચક્રવર્તીત્વની ભાવનાવન્તો કો રાજપુરુષ શિવાજી મહારાજ પછી જાગ્યો નહિ. દેશના રાજમાર્ગ રાજછત્રછાયા વિહાણુ હતા. મધ્યભારતમાં દગ ને ચીંઢાતનાં ધાડાં ધૂમતાં; સુજન-

તમાં ઠાઠી ને જતનાં ઘોડાં ફરતાં. ધાડ ને લૂંટ એ તો ધંધા હતા. ચૂંવાળ ને મેવાસમાં તેમ વિન્ધ્યાટવિ ને સાત-પૂડાના પગથારોમાં એકસરખી અરાજકતા પ્રવર્તતી. દેશમા-ગોની સહીસલામતી ન હતી, જનમાલની સહીસલામતી ન હતી. વળાવિયા લઇને જતો પરણવાને જતી ને સંઘ યાત્રાએ જતા. સમસ્ત ભારત ત્હારે કેાની આણુ માનતું ?

ભરતી ઉતર્યે સાગર સૂકાઈ કાંઠે તળાવડાં પડે છે;
એવએવડા ત્હારના રાજ્યવિસ્તાર હતા. એકલાક્ષણિક-સાચી જોટી-દંતકથા છે ને તે સ્થિતિ તાદૃશ્ય લાખે છે. રજવાડાના એક રાજવી કેાકે આરણ ઉપર રોષે ભરાયા. બ્રહ્મટીક-માન ચડાવી નેણ કસુંગલ કીધાં, ને તિરકારવેણે રાજવીએ આરણને હદપારની સજા ફરમાવી કે જા, હદ છોડી જાતો રહે. ટીંખળી આરણને ટીંખળ સૂઝયું ને કહ્યું: બાપણ ! એક કલાકની મહેતલ દો. રાજવી ઉચ્ચર્યા: જા, સાબદો થા, કલાકની મહેતલ છે. ઘેર જઈ, બજારે આંટો મારી, આરણ પછેડીની કાંટ વાળી ખોરેકવારે પાછો ઢરખારમાં આવ્યો ને કહ્યું: બાપૂ ! જાઉ છું. રાજવીનો રોષ હજી વિશમ્યો ન હતો; ઘોડ્યા: જા, જા; હદ છોડી જાતો રહે. દેવીનો પૂતર આવ્યો: બાપૂ ! આ આવ્યો. ‘હદ’ ‘હદ’ શું કરો છો ? ફદિયાના આ દાળિયા લાવ્યો છું. ફાકતો ફાકતો જાઈશ. એ ફદિયા-ના દાળિયા નહિ ખૂટે ત્હાં આપની હદ ખૂટી જશે. આરણદેવે એ યુગનું સત્ય ઉચ્ચાર્યું હતું. હદપાર એ કાંઈ દેશપારની સજા ત્હારે ન હતી. ભારત ભાગી તળાવડાં થયાં હતાં; સાગર સમોવડ ભરતખંડ એકચક્રે ન હતો.

એ મહુ ઉપરાન્ત દીર્ઘદર્શી રાજદંટિ ન હતી. કેમોડર ચેરીનું એક જહાજ સાગરકિનારે આવી નાંગયું. જાપાને સાગરમોજાંઓની પાર જોયુ, ઝૂમતો લય નિહાળ્યો, જાગી ગયું, સફ્ર થયું. અણમાં આદેશ વાયવાની, આવતા વાયરા-મા આગાહિઓ સાંભળવાની રાજદંટિ હિન્દુમુસલમાને ખોઈ હતી. કેમોડર ચેરીના જહાજસ્પર્શે મીકાડોને વીજળી વાગી એ વારકો ડી ગામાના જહાજસ્પર્શે ઝામોરીનને કે દિલ્હીપતિને ન વાગી. આગમ જોળખવાની એ રાજદ્રષ્ટિ રહી નહોતી.

આ સૌ રાજકારણો થયા, અને એ અતિહાસિક કાગજોને કારણે ભારતીય સિપેહસાલારો વળી એકદલ પાણીપત હાયાં. પણ રાજશાસ્રથી સંસારશાસ્ર મ્હોડું છે, રાજપ્રકરણ તો સમાજશાસ્રનું એક પ્રકરણ છે રાજકારણોથી વડેરાં અન્ય સંસારકારણો ત્હારે અંહી પ્રવર્તતા. એ કારણો ક્રીયા હતાં ?

પ્રથમ તો ત્હારે એમ હતું કે ઉદ્ધવવાહ વાતપ્રવાહ કે વરાળિયાને ભારતવર્ષે ત્હારે વશ ક્રીધા ન હતો લોહું કાલસો અને અગ્નિપાણી-પૃથ્વીની એ વિભૂતિઓના લોક-કલ્પાણુ કે લોકસંહાર કાળેના ઉપયોગ ભારતે જાણ્યા ન હતા. યુરોપ ત્હારે એની ખાતખડી ધૂંટતો હતો. એકત્રાકાળો રૂઢેટિયો, એકપંખાળી શાળ, ધાંચીની ઘણી, હળવાનો ઘંટઃ એટલેક આવીને આપણી યાન્ત્રિક કલાઓ ખીલવી અટકી હતી ભારતમાં ત્હારે મન્ત્રો હતા, યન્ત્રો ન હતા.

ખીળું ત્હારે Discipline જોછી હતી. આજે જે આપણા વરયોડા કે મેળા કે ઉત્સવો કે તીર્થસંઘો જુવો, ને પશ્ચિમના એવા સમુદાયસંઘો સાથે સરખાવી જુવો. સ્ટેશને ટિકિટ લેતાં, એડીટાનો સ્પર્ધાપ્રસંગ નિહાળતાં, કે

નાટકશાળામાંનાં આપણા ધક્કાધક્કી ને શંભૂમેળા સાથે ત્હાંનું Queue-હારખન્ધ ગન્ધાતું લોકલંઘર વિચારી જૂવો. મધ્યકાળનાં આપણાં સૈન્યો વ્યૂહકલાશૂન્ય થયાં હતાં તેમ ત્હારનો આપણો સંસારે વ્યૂહકલાવીસર્યો થયો હતો. Society is organized Humanity. હિન્દની Humanity એસરી ન હતી, Organization દુર્ગળ પડયું હતું. સંસારના ખીલામજાગરા ઢીલા પડ્યા હતા, સમાજના ચણિયારે ને બીંતે ઉધઈ લાગી હતી. હિન્દુસ્તામી સંસારની હવેલી ઉભી હતી, પણ પેશ્વાઈ ને બાદશાહતનાં જેવાં ખંડેર રહ્યાં હતાં એવાં સંસારોનાં પણ ખંડેર ઉભાં હતાં. સકલ આર્યાવર્તની પુનર્વ્યવસ્થા કરી, નવી મનુસ્મૃતિ લખી, સંસારખંડેર સમારનાર, મનુ મહારાજ સમો, કેા સમર્થ સંસારશાસ્ત્રી ભારતને સાંપડ્યો ન હતો. ચિતોડની ને ચિતોડવિજેતાની નવનગરી ક્ષેત્રપુર સીકીની કે દીવાને આમ ને દીવાને ખાસની રાજમહેલાતોના જેવી જૂની જીજી જાહોજલાલીઉતારેલી, ભરતદેવના ખંડની, સંસારમહેલાતો હતી. વલ્લભાચાર્યજી કબીરજી નાનકજી સ્વામી નારાયણ સમા સમર્થ સંપ્રદાયપ્રવર્તકો આપણા મધ્યયુગમાં થયા છે; પણ, 'જેમ રાજનીતિમાં કેા ચક્રવર્તી' ત્હારે નથી થયો તેમ ધર્મનીતિમાં બુદ્ધ કે કૃષ્ણ સમો ધર્મસંસ્થાપક અવતાર કે પયધમ્માર કેા મધ્યયુગમાં થયો નથી.

ત્રીજું એ હતું કે ઉત્તરે હિમાચલે ને દક્ષિણે મહાસાગરે ભારતવર્ષની વિશ્વદ્રષ્ટિને ત્હારે જાણે નજરખન્ધીના આડકોટ ખાંધ્યા હતા. પ્હાડપાણીના ઘેરને લીધે દ્રષ્ટિમર્યાદા ત્હારે દૂંડી થઇ હતી. ભારતની કવિતા, ભારતની શિલ્પસુષ્ટી,

ભારતનો વ્યાપાર, ભારતની રાજનીતિ, ભારતનો ધર્મ World valuesની વાણી ઉચ્ચરતાં નહિ. અશોકદેવના યુગમાં હેતી એવી આગવળીધતી કે હિમાલયઓળંગતી ભારતની ત્હારે વિશ્વદ્રષ્ટિ ન હતી. કાળવસ્તીનો એક મધ્યાહનમહર પૂરો થયો હતો.

આ અને આવાં સૌ સંસારકારણોને પરિણામે પૂર્વ-પશ્ચિમની મંસ્કૃતિઓનાં પૂર આપણે ત્હાં અથડાયાં ત્હારે Progress નહિ પણ Preserve એ શુદ્ધત્વાના ચક્રવર્તી રાજપુત્રની ભૂમિનો જીવનમન્ત્ર હતો.

આ પ્રકરણના પૂર્વકાંડનો ને ઉત્તરકાંડનો સામટો સમન્વય કીધે દલપતજીવનકથાનો તેમ આપણા ઇતિહાસમંત્રો રહસ્યમન્ત્ર અજવાળાં જેવો વંચાય છે કે જેમ જે હાલર વર્ષ પૂર્વે રામે ગ્રીષ્મને જીત્યું ત્હારે ગ્રીષ્મ સેનાધિપતિઓ હાર્યા હતા, પણ ગ્રીષ્મ મહામળ કે ગ્રીષ્મ મંસ્કૃતિ અજીત હતાં; એમ આપણે ત્હાં ચે હિન્દના સેનાધિપતિઓ હાર્યા છે, હિન્દી મહામળ-શું હિન્દુ કે શું ઇસ્લામી-ને હિન્દી સંસ્કૃતિ આજે ચે અજીત છે. અશોક ને અકબરશાહ આજે ચે હિન્દના સર્વશ્રેષ્ઠ ગજઆદશો છે. નવયુગને ગ્રીષ્મ ને વધાવ્યા છતાં ચે સંસ્કારે ને સંસ્કૃતિએ દલપતરામ સદાસર્વથા હિન્દુ હતા. ૧૯૩૨ના ડિસેમ્બરમાં લોર્ડ રોક્રોફે કહે છે કે We have conquered India; now we have to conquer the Indians. હિમાદ્રિ ઉપર વાદળીઓ વર્ષી જાય છે ને મદછાયા પાડતી જાય છે, એ વર્ષાઋણ ને એ તેજછાયાઓ ઝીલતો હિમાદ્રિ યુગયુગથી અવિચળ ને સનાતન ઉભો છે- એવું આર્યાવર્તનું આર્વાત્મ છે.

ગુજરાતે ભારતવર્ષે યુરોપમાં દલપતજન્મયોગે દેશકાળ આપા હતા. ‘દેશકાળ વિચારીને વિચરજો’ એ આપણું ધર્મશાસ્ત્રોની શાસના છે. દલપતરામ સૂર્ય સમા દુનિયા-દીપક ન હતા, ભારતદીપકે ન હતા, ગુર્જરદીપકે હતા. સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળને ઇતિહાસયોગે આપણી ગુર્જરકુળેમાં દૈવયોગે એ અવતર્યા હતા. પ્રાચીનતાને ખોળે દલપતરામ ઉછર્યા હતા, પુરાણના ગુણમહિમાના પરમ શિષ્ય ને ભક્ત હતા. છતાં એમની પ્રાચીનપૂજતી આંખે આવતા યુગને ઓળખ્યો ને વધાવ્યો. અને ગુજરાતને કહ્યું: Unite; દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો; March, પણ દ્રષ્ટિપૂર્તન્યસેત્તપાદમ્, ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર; Educate and modernize—સુધારો થવા સધ વિદ્યા વધારો; પણ ગળીગળીને પાણી પીજો. અને પ્રજાની જે આંખો ને એક નાક સમી એ મન્ત્રત્રયી ઉપર લક્ષાટદેશે મહોટે અક્ષરે એમણે લખ્યું કે:—Preserve the Values : મૂલ્યવન્તાં જૂનાનાં જતન કરજો.

પણ આ તો દલપતકથા નહિ, દલપતકથાનાં નવનીત બાણે સારવ્યાં, અને દલપતકથાનો સારોચ્ચાર બાણે લાખ્યો. પણ બેસતા વર્ષની સ્ફુવારે જ જ્યોતિષીઓ વર્ષદ્વજ વાંચે છે, વર્ષભરનાં અન્ધારિયાંઅજવાળિયાં તો પછી ઉગે ને આથમે છે. અને કિયે તીર્થે જવાનું છે એ વિચારીને જ યાત્રાળુઓ યાત્રાનાં પરિયાણ આદરે છે.

પ્રકરણ ૪ થું, વઢવાણને બોળે બાળાપણ

વધી વિશેષે પથરાય વેલો,
આધાર રાખે રથળ જમ્હાં ઉભેલો;
ભૂલું નહીં તેમ જ જન્મભૂમિ;
ઘણે રથળે ઉઘમ ઠાજ ધૂમી.

સારો દેશ બાણે છે કે દલપતરામ વઢવાણના. 'વઢવાણ' બોલતાં દલપતરામનું મહેાં ભરાતું. ઠાણાણાઈ જામનગરથી વઢવાણ આવી વસ્યા ઇસ્વી ૧૮૧૩ માં, અને દલપતરામ વઢવાણથી અમદાવાદ જઈ વસ્યા ૧૮૪૮ માં: ૩૫ વર્ષ-માંઠ એક પેઢી દલપતવંશનો વઢવાણમાં વાસ. વાંચનારને આશ્ચર્ય થશે કે પાંચ પેઢીવાસવાણું ધ્રોળ કે ત્રણ પેઢી વાસવાણું જામનગર નહિ ને એક પેઢીવાસવાણું વઢવાણ દલપતવંશનું વતન એવો ઇતિહાસબોલ લોકવિખ્યાત કેમ થયે? દલપતરામના પૌત્રો ચે આજ વઢવાણ ભણીહરખ-ભીની આંખે નિરખે છે. એમ કેમ? દલપતરામની જન્મ-ભૂમિ વઢવાણ એ ઇતિહાસકથની તો એ ભાવનું મૂળ મં-ડાણ છે. પણ મૂળ તે કંઈ પટલવ્થેર નથી. એ ભાવ પલ્લવિત થવાનાં કારણે દલપતજીવન કથામાં છે. એક તો એકે ધ્રોળજામનગરનો કુળસંબંધ ને પરિચય પછી નહિ શી થયા હતા. બીજું દલપતરામના બાળમિત્રો વઢવાણે હતા ને દિલને આકર્ષતા. વળી પૂર્વાવસ્થાનાં સ્મરણરૂપનો ચે દલપતરામને વઢવાણનાં આવતાં ઉપસન્ત અમારા ઠાકાઓ (એક સગા ને ત્રણ પિતરાઈ ઠાકા), અમારી બે માસીઓ, અમારાં દેાઈ ને કૂવા, અને દલપતરામના બે પુત્રોનો શ્વસુર-

વાસઃ એ સહુ વઢવાણમાં હતાં. દલપતરામનો અંગત ભાંડર-
વેલો વઢવાણમાં પથરાયેલો હતો. દલપતરામના પૌત્રો ભાવ-
લીની આંગે મોસાળ લણી આજ નિરખે છે. પણ એ સહુને
આચ્છાદતો વિરાજે છે વઢવાણના રાજવંશનો દલપતકુળ
પ્રત્યેનો ભાવ. વઢવાણના રાજવીઓ ભાયાતો રાજરાણીઓ
ને રાજમાતાઓએ દલપતરામને ને દલપતવંશને સદા ‘અમારા’
ઠહી સત્કાર્યા છે. જન્મે, સ્મરણે, મૈત્રીએ, કુટુંબપરિચયે,
રાજવંશના માનઆદરે દલપતકુળમાં વઢવાણભાવ પદલવિ-
ત થયો.

વતનભાવે દલપતરામ સદા વઢવાણને સંભારતા; ને
કહેતા કે

મોતી મહેરાણુ તણાં મુલકમાં માન પામે,
મોટી કીર્તિં તો તેથી દીસે છે મહેરાણુની;
હીરો જો હજાર ગાઉ હેમમાં જગાય જઈ,
ખરખરી કીર્તિં તો તેથી હીરાની ખાણુની;
ભાણુનાં ફિરણુ ભૂમિમંડળમાં ભાસે લલાં,
લલાઈ તો તેથી ભાસે છે વિશેષ ભાણુની;
દેશમાં વિશેષ માન પામે દલપત તેથી

વઢવાણનાથની વડાઈ-વઢવાણની.

વતનના જ્ઞાલપવથ દલપતરામ પોતાનો કીર્તિંમુગટ સદા
વઢવાણને ધરાવતા.

ઠાઠાલાઈને ચાલીસમે વર્ષે પ્રથમ પુત્ર એટલે જાળકો
કુળમેધિરો હતો. રંકનું રતન હતું તે સહુ લાડ લડાવતું.
મોસાળમાં ત્રણ મામાને અમૃતળા એક જહેન હતાં. અમૃત
કહેતાં મામાઓનું મ્હોં સૂકાતું ને મામાઓ ભાણેજને હુલસા-

વતા. અમૃતળા બાળતા વાળ ખૂંથી ન્હાનકડી અંબોડી વાળતાં. પાંચેક વર્ષની વીરી જેકોરળા ન્હાનેશ વીરને તેડી તેડીને ઘમતી. ડાહ્યાભાઈએ તો બાળકના બાળકોડ પૂરવાને નવે વેદમન્ત્ર રચ્યો હતો !

ભાંગડિયે ચાલતા દલપતરામ યજ્ઞશાળામાં જતા ને ડાહ્યા વેદિયાની ન્હવેણને છોતા. પાય આવ્યે દલપતરામ કનેના મહાલક્ષ્મીના મન્દિરે કે છેક સમીપના, સાખપાઠોશી જેવા, જૈન ન્હાના હાંરસરમાં ધૂ ધૂ વાગ્યે દોડી જતા દેવના હુંડ-ભીધોપથી દલપતરામન ભાગતું હતું.

દલપતરામ પછી દોઢ વર્ષે તા. ૭ મી જુલાઈ ૧૮૨૧ ને દિવસે એમના પગ્મ મિત્ર કારણસને જન્મ થયો હતો; અને દલપતરામ પછી ત્રણ વર્ષે એમના એક જ અનુજ દિનકરગમનો જન્મ થયો હતો. અમૃતળાનાં ત્રણ સન્તાનોથી ડાહ્યાભાઈનું ઘર કંલોલતું થયું હતું.

પૂજાટાણે પિતા પંથપાત્રી લાવવા કહે ને બે વર્ષનો બાળકોડો લઈ આવે એ બાળકનો ભાવ તેમ પિતાનાં લાઠ હતાં. પિતૃપૂજની પાણીની ચંબૂડી પણ પોતે લઈ જવાની દલપતરામ બહેન શું રદ કરતા. પછી તો પૂજનો ધીને દીવો પણ બહેન નહિ ને દલપતરામ યજ્ઞશાળાએ લઈ જતા. યજ્ઞશાળા ને ચોરડા વચ્ચે ચોક હતો, ને બાળકો પાચેકની વચને હતો. એકદા દીવો લઈ જતાં ચોકમાં પવન વાયો, ને પૂજાદીપને અણુહોલવાયેલો રાખવાને દલપતરામે, મ્હોટી બહેન કરતી એમ, આંગલીની ચાળનો શણગટ વાળ્યો. આંગળી સળગી ઉઠી, બાડુઓ દોડી આવ્યા, ઝળ હોલવી. બે ત્રણ અઠવાડિયે આરામ થયો, પણ સંભારણાં ચિદ્ન

રહી ગયું. આગલે વર્ષે શીતળાની ઘાત પણ આવી ગઈ હતી. એમ

શીતળાએ અમીછાંટો નાંખ્યો, ને થોડે અંશે ઉછરિયાં; સુદામાજીનાં બાળકોની પેઠે અગ્નિહોત્રી ડાહ્યા વેદિયાનાં બાળકો ઉછરતાં હતાં.

છઠ્ઠે વર્ષે બાળકે પિતા કને હઠ લીધી કે ત્હમે ભણા છો એ ભણાવો. કર્મકાંડપરાયણ પિતાથી અનુપવીત શુદ્રવત્ પુત્રને વેદમન્ત્ર ભણાવાય કેમ ? પણ બાળહઠ જળગર હતી, ને બાળહઠ આગળ વિદ્રફ્ફહઠ હારી. રઠે ચ્હડયા શ્રી કૃષ્ણજીને જસોદામાએ પાણીના થાળમાં યાંદલિયો ઉતારી દીધો હતો એવું ડાહ્યા વેદિયાએ કયું. વેદન્રથા તો શિખવાય નહિ તે સામસ્વરના ઘાટમાં મણમણની વેદન્રથા રચી:

કાકા હાડ । સોમા હાડ । ફફ રત્ની હાડ । મગ મોળા હાડ । ચોળા હાડ । યા જા હાડ । ના'વ્યા હાડ ।
ચણિક ચીમડીનો ઘેલો હાડ હાડ હાડ ॥

ને બાળકને એ કૃત્રિમ સામન્રથા શિખવાડી. પણ ફેટલેક કાળે બાળક કળી ગયો કે વડિલ ફેસલાવે છે. મદ્રાસીઓ માને છે કે અન્ત્યાક્ષર મૂ આવે તે સંસ્કૃત; તેમ ડાહ્યા વેદિયા હલપતરામને મનાવતા કે અન્ત્ય પદ હાઉ આવે એ સંહિતામન્ત્ર. બાળપુત્રે વેદમૂર્તિને કહ્યું: આમાં હાઉ હાઉ છે; પણ ત્હમે ભણા છો તે કયાં છે ? ત્હમે ભણા છો એ ભણાવો. વૈદિક કર્મકાંડપરાયણ ડાહ્યાભાઈથી વેદાસા કેમ લોપાય ? ને પુત્રની સફળસાચા તો પૂરવી હતી. બીજી વારકો ડાહ્યાભાઈએ નવીન સામમન્ત્ર રચ્યો. આ વેળા છેક અર્થહીનતા ન હતી. એક અનુદ્યુપ ઘડયો:

ગૃહીણામિદમાતિથ્યં કુર્યાત્ સયત્સરં પ્રતિ ।

આરોગ્યધનસપન્નો જીવેત્ ધર્પશ્ચતન્નરઃ ॥

ને એ અનુદુપનાં પદ ખાડી, સ્વરોચ્યારની માત્રાઓ સ્હડાવી,
અનુદુપમાં સામગાન મૂક્યું; ને એ ડાહ્યાઝપિરચી નવસામ-
જ્યા દલપતરામને શીખવી.

ગૃહી હાડ । જા હાડ । મિદમાંસિથ્યમ્ હાડ । કુર્યાત્
હાડ । સંયત્સર પ્રતિ હાડ હાડ । આરોગ્યધનસંપન્ના હાડ ।
જીવેત્ હાડ । ધર્પ હાડ । શ્ચતમ્ હાડ । નરઃ હાડ હાડ હાડ ॥

લાડકવાયાને કાજ ડાહ્યા વેદિયે એમ નવ વેદમન્ત્ર રચ્યે
ને લણ્યાચ્યે.

પંખીનાં એ પહેલાં ઉડવાં હતાં. સંસારની ઘટ્ટી કુંજે
એવી શુભાળકુંજે છે; અણુપ્રવેશ્યાંને આકર્ષે છે, પ્રવેશ્યાંને
કાંટા લોકે છે. કાંટા ન વાગે ને શુભાળ વીલે એવા ચતુર
સંસારમાળીઓ કેટલાક છે ?

છ વર્ષનો બાળ યયો ત્હાં સૂધી અમૃતબા પુત્રની
અંબોડી ગૂંથતાં. ઘરની એવી બાધા હતી કે દલપતરામના
ગર્ભવાળ બહુચરાણએ ઉતરાવવા, પાંચ પ્રાણજી જમાડવા,
માતાને ફૂકડો સ્હડાવવો, ને પછી જનોઈ દેવું. સં ૧૮૮૨
ની નવરાત્રીમાં મોટા મામા પ્રભુજી બાધા મૂકાવવા ભાણે-
જને બહુચરાણ લઈ ગયા હતા. દલપતરામ કહે છે કે
'માતાને ફૂકડો એમ સ્હડાવાતો કે ન્યારે લોકો ત્યાં જાય
ત્યારે માતાના પાવૈયા ફૂકડા હાથમાં લઈને લોકોની સામા
આવે અને પૂછે કે કોઈને ફૂકડો લેવો છે ? પછી ટકો
આપીને જેને ફૂકડો લેવો હોય તે લે. પછી એ ફૂકડો માતાના-

ગોળમાં મૂકી કહે કે માતા! માની લેજે. એટલે કૂકડો તો ઉડીને બહાર જતો રહે.’

વૈશ્યપુત્રને લેખણના કોડ ને ગ્રાહણપુત્રને જનોઈના કોડઃ એમ બાધા મૂકીને ઘેર આવ્યે પુત્રે જનોઈ ખેરવાની રહ લીધી. આઠમે વર્ષે ગ્રાહણપુત્રને ઉપનયન કરવું: ગર્માષ્ટમે ષા, નિત્યશઃ બ્રહ્મપુત્રોનો ઉપનયનસંસ્કાર કરાવનાર ડાહ્યા વેદિ-યાથી ગૃહ્યસૂત્રનું એ વિધિવાક્ય ઉદ્ઘાધાય કેમ ? પિતાએ મન્ત્રવિહીન ખોટી જનોઈ ખેરાવી પુત્રનું સમાધાન કીધું.

કુળમાંઘેરા દલપતરામ ફરતી બાધાઆખડીની સંરક્ષણ-વાડો ઝાઝેરિક વળાઇ હતી ઇસ્લામના દેવને ચે દલપતરામને રક્ષવાને નહોતર્યા હતા. એમને કાજે એક બાધા એ હતી કે વર્ષોવર્ષ એમને તાખૂતના ફકીર કરવા. દલપતરામ કહે છે કે સ્વામી નારાયણની ધર્મદીક્ષા લીધી ત્હાં સૂધી, એટલે કે ૧૪ મા વર્ષ પર્યન્ત, વર્ષોવર્ષ તાખૂતના ફકીરનું નાકું એમણે હાથે બાંધ્યું હતું, તાખૂતને નાળિયેર ચઢાવ્યું હતું, ને લોખાનનો ધૂપ ધરાવ્યો હતો. અગ્નિહોત્રીના પુત્ર તાખૂતના ફકીર થતા જાણ્યા છે ને હજ પઢી આવેલા હાજને મૂર્તિમન્દિરમાં ઉમંગે ધૂમતા દીઠા છે. પરસ્પર એ લાવ હોય ત્હાં સૂધી હિન્દુધર્મનામનો એળગાસ હોય. ઇસ્લામીઓ હમેશાં દલપતરામને પોતાના માનતા.

પછી પુત્રનો આગ્રહ જોઈ ડાહ્યા વેદિયે પાટલા ઉપર છાણુમાટી લીંખ્યાં ને ઘૂંટવાને માટે મંદી મૂળાક્ષરો કોતરી આપ્યા. ઐ નમઃ સિન્ધમની નીચેવખ્યો દેવનાગરી કક્કો અગ્નિહોત્ર સમીપે દલપતરામ ઘૂંટવાને બેઠા. વચ્ચે વચ્ચે સ્વહારેસહાંજે પિતા શ્લોક મોટે ડ્રકરાવતા. જોડાક્ષર કોક

બોળટો બોલાતો, પણ તે શ્રુતિમન્ત્ર ન હતો, એટલે પિતા નભાવી લેતા. વિધિ અને નિષેધ ઉભય પાળવે ડાહ્યો વેદિયો! પ્રચંડ વેદમાર્ગી ને કર્મકાંક્ષી હતા.

પછી સામવેદીય બળેવ હતી; બેસતો ભાદ્રપદ હતો; લોગાવાની સરવાળીને કાંઠે સામવેદીઓની ઠઠ લામી હતી. સામવેદનો ઉત્સવ હતો. ગ્રાહ્યણસંસ્કાર પાડવાને ને આનન્દાવવાને શણુગારી શણુગારી બાળકોને પણ ભૂદેવોએ સંગાથે લીધાં હતાં. લોગાવાના આભઉઘાડા પગધારમાં વડિલો ક્રિયમાણમાં ગૂંથાયા ને બાળકો રમવામાં ગૂંથાયા. ડાહ્યાભાઈએ દલપતરામને રાખવટથી હારે લીધા હતા. લોગાવાનો રેતીનો દડ તો મહાવીર સ્વામીના યુગથી લોકપ્રસિદ્ધ છે. બાળકો દડમાં ઢોડતાં, રમતાં, ઘર કરતાં, દહેરાં રચતાં. ત્રાંખાના ગાભાની ને સોને મટેલો હાંસડી દલપતરામને પહેગવેલી હતી તે રમવાંરમતાં દડમાં કચ્છાક પડી ગઈ. કચ્છાંને કચ્છારે પડી એનું રમતલોન દલપતરામને ભાન ન રહ્યું. કેા સાથીડાએ પૂછ્યું કે ત્હારી હાંસડી કચ્છાં? ત્હારે જાણ્યું કે હાંસડી બોવાણી હતી. બાળક રેવા લાગ્યો; ગટોટગઓમાં વાત ગઈ. ડાહ્યાભાઈ આબ્યા, રેતા બાળકનું આન્તવન દીધું. પછી નદીની આ-છીપાતળી જળવેળમાં ને લોગવાના દડમાં દન્તાળીથી હાંસડીને ચોધી. પણ પૃથ્વી ગળી જાય તે પાછું આપે છે ?

મૂળાક્ષર આવડે ડાહ્યાભાઈએ દલપતરામને ગારાખડી (ગારાક્ષરી) શીખવી. વેદકાળથી પ્રણાલિકા છે કે પિતા તે બાળકનો પ્રથમ ગુરુ. હજી ડાહ્યા વેદિયાના ઘરમાં વેદ વિદ્યમાન હતા.

પછી સં ૧૮૮૪ની વસન્તીપંચમીએ દલપતરામનો ઉપ-
નયનસંસ્કાર થયો, બ્રાહ્મણનો બ્રહ્મજન્મ પામ્યા, ને દ્વીજત્વને
વર્ધા. આપણા સંસ્કારો હવે તો સત્ત્વના પડછાયા જેવા રહ્યા
છે. પણ અક્ષરો એ વિચાર ને ભાવના પડછાયા જ છે ને ?
એ પડછાયા છે ત્યાં સૂધી સત્ત્વનાં સંભારણું છે.

એ વસન્તપંચમીએ દલપતરામ બ્રાહ્મણ થયા; ને
બ્રાહ્મણભાવે સોરઠમાં હવે વિચરવા લાગ્યા. દક્ષિણા મળતી
ને દેશ જોવાતો. પ્રથમ બ્રાહ્મણપર્યટનમાં દલપતરામને
દક્ષિણા મળી ને સાક્ષાત હરિદર્શન થયાં.

ફાગણ શુદ્ધ ૮ તું ગઢડામાં કનકા તરવાડીની માનું
વર્ષી હતું. કનકા તરવાડીએ ગોહીલવાડનાં બત્રીસ પાદર
થેર તેડયાં હતાં, ને જનોઈ દીઠ રૂપિયો રૂપિયો દક્ષણા આપી
હતી. વઢવાણથી ચાલીશેક શ્રીમાળીઓ ગઢડે ગયા હતા.
ઠાઠા વેદિયા પણ ગયા હતા, અને પુત્રનો બ્રાહ્મણહક્કે બ્રહ્મ-
મંડળમાં સ્થાપિત કરવાને પુત્રને પણ સાથે લીધો હતો.
ચોરીપૂજની અન્ય બબરો સાંભળતાં સાંભળતાં ને બ્રાહ્મણ-
હક્કની દક્ષિણા લેતાં લેતાં ડહો વેદિયો અને દલપત વેદિયો
ઠેઠ કુંડલા સૂધી વિચર્યા હતા. તહારી પેઠે આગગાડીમાં ?
કે ત્યાંની બેલગાડીમાં ? રખેને ભૂલતો, વાંચક ! સિંહ કે
હરણાં સમા સંન્યાસીઓ ને બ્રાહ્મણો ત્યાં પર્માજક-પગે
ચાલીને દેશધૂમનાર હતા. આજ યુરોપમાં ને આપણે દેશે
મોટરગાડી ને આગગાડીમાં ધૂમી Back to Natureનાં
પ્રવચન કરવાના પાઠ ભજવાય છે !

પુત્રની ને પોતાની દક્ષણાપ્રાપ્તિમાંથી ઠાઠાભાઈ ઠને સાત-
આઠ રૂપિયા થયા હતા. સાતઆઠ રૂપિયા હારે લઈ દેશમાં

દેવું એ ડાહ્યાભાઈને જોખમ લાગ્યું. લીમડીના એક સ્વરા-
તિજન પાછા વતને વળતા હતા. એમને રૂપિયા આપ્યા ને
ઠહું પાછા વળતાં લેતા જશું. કુંડલેથી વઢવાણ પાછા
વળતાં ડાહ્યાભાઈ એ ધન લેવા ગયા. એ સડુંને ઠહું: ૧૫-
સાઈ ગયા છે, ઓગ્યે આપીશ. આખરે એ રૂપિયા આવ્યા
નહિ ને ડાહ્યાભાઈએ એમનો નાતઁહેવાર તોડી નાંખ્યો.
પ્રાહ્મણને છાજે એવો ડાહ્યાભાઈનો વ્યવહાર શુદ્ધ હતો,
લવન પવિત્ર હતું, વિદ્યા વિપુલ હતી, પ્રતિષ્ઠા આરી હતી;
પણ સાત રૂપિયા જોખમ ગણાય એવી એમની પ્રાહ્મણ-
શોભતી ધનિકતા હતી.

ગઢડામાં કનકા તરવાડીની માતાના વર્ષોની તિથિએ
હલપતંગમને એમના શ્રીહરિનાં સદેહે દર્શન થયાં.

સ્વામી નાગચણને પ્રગટ થયે પચ્ચીસી વીતી ગઈ હતી.
શુજગતભરમાં પોતે ધૂમતા, કામકામ સમૈયા ભરતા, ને
સદ્ગર્મ રચાપતા ગઈ શિવરાત્રીનો સમૈયો એમણે ગિરનારની
છાયામાં જુનાગઢમાં કીધો હતો. શ્રીમાળીઓના એ દેશતેહની
તિથિએ જ શ્રીજી મહારાજ જુનાગઢથી ગઢપુર પધાર્યા.
પ્રાહ્મણોએ વાત સાંભળી કે શ્રીજી આવે છે, એટલે આવન્તી
સ્વારી જોવાને સહુ બજારમાં ગયા. નહિ અન્ધારે, નહિ અજ-
વાળું-અન્ધાકાળનો અમય હતો. મહારાજ માણુકીએ અસ્વાર
હતા. સન્તો હરિભક્તો પાર્શ્વદેવો અંધ હારે હતા. કીર્તન
ગવાનાં હતાં. ધીમે ધીમે, સન્ગ્રીપગલે, ગવારી ચાલતી હતી.
બજારના ચોક વચ્ચે કીર્તનમંડળી ઘડીક થંભી: જાણે ગામને
કહેતી ન હોયને કે શ્રીજી મહારાજ આવ્યા છે. શ્રીજીની
સ્વારી દાદા ખાચરના દરબારમાં પધારી. પિના અને સુકળ

બ્રહ્મમંડળની સંગાથે બાળક દલપતરામે દરબારમાં દર્શને
 ગયા હતા. ઘોડીએથી ઉતરી, ઘોડી લગૂણે સોંપી, શ્રીજીએ
 સલા ભરી. ઉગમણા બારના ચોરડાની ચોશરીએ ઢાલિયે
 ઢળાવી મહારાજ વિરાજેલા હતા. ફરતું સન્તમંડળને સન્મુખ
 હરિભક્તો વિરાજેલા હતા. ભૂદેવોને સભામાં પધારતા જોઈ
 શ્રીજીએ હસતે વદને વન્દનસત્કાર દીધો. બાળ દલપતરામનાં
 દ્રષ્ટિ ને વૃત્તિ તો શ્રીજીમાં જ પ્રેવાયેલાં હતાં. શ્રીજી મહા-
 રાજ સન્મુખે શ્રીમાળીસમાજની સલા ભરાઈ. ગઢડાના મ્હોટા
 મન્દિરનો-ગોપીનાથજીનાં શિખરોનો પાયો નંખાયો હતો.
 લોક કહેતા કે અહીં મ્હોટું દેવમન્દિર થવાનું છે. બ્રહ્મ-
 સમાજ નિરખીને મહારાજે બ્રાહ્મણના ધર્મ વિશે ઉપદેશ
 ઉચ્ચાર્યો. બ્રાહ્મણો રંજન પામ્યા, ને શ્રીજી મહારાજની જય
 ઉચ્ચારી ઉઠતા હતા ત્યાં શ્રીજીએ પ્રશ્ન કર્યો: ભૂદેવો છો,
 પૃથ્વીના પૂજ્ય છો; હવે કોઈ વર્તમાન ધરો છો ? બ્રાહ્મણો
 પંચવર્તમાન પાળે તો બીજી વણી ચે પાળતાં શીજે. અમે
 કાંઈ અધર્મ ઉપદેશતા નથી, શાસ્ત્રસંમત સદ્ધર્મ સ્થાપિયે
 છીએ. અમે શાસ્ત્રોને ઉઘાડવા નથી આવ્યા, શાસ્ત્રમર્યાદાને
 સ્થાપવાને આવ્યા છીએ. શાસ્ત્ર ને બ્રાહ્મણ અમારે સદા
 પૂજ્ય છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો વર્તમાન ધરવાને ઉભા થયા.
 નિયમનો સંકલ્પ કરવાને શ્રીજીએ પાણી મંગાવ્યું. દલપત-
 રામના મામા પ્રેમાનન્દે ત્યાં શ્રીજીને વરદ હસ્તે પંચવર્ત-
 માન ધારણ કીધાં. દલપતરામનું સ્વામીસંપ્રદાય અંગિકારવાનું
 બીજ ત્યાંરે નંખાયું. પણ બીજ તો પૃથ્વીના પડની બીતર
 અદૃશ્ય હોય છે ને ? નરી આંખે બીજ દેખાતું નથી.

દલપતરામને શ્રીજી મહારાજનાં આ ખેડલાં ને છેલ્લાં દર્શન હતાં.

ગદપુરમાં ત્યારે શ્રીજી મહારાજ નવપ્રાદ્યજ દલપતરામને એક જીવનસંભારણું આપતા ગયા. સારો સંપ્રદાય જાણે છે કે માણુકી ઘોડી શ્રીજીની માનીતી ઘોડી હતી, ને ભગૂજી પાળા શ્રીજીના માનીતા પાર્શ્વ હતા. માણુકીએથી ઉતરી, હાથ લાંબો કરી, શ્રીજી મહારાજને ભગૂજીને ઠણું: ભગૂજી! ઘોડીને પાવરો ચઢડાવજો. માઠી વાત ને સાઠી ઠડી. શીત્તેરેક વર્ષોની વિધવિધવણી જીવનલીલા પછી દલપતરામ ઠહે છે કે ‘એ વાક્ય ને એ લટકું’ મારા અન્તઃકરણમાં એવાં તો સજડ ચોટી ગયાં છે કે એ લટકું હજી પણ મને વિસરાયું નથી.’ સહજનનન્દ સ્વામીનાં મુદ્રાઆકર્ષણ એવાં હતા. શીત્તેર-શીત્તેર વર્ષના સંસારપડછાયા પણ એ આકર્ષણના અક્ષરોને ભૂંસી શકતા નહિ.

શ્રીજી મહારાજ એ પછી બેએક વર્ષે અન્તર્ધાન થયા; પણ આઠ વર્ષના દલપતરામને આયુધ્યસંભારણું આપતા ગયા. સહુને જીંદગીના મોઢેનાં રમરણરત્નો હોય છે, દલપતરામને યે હતાં. શ્રી હરિનાં સાક્ષાત દર્શન દલપતજીવનનું અણુમોણું આયુધ્યસંભારણું હતું.

કૃત્રિમ સામમન્ત્ર, કૃત્રિમ યજ્ઞોપવીત, તાબૂતનો કંઠીર, શ્રીજી મહારાજનાં દર્શન દલપતરામનાં જાળરમરણો પ્રાદ્યજીવણો ને લોકોત્તર હતાં.

પ્રકરણ પમું, કાવ્યપાંખડીઓ ઉધરી

વળા અને વઢવાણ, પછીથી પાટણપુર વસ્યું. (પ્રાચીન)

વઢવાણનું અસલ નામ વર્ધમાનપુરી. મહાવીર સ્વામીના સમયનું એ શહેર. પહેલાં વળા ને વઢવાણ, અને પછી અણહિલપુર પાટણ: એવો ઇતિહાસ છે,

વઢવાણ એટલે સોરઠનું પ્રાચીન નાકું. સોરઠના અર્વાચીન નાકાનું ગાયકવાડી ચાણુ-રાયસાંકળી-વઢવાણથી પાંચેક ગાઉ અગ્રિદિશે છે, ઈંગ્રેજ ચાણુ-વઢવાણ કાંપ-વઢવાણથી એએક ગાઉ વાયવ્ય દિશે છે. ગિરનારથી પાટણનો રાજ-માર્ગ વઢવાણને અડકીને જતો. રાજસતી રાણકદેવડીની દહેરી, દુર્ગ ઉપરથી દેશવિસ્તારને નિહાળતી, ત્યાં લોગાવાને ઠાંઠે છે. રાજમહેલ, જૈન મ્હોટાં દહેરાસરની ન્હાનકડી અંજનશલાકા, ન્હાનું દહેરું, મહાલક્ષ્મીનું મંદિર, ને પ્રભાસના યાત્રિકોને કાજ માધવ પ્રધાને વઢવાણની પરવાઢે બન્ધાવેલી માધાવાવ: આજે યે વઢવાણનાં એ જૂતા શણગાર છે. બાબરા ભૂતને વશ કરનાર હરયાળ મકવાણાના વંશજોનો ત્યાંનો રાજવંશ. હળવદના રાજ ચન્દ્રસિંહજીના યુવરાજ પૃથ્વીસિંહજીને વઢવાણ લવાઈમાં મળ્યું હતું. યુવરાજ પૃથ્વીસિંહજીએ જૂનાગઢથી અમદાવાદ જતો બાદશાહી ખાતો લૂંટયો હતો તેથી અમદાવાદમાં તે આજીવન રાજકેદી હતા. રાજ ચન્દ્રસિંહજીના દેવ થવે એમના ભાઈ રાજ આશકરણજી હળવદની ગાદીએ બેઠા ત્યારે યુવરાજ પૃથ્વીસિંહજીના પાટવી કુમાર સુલતાનસિંહજીએ વાંકાનેર જઈ ગાદી કીધી, અને પૃથ્વીસિંહજીના કુટાયાકુમાર રાજાજીએ પિતાની લવા-

ઈના મામ વઢવાણે ગાદી સ્થાપી. આલાવાડનાં વણુનાં ખેતરો ઉપર તરતા વઢવાણુના જૂના સજમહેલની ગગનદેવડીઓ આકાશ સાથે વાતો કરતી આજે ચે ચોળનચોળનવા આઘેથી ગઢ ઉપર ઝૂમતી નિરખાય છે.

સં. ૧૮૮૪ની વસન્તપંચમીએ દલપતરામનો ઉપનયનવિધિ થયો હતો, ને ચૈત્ર માસમાં ઉપનયન થયું; નિશાળે બેસાડયા.

પંડયાની એ ગામઠી શાળા હતી; પંડ્યાની શાળામાં ત્હારની પ્રાથમિક કેળવણી હતી. જોરપદાના ને કથાકારના હકની પેઠે નિશાળ ભણાવવાનો ચે ત્હારે કુટુંબહક હતો. પંડ્યાકુટુંબની ત્રણ પાંખડીઓ હતી, ને કુટુંબીઓએ વર્ષ-વર્ષના ભણાવવાના વારા બાંધ્યાહતા. એ સાલમાં પરલુ પંડ્યા ને સલુ પંડ્યાનો વારો હતો, બીજે વર્ષ પીતાંબર પંડ્યાનો વારો હતો, ને ત્રીજે વર્ષ માવજી પંડ્યા હતા. બે વર્ષ ને ચારેક માસ દલપતરામ એ શાળામાં ભણ્યા, એટલે ત્રણે ચ પંડ્યાઓનો શિક્ષણલાભ પામ્યા હતા. ત્રીજા વારાની ચરૂઆતમાં નિશાળને બારણે 'પગથિયું' મૂકવા વિષયમાં પંડ્યા-કુટુંબમાં ફેલેશ થયો. વારાવાળા માવજી પંડ્યા નિશાળ વાસી સોજીત્રે સાસરામાં જઈ રહ્યા ને પંચકેશ વધાર્યા. વારાના વર્ષમાં બીજાથી શાળા સળાવાય નહિ, એટલે નિશાળ બંધ થઈ. શહેરમાં જોરજીના ત્રણ અપાશરા હતા. બાળકો ત્હાં જઈવાઈ ગયાં. દલપતરામને પિતાએ વેદ ભણાવવાને પાસે રાખ્યા. એમ પ્રાથમિક શિક્ષણ પરિસમાપ્ત થયું. એ અઢી વર્ષ દલપતરામને બાળગમ્મતનાં હતાં.

ત્હારે નિશાળે બેસાડતી વેળા વરઘોડો ચઢાવતા; રંગેલી ને ચીતરેલી પાટી લઈ ગાજતેવાજતે કુંવર નિશાળે જતા. લાઠડાની પૂતળી સરિખડી સરસ્વતીની પ્રતિમા શાળામાં રહેતી; તહેતું સરસ્વતીપૂજન થતું. પંડયાને દક્ષણા મળતી, બાળકોને છટી મળતી. આઠમે વર્ષે ડાહ્યા વેદિયાના કુંવર એમ નિશાળે બેઠા. સરસ્વતીપૂજન વેળાએ પંડયાએ નવ-નિશાળિયા બાળ દલપતને મહોપાટ લેવરાવી હતી, તે શીત્તે-રેક વર્ષ પછી પણ વૃદ્ધ દલપતને સ્મરણેથી ભૂંસાઈ ન હતી.

ઠકુંકો કેવડિયો, ને ખખ્ખો ખારકિયો; ગગ્ગા ગવરી ગાય થાય, ઘઘ્ઘો ઘાંટ ચઢાવ્યો જાય. ચચ્યાણની ચોપડી, ને છછ્છાણનો પોટલો. જજ્જો જેર વાણિયો, ને ઝઝ્ઝો રેરી સરીખો. ઠઠાણની ગાંઠ, ને ઢઢાણની પૂંઠ; રેણે તેણે સરીખો. દલો દીવેડિયો, ને ધધ્ધો ધંધાપિયો. પપ્પા ખોળી પાટ, ને બબ્બાનું ચાંદરણું થાય. લલ્લે ભાયુ લેંસલું, ને મમ્મો મોરકો. ચયો પારસપેટીકો, ધયો ખુદો કાડિયો. લેરે લાણુ પાણી લાવ, ને માઠો મોટો ઘડો ચઢાવ. સાસર બે દન્ત, ને હાહર બે પગ.

સમસ્ત શાળાનાં બાળકો ઉત્સવના ઉત્સવિયા હતા, તેમ એ મહોપાટના મહોપાટિયા હતા. ગુજરાતી લિપિના દલપતરામને એ પ્રથમ સંસ્કાર.

નિશાળ એટલે બસેંક બાળકો ગાય એવડો એક એરડો. પાથરણે કાંડ સમાણી ધૂળ. પંડયાણને બિરાજવાને પાટ જેટલી ઉંચી એટલી. ફાટેલી સાદડી કેન્નજમ પાથરી, પાથ ઉતારી, ખલે ચાખખો ભરાવી પંડયા ત્હાં સિંહાસન-સ્થ થાય. એ ચાખખો એટલે પંડયાણનો રાજદંડ. વીંઝ-

છુની પેઠે એ અખંડ વીંઝતો જ હોય. અડધાક હાથની રાતી દાંડી, ને ચામડાની ત્રણ લાંબી સેરા: એવો ત્રિજટાળો પંડ્યાણનો ચક્રવર્તી ચાળખો હતો. લૂગડાની બેત્રણ દડીઓ પંડ્યા રાખતા. પંડ્યાણની નેમ હતી બાણાવળી સ્ત્રી. બોલાવવો હોય તે બાળકને દડી મારે, ને આવે ત્હારે ચાળખો મારે. શહેરમાં ફરે કે રાજદરબારે જાય ત્હારે પણ, ભીમને રકન્ધે ગદા તેમ, પંડ્યાણને રકન્ધે ચાળખો હોય જ. રજપૂત તરવારે ઝોળખાતો, એમ પંડ્યા ચાળખે ઝોળખાતા.

અડધ શાળામાં મહોપાટિયા બેસતા, અડધમાં લખનારા બેસતા. સોળે આંકે મોઢે થાય પછી લખવામાં બેસારતા. એક આંકની મહોપાટ આવડયે બીજા આંકમાં બેસારે, ને આંકે આંકે પંડ્યા ચાર આના લે. ત્રણ બાળક રહ્યામાં બેસે ને એકએક બાળક બે પડખે: એ પંચકડીની વચ્ચે ઉપરી હવાલી બેસતો. સોળ આંક ભણી લખનારામાં જાય ત્હોને એક દહાડો લખવાનું ને એક દહાડો હવાલીનો વારો ભરવાનો. 'નિયાળ એવી ગાણ રહેતી કે બોલાવ્યે છોકરા સાંભળે નહિ. આસપાસના દસદસ ઘર સૂધી સંભળાય કે છોકરા ભણે છે.' દડી મારી બાળકને નહોતરવાની સાર્થકતા હવે રહ્યો નથી.

પહોરવારે ખણીબાણીની શાળાને છટ્ટી પડતી. સૌસૌને ઘેરથી પાણીની ખતક ભરી લાવતું. પંડ્યાના રાજ્યમાં Democracy હતી. સુદામાણની હારે શ્રીકૃષ્ણ બેસતા તેમ સોનાકલીઓવન્તાં શાહુકારનાં બાળકો રંકની હારે ત્હાં ધૂળમાં બેસતા. ધૂળમાં જુવા ચે હોય ને કરડો: કણુને ભમરો નહોતો કરડયો ?

આંક પૂરા થયે કફકો શિખવાતો; પણ બારાખડી શિખવાતી નહિ. બારાશરીનો બહેપારીઓને વાંધો હતો. ચૌટામાં બોડિયા અક્ષર પ્રવર્તતા.

સવશતશરી રાજનગર માંહે શુભસ્થાને, પૂજારાધે, તમેાતમેા (ઉત્તમેાત્તમ), આરાયનની આણ (અર્થનીય), સકળગુણનિધાન, ઔદવિદ્યાબલ, પંખીઓના પ્રાગવડ, પરનારી-સહોદર, શેઠ શરી પાંચ ભૂખણદાસ લવાનીદાસની ચરણ-જીવી. એતાન શ્રી————થી લખીતંગ————ના જવાર વાંચજો- શેઠની જેમાખુશાલોના કાગળ લખજો. અપરંગ બીજું શેઠ વડા છો, ચંતા કરો છો, ચંતાના ઘણી છો; તે થકી સેવક જાણીને મળવા વહેલા પધારજો. કામકાજ લખજો. જોઈતું કરતું મંગાવજો. સં. ૧૮૮૪ના વરષે ચૈત્ર શુદ્ધી——. કફકો આવડી રહ્યો આમ કાગળની મ્હોપાટ લેવરાવાતી.

કાગળ પછી ખત, ને ખત પછી ફૂંડી, ને ફૂંડી પછી નામું: એમ અભ્યાસક્રમ હતો. તે પછી ગોળનાં ઘીનાં દાણાનાં લેખાં શિખવાતાં. એટલું લણે ત્હારે લણી ઉતરે.

એ ત્હારું પ્રાથમિક શિક્ષણ. આજ માધ્યમિક શાળામાં પ્રવેશતા વિદ્યાર્થીને નામું લખતાં આવડે છે ? હવે તો બત્રીસબત્રીસ રામ પૂછો તો ગુણાકાર મંડાય ને લેખું પૂછો તો ત્રિશી મંડાય.

હોંશિયાર હોય, વાચાળ હોય, પ્રતાપી હોય ત્હને પારખી પંડ્યા વડો નિશાળિયો નીમતા. વડો નિશાળિયો નિશાળે બહેલો આવે, મ્હોપાટ ઘેર લણી ગયાની સોની ચીઠ્ઠી વાંચે, કોણકોણ મળેરા (ઘેરથી આંક લખી લાવવા તે) નથી લાવ્યું એ નોંધે, કોણ કોણ મોડું આવ્યું એ લખી રાખે.

પહોર દહાડો ચ્હડયે પંડયાલ આવે, છોકરા હારખે ઉભે,
વડો નિશાળિયો વહી વાંચે:

ફલાણા ફલાણા મજરો ન્હોતા લાવ્યાલ;

ફલાણા ફલાણા મોડા આગ્યા હતાલ.

પછી પંડયાલનો આખજો વીંઝાય.

સ્કુવાર ને રહાંજ - નિશાળ જે ટાણું હતી. સાતમને દિવસે પાટલામંજમણી થતી. ઠેરની ખડી ઘેરથી સહુ લાવે તે નિશાળમાં જુલાળીને પાટી ઉપર ચોપડાવી. આઠમના ને અમાસપૂનમના અણ્ણલ પડતા. બારશના દાણા કે સીધું લાવવાનું હતું. ચોમાસામાં પાંચપાંચ નળિયાંનો બાળકદીક પંડ્યાકર હતો. ભીંતમાં ગોખલો હતો; મંદી શાળાની અધિશાત્રી સરસ્વતીની મૂર્તિ રહેતી. ઠાઈ નખળા વિદ્યાર્થીના વાલી કહે કે પંડયાલ ! છોકરાને ભણતર ચ્હડતું નથી; તો પંડયા કહેતા કે સરસ્વતીને નાળિયેરનું તોરણ બાંધો. ટાંગાટોળી વિના નિશાળે ન આવનારાં બાળકો ત્હારે ચે હતાં.

ચંડીપાઠ, મહિમ્ન, ટીપણું જોવું, ચોઘડિયાં પંચક વ્યતિપાત કહેવાં, ગ્રહોના મન્ત્ર જપવા, પૂલ કરાવવી: એ પંડયાનો જ્ઞાનભંડાર હતો. પંડયા જાતે ઉદ્દિચ્ચ બ્રાહ્મણ હતા. ગુજરાતી કે સંસ્કૃત વ્યાકરણ એમના પૂર્વજ ભણ્યા હતા. બોઠિયા જમાનામાં એમને એ ભણાવવાનું હતું નહિ.

વઢવાણના એ બાળવિદ્યાગુરુ; દલપતરામના એ પ્રાથમિક શિક્ષક. ખરૂં છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજની આજની પરિક્ષામાં પંડયાલ નપાસ થાય. પણ પંડયાલ જે પરિક્ષામાં પાસ હતા તે પરીક્ષામાં આજના 'સીનીયરો' કેટલાક પાસ

ધાય ? ત્યારનો સંસાર માગતો તે પંડ્યાજીને આવડતું હતું.

નરસિંહ મહેતાની જોડેલના જેવી નિશાળ દોઢળી હતી. સં. ૧૮૮૮ ની સાલમાં એક સ્કૉલરે નિશાળમાં રજા પડી, છોકરા ઘેર ગયા. પછી પીતાંબર પંડ્યાએ તાણુ વાસવા બારણું ખેંચ્યું, એટલે બારણું ને બારસાળ ને ભીંત ને છાપરું સહુ કંડુકંડુ ભૂસ કરતું પંડ્યા ઉપર પડ્યું ને પંડ્યાજી ઠટાણા.

કંકડે કંકડે અઢીક વર્ષ દલપતરામ એ શાળામાં ભણ્યા. હાલો વેદિયો ને પંડ્યા જન્મે વઢવાણના વિક્રાનો ને પૂજ્ય હતા, પરસ્પર હેત હેતું; એટલે દલપતરામને કંકડારેક કંકડારેક વડા નિશાળિયાનો 'ચારજ' મળતો.

દલપતરામના બાળપણના એ આનન્દદિવસો હતા. પણ દોઢળી યે એ ઋતુ સદા પ્રવર્તી છે ? એ ઋતુ દલપતરામને જીવનસંભારણું હતી.

વઢવાણનું રાજકુટુંબ વસ્તી ઉપર અસહ્ય વાતસલ્ય-ભાવ પાથરે છે. કાકોર સાહેબ રાયસિંહજીનાં માતૃશ્રી ગોહીલ બાહુરાજબાને પાયે ચાલી બહુચરાજી ને અંગાજીની યાત્રાની બાધા હતી. સં. ૧૮૮૫ માં બાહુરાજબાએ શહેરમાં સંઘનો પડો વગડાવ્યો. કાકોર સાહેબ ત્યારે દોઢેક વર્ષનાં બાળ હતા. 'રક્ષણનો બંદોબસ્ત સારો હોવાથી ઘણાં માણસ સંઘમાં ગયાં હતાં.' રાજમાતા, અને પાયે ચાલીને પધારવાનાં એટલે વસ્તીમાં ભાવની ભરતી ચડી હતી. નવેક વર્ષના દલપતને લઈ હાલો વેદિયો પણ સંઘમાં ગયા હતા. વેદભૂતિ વિના સંઘની ધર્મપાંખ અધૂરી રહે. ચૂંવાળમાં ચંઈ સંઘ આરામુર ગયો. હાથીને પગલે સંઘ

નિત્ય ચારેક ગાઉ ચાલતો. રેતીનાં રણ, નદીઓનાં વહેણ, ધર્મોતોની હારમાળાઃ અણુરહમણુ દલપતરામની આંખ અણુ-સ્કંભજ્યે કુદરત પીતી હતી. વળતાં કાતિકી ધૂણિમા સિદ્ધ-પુરના મેળે કરી હતી. કુમારિકામાં ન્હાઈ ડાહ્યાભાઈએ સર-સ્વતીતીરે માતૃશ્રાદ્ધ સરાવ્યું હતું. સંઘમાં દલપતને તો ગામમત હતી. ઘરની દિવાલો કે શહેરનો કોટ ત્હાં ન હતાં; નિઃસીમમાં ને નિર્બંધમાં રમવાનું ને દોડવાનું હતું; ગાડાં નીચે સૂવાનું હતું. બહુચરાણ ને અંબાણમાં ઘણા વરૂણી પ્લાદ્મણેને સપ્તશતીના પાઠ કરતા જોઈને દલપતરામને થયું કે હું એ એ જાણું. મનઉંચો લાવ પિતાને કહ્યો. પિતા તો વેદવિદ્યાના અનન્ય ઉપાસક હતા. વધા શાસ્ત્રીયવિદ્યા જાસ્તિ.

મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી કરતાં ડાહ્યા વેદિયાની વેદ-નિષ્ઠા ઉતરે એવી ન હતી. ડાહ્યાભાઈ ઘરમાં ને ગામમાં વેદઘોષણા કરતા, દયાનન્દ સ્વામી ભારત ભરી વેદઘોષણા કરતા. સ્વામીજીને બુદ્ધ ભગવાન જેટલી આયુષ્યઅવધ હોત તો કદાચ જગત ભરીને વેદઘોષણા ગજાવત. પણ બન્ને ય અપૌરુષેય વેદચોમુખજીના અનન્ય ભક્તો હતા. એવા અનન્ય ભક્તો કેવલને ઝીલે છે.

એ સાલમાં સ્વામીનારાયણના સાધુઓએ વડવાણને ખાદર દેખા દીધી. ધર્મતળાવની પાળે સન્તો ઉતર્યા હતા. રહેલું તો હતું ચોડુંકે જ, પણ ગામમાં હાક વાગી ગઈ કે સ્વામીના મૂડિયા આવ્યા છે. લોક ત્હારે માનવું કે સધુઓ મન્ત્રજન્ત્ર જાણે છે, ભૂરકી નાંજે છે, બાળકોને ફાસલાવી જાય છે. જસોદામા કહ્નનને ચોધવાને નીકળતાં

એમ બાઈએ છોકરાંવને ગોતવા નીકળી. અમૃતળા એ દલ-
પતને શોધવા ચાલ્યાં. ગઢ બહાર લાખૂલાવની પેલી પાર
દલપત તો રમણે ચૂડયો હતો, ધર્મતળાવની પાળે સૂક-
વેલાં સાધુનાં લગવાં આવેથી નિહાળતો હતો, એ જોગિયા
રંગનો વૈરાગ્ય વણસ્કમજ્યે વાંચતો હતો. પછી તો એ
લગવાં નિત્યપૂજવાનાં હતાં; આજે એ આવેનાં આશ્ચર્ય-
વાદળાં હતાં. માએ આવીને પુત્રને ભડકાવ્યો. કહ્યું: મૂડિયા
આવ્યા છે, ભૂરકી નાંખશે, પકડી જશે. ભૂરકીથી ભડકી
ધૂજતા ગાળને મા ઘેર લઈ ગયાં. સ્વામીના સન્તોની દેશમાં
ત્હારે વૈરાગ્યહાકલ વાગતી.

અને અન્તે, દૂરથી રળિયામણા લાગતો હતો તે
વેદાધ્યાસનો ડુંગર દલપતરામને ચૂડવાનો આવ્યો. વેદ
એ ડાહ્યાભાઈનું જીવનસર્વસ્વ હતું; જ્ઞાનની ને આત્મલક્ષ્મીની
ડાહ્યાભાઈને તો વેદ પરાકાષ્ટ હતી. એ જ્ઞાનધન પુત્રને
વિધિવત્ સોંપીને ડાહ્યાભાઈને કૃતકૃતાર્થ થવું હતું. અઢીક
વર્ષ પંડયાની નિશાળે ભણ્યા પછી, દશમે વર્ષે, સં. ૧૮૮૬
માં પિતાએ સામસંહિતાનું શિક્ષણ ઘેર શરૂ કર્યું. દલપત-
રામની પ્રાથમિક ડેળવણી પૂરી થઈ હતી.

દલપતરામને તો પેલા કહે છે ને એ વાળી વાત થઈ:
ન મળ્યાના ઠોડ થાય, ને મળ્યે ઠોડ ઉતરી જાય. પહોડ
આવેથી પેખીને થતું કે કચ્છારે ચૂડીને શિખરે બેસું;
પાત્રે ગયે પગથિયાં ચૂડતાં પગ દુખ્યા. પાંખોવાળાં
ઉડવુંપંખી ઘણું જોવું થાય છે. પોપટને કે કહે પગથિયે
ચૂડજે; તો ?

અનુપવીત દલપતરામને હાઉ હાઉ લણવાની ઉતાવળ હતી; ઉપવીત દલપતરામને હાઉ હાઉ લણવું અઘરું પડી ગયું. સામવેદ એટલે ગાનવેદ. વેદાનાં સામવેદોડદિમા સામવેદ એટલે ભગવાનનું વિભૂતિસ્વરૂપ. પિતાએ પ્રથમ તો સામગાન શિખવ્યું. સ્વરોચ્ચારના વૈદિક આરોહઅવરોહ એ વેદગાનની ખારાશરી. તેમાં ચે સામ એટલે સંગીત. સ્વરોચ્ચાર આવડે મન્ત્ર શિખવ્યા, બ્રાહ્મણ શિખવ્યા. સામ-સંહિતાની સાથે સાથે આરણ્યકનો અભ્યાસે વ્યાસતો. ઈર્મ-દાંડી ડાહ્યાભાઈને કિંચમાણ ગોણુ ન હતું. સશાસ્ત્ર સંસાર-વિધાન, સંસ્કારવિધાન ને યજુર્વિધાન ડાહ્યાભાઈને તો સંહિતા-મન્ત્રોથી જ એક ઉતરતાં હતાં. પણ ડાહ્યા વેદિયાની સખ્તાઈ સ્પર્ટાની ને ઋષ્યાશ્રમની લેવી હતી. પુત્રની દ્વિપ્રવૃત્તિને અનુકૂળ ન નીવડી. પરિણામે પિતાના મારે હૈયુ ભાગી ગયું ને દલપતરામનો એ રસ ઢાળાઈ ગયો. કિંચમાણ દીટ થયું, પણ સંહિતાખંડ અધૂરો રહ્યો.

એક તો પિતા મહાકોપી હતા. એ શુદ્ધ બ્રાહ્મણથી અશુદ્ધ સ્વરોચ્ચાર ખમાતો નહિ. અને પહેલી પગલીએ ભરતાં ઢાણ ઢાકરાયું નથી? સ્વરોચ્ચારની ભૂલ થાય કે પિતા સોટી લેતા. માતૃશ્રી આડાં પડે તો એમને મારવા ભય. મારતાં સોટી ભાંગતી. સોળની ભરેળો તો દલપતરામને ઘરડે સદાની હોય. આટોશીપાટોરી છોડાવવાને આવે. કેટલીક વાર તો ખારણે સાંકળ વાસી પિતા મારતા. અગ્નિહોત્રના કુંડ સમીપે બેસી એકલા પિતા હોમ કરતા હતા. સન્મુખ જરા છેટે પુત્ર સંહિતાનો મન્ત્ર ગોખતો હતો, ને સ્વરોચ્ચાર ઘૂંટતો હતો. એવે સ્વરોચ્ચારની દાંધક

ભૂલ પડી. પૂજનું તરલાણું પાસે પડ્યું હતું: પિતાએ લઇને, તે છુટું માર્યું. પુત્રના ડાબા હાથે વાગ્યું, અંગૂઠાનું હાકકું ભાગી ગયું, જન્મખોડ રહી ગઈ. અર્ધ માત્રાની એ ભૂલ એમ કાંકરાની પેઠે વીણી કહાડવે જ હજારો વર્ષથી વેદ-વિદ્યા શબ્દશુદ્ધ રહી છે; મુદ્રણકલા તો શું પણ લેખનકલાના એ અભાવયુગમાં છાપ્યા પ્રાંથથી એ નિષ્કલંક ને અખંડ જળપાઈ છે. કિલ્લાકોટ ન્હારે ન્હારે ચણાય ત્યારે ત્યારે કષ્ટસાધ્ય જ હોય. રેખાગણિતાચાર્ય યૂક્લીડ તો કહી ગયા છે કે There is no royal road to learning.

પક્ષોટાતાં પાણીદાર વછેરા કેટલાકને ગેરખન્ધ નથી પડ્યા ?

આપણુ સૂતા એક સાથરે, ત્હને સાંભરે રે ?

હા છ, કરતા વેદની ધુન્ય, ર્હને કેમ વીસરે રે ?

અત્રલિક્ષા માગી લાવતા, ત્હને સાંભરે રે ?

હા છ, જમતા ત્રણે બ્રાત; ર્હને કેમ વીસરે રે ?

સોનાની દારકાના મણિમય મહેલોમાં પૂર્વાશ્રમની વિટંબણાઓના સ્મરણાનન્દ સંભારતા કૃષ્ણમુદામાની એ મિત્રગોષ્ઠિ શિખાતીરના ઋષ્યાશ્રમનું દર્શન કરાવે છે. ખુરોડિયે વેદની ધૂન્ય કરવી, સ્વપારે મધુકરી માગી લાવવી, મધ્યાહને વનમાં ઈન્દ્રણાં વીણવા જવું, સાથરે સૂવું, મૃગચર્મ ઓઢવું: પ્રદાયર્થાશ્રમ બાળખેલ ન્હોતો. એ કપરા ઘડતરમાં ઘડતા તે વેદપારંગત થતા, બાણાવળીઓ નીવડતા. ધર્માપિલિના ઘાટમાં ત્રણ લાખને ત્રણ હજાર ભારે પડ્યા હતા ને. એજ. વજ્રપ્રહરણ. ગોમધીર સ્વપ્ન. પત્થર ફેડીને નિર્ધર ત શુદ્ધ ચિલાણત.

દલપતરામની કવિપ્રકૃતિને વેદનો શિક્ષણવિધિ કપરો પડ્યો. ત્હેમાં ચે જોટનું મોંઘું સન્તાન. રાત્રીએ ૧૧ સૂધી જાગરણ, ખુરોડિયે સ્વરોચ્ચારની ધૂન, ચજમાનેમાં લોટે જતાં આપેલો શ્લોક રસ્તે જોખવો: પિતાના અગ્નિ સમીપનું અધ્યયન પુત્રથી ન ખમાતું. કકડે કકડે ત્રણેક વર્ષ એમ લક્ષ્યા; પણ મારને લયે એ લણવામાં ઠોડ નહોતા રહ્યા. હેયાની અંજલિમાં ઝીલાય એટલી વેદવિદ્યા ઝીલી.

દલપતરામના કવિઆત્મને આલવું નહોતું ગમતું, ઉડવું ગમતું. યનગનતા વછેરાને લગામો ગમે છે ? ધમધમતાં પૂર નદીકાંઠાઓને ગાંઠે છે ? સદ્સાવે પિતા વાડો રાપતા; પુત્રને દૂદતાં એ વાડોના કાંટા વાગતા.

દલપતરામ ઉછુંખળ ન હતા, સંયમી કવિ હતા. મહોટા કવિઓ સહુ સંયમી હોય. પણ A great poet is always a law unto himself.

અનધ્યાયનો દિવસ આવતો ત્હારે દલપતરામ બહુ ઉઘોગી, ઉમંગી ને ખંતીલા પેખાતા. ચોડાંક જ બાળકો હશે જે છટીને દિવસે ઉમંગની પાંખે ઉડતાં નહિ હોય. દલપતરામ તો રજાને દિવસે જાણે કેદમાંથી છૂટતા. તરવું ને ધૂગકા મારવા એ એમને મનગમતી રમતો હતી. સરખી સહિયરો પાણીડાં બાય, એમ ચરખી હેડીના છોકરાઓ વાવે જતા; નહાતા, ધોતા, તરતા, ભૂથકા મારતા. શિયાળીની પોળે ગંગાવાવ છે ત્હાં દલપતરામ નિત્ય નહાવાને જતા. પંડયાની નિશાળે જેમ વણ નિશાળિયાનું પદ લોગવતા, તેમ વનેડ્ડોના નૃન્દમાં એ વનરાજ ચર્ષ કરતા. દેશજરમાં પગે મુસાફરી કરનારને ચહેર કરતાં દોડવું એ કાંઈ પરાક્રમ

ન હતું. જાણવાડનો સમતલ દેશ, આવે આવે આલમાં
ઢાળાતી ધરતી, અપ્રતિબદ્ધ વિશાળ દષ્ટિમર્યાદાઃ કાઠિયાવાડ
દેશ જ એવો છે જાણે વહેરાને ચરત દોડવાનો પટ. સાગર
ઉપર ઝાડવાં હોય તો કાઠિયાવાડના ખડક કે ખારાપાટમાં
ઝાડવાં હોય. ચોમાસે એક હરિયાળી હસી રહે; ઉન્હાળે
ધોમ ધમે, ને આઠ માસ ધૂળ ઉડે. પણ વઢિયારની ગાય,
મરૂ દેશની સાંઢણી, ને કાઠીની ઘોડલી ત્ય્હારે દેશવખણાતી
હતી ને? દલપતરામનો દેહદુર્ગ વળનો નહોતો, પણ
આરસવણી ઘડાયલો ને ઘાટીલો હતો. એ ગઢને પાડતાં કાળને
૭૮ વર્ષ લાગ્યાં ને પક્ષાઘાતને ૧૫ માસ લાગ્યા.

નવનાગેલિયો, હડતુતુતુ એવી શેરીમાંની રમતો હતી;
નવ કાંકરી, ખત્રીસ કાંકરી ને બે વાઘ, જૈનોની જ્ઞાનખાલ,
ધરછાંચડાની રમતો હતી. લાલચંદળને ત્ય્હાં ત્રણ પાસે
ચોપાટ જામતી, કે કચ્છારેક કચ્છારેક કોક ચેતરંજની રાજ-
રમત માંડતા. પણ એ છેલ્લી બે તો છોકરાંઓને રમવાની
ન હતી, પણ જોવાની હતી. જતીલ રમતિયાળ ને
રસિયા હતા.

‘અનંધ્યાયનો દિવસ હોય, કે પિતા ગામ ગયા હોય
ત્ય્હારે વાલ્મિયાઓના સરખી હેડીના છોકરાઓની સાથે
સામળલટની વાતો વંચાતી.’ ડાહ્યા વેદિયાની લગામ એક
દિશામાં ખેંચતી હતી, દલપતરામનો આત્મા ખીલ દિશામાં
ઢોડતો હતો.

વઢવાણમાં ડાહ્યાભાઈના ઘર સન્મુખ ચોકડું છે. જમી
પરવારી અજવાળિયામાં વાત્રે એ ચોકઠામાં ડાશીઓ લેજા
ચઈ કાંતતી, ને ખાળકોની ઘેર વળી બેસતી. જાણવાડ એટલે

વણુનો દેશ. રહેંટિયો ફરતો જાય ને વણુ કંતાતું જાય; વરત નંખાતાં જાય ને ઉખાણા પૂછતા જાય. ઠોક વરત નાંખે કે, 'રણુવગડામાં હોલા હીચિ' એ શું? ઉત્તર જાણે કે નાળિયેર. તરત બીજું વરત નંખાય કે ત્હારે 'રણુ-વગડામાં લોહીનાં ટીપાં' એ શું? ફૂટતી ધાણી શ્રમે ઠોકનો ઉત્તર પઠે કે ચણેડી. ઠોષ ઉખાણો પૂછે કે 'હાથી પાટે બાંધી આપો.' જોડેજે ઉત્તર બેજાય કે 'ગજ પોઠયા ખાટે, ને હાથી બાંધ્યો પાટે.' ત્હારે શ્રમે ઉખાણો પૂછાય કે 'બોખો હાથી પાઈ આપો.' બાળક બોલી ઉઠે કે 'ફૂવામાં નાંખ્યો ચોખો, ને હાથી પાયો બોખો.' ત્હાં વળી કો ઉખાણો પૂછે કે મિયાંનો હોઠો ફેડી આપો. બાળક ઉત્તર દે : બીબીના હાથમાં ધોકો, ને ફેડ મિયાંનો હોઠો. ટેટા ફૂટે જોમ ઉત્તર ઉચ્ચારના. બાળ દલપત કપ્હો-રેક નવો ઉખાણો કંધીને પૂછતો; કોઈને ઉત્તર ન આવડે ત્હારે પોતે ઉત્તર ફરતો. દલપતશમ લખાવી ગયા છે કે વરતઉખાણાઓમાં શબ્દાલંકાર ને અર્થાલંકાર ઉભય છે. ખરૂં. સામજની વાર્તાઓમાં શ્રમશ્યાઓ પૂછી પ્રેમી યુગલો પરસ્પરની ચાતુરીપરીક્ષા કરતાં તે જો બાળખેલનું યૌવનરૂપ હતું. સીતા ને દ્રૌપદી ક્ષત્રિયકન્યાઓ વરનાં વીરત્વ પારખતી; દ્રાક્ષણ-વૈશ્યકન્યાઓ ચતુર વરની ગુણનિપુણતા પારખતી. પણ પારખતાં પારખતાં પારખનાર પોતેય પરખાતાં હતાં.

પછી ઉઘ્મર વધતી ગઈ, બાળક મટી કિશોર થયા; ને દલપતશમ કવિતસોપાનનું ચે પગચિયું ચ્હડયા. વરત-

ઉખાણાંને પગથિયેથી દસખારેકની વચે હડૂલાને પગથિયે
જઈ બેઠા. કિશોર કવિ હડૂલો બોલ્યા:

તોપમાં તો ગોળો ભેંધયે, બન્ધુકમાં હોય ગોળી;
લોભે ભગત તો એમ ભણે જે, ક્ષગણુમહિને હોળી.

હડૂલો એટલે હંડુહંડુહંડુ કરતો છોડેલો કાબ્યગોળો,
એને ન હોય મ્હોં કે ન હોય માથું. અન્ત્યાનુપ્રાસ મળે,
પાદપૂર્તિ સચોટ સચવાય, કલ્પનાને ધમધમ કરતી જગાડે
એવી સાખી તે હડૂલો. ‘ગખીને ઘેર ગખી આવ્યા,
આવો ગખી છ ! ખાર હાથનું ચીલડું’ ને તેર હાથનું
ખી’ એ પ્રાચીન હડૂલો.

દલપતરામ ખીલે હડૂલો ફેંકતા:

હીંગળાનો રંગ રાતો હોય, ને રૂશનાઈનો રંગ ઠાળો;
લોભે ભગત તો એમ ભણે જે વહુનો ભાઈતે સાળો.

વળી ત્રીલે હડૂલો હંડહંડાવતા કે

ગામમાં ફરે તે ચોકિયાત, ને વગડે રૂહે તે વાસુ;
લોભે ભગત તો એમ ભણે જે, દીકરી કે તે સાસુ.

દલપતરામ કહે છે કે જૂના હડૂલા ત્યહારે હતા, ને એમને
આંખમાં રાખીને પોતે નવા હડૂલા રચતા.

છાયાં એટલાં છાપરાં ને માળ્યાં એટલાં ઘર;
લોભે ભગત તો એમ ભણે જે વાંદા એટલા વર.

વેનચરિત્રમાંનો વાંદાવિલાપ લખનાર દલપતરામનો
આ હડૂલો છે એ તો તરત પરખાય છે.

શ્રીમાળીની નાતમાં એક જગલુવન ને એકે કેા દયા-
રામને કહ્યો થયો. દયારામ દલપતરામના મામાના તડના
હતા, એટલે દલપતરામે જગલુવનની રહામે હડૂલો છોડ્યો.

ગોટાં એટલાં બારણાં, ને ન્હાની એટલી ખંડારી;
દયા હારે વેર કરીને જગૂટે ઝળ મારી.

વઢવાણમાં રામલીલા લજવાઈ હતી. ત્હારે રામા રાવ-
ળનેા દીકરો રામ થયો હતો, ને સીતારવયંવર પછી કન્યા-
દાનને પ્રસંગે રામા ખવાસે એક ખેતર કન્યાદાનમાં લીધું હતું.
ત્હારે દલપતરામે લોકમેદનીમાં હડૂલો નાંખ્યો હતો.

રામે આખું રામને, ને લીધું રામને છેયે;
લક્ષ્મણ ઉભો જોઈ રહ્યો, તો સીતાને શું દેયે ?

એ કન્યાદાન પ્રસંગે દલપતરામને એક રૂપિયો દક્ષણ
મળી હતી.

એક વેળા ચોમાસામાં મૂળીબા ઘંટીએ દળતાં હતાં,
ને ઘંટી સારી હળવી છે એમ વખાણતાં હતાં; બહાર
લોક પાણી ખૂંદતાં જતાં હતાં; એક કાગઝપિ સ્થામે છાપરે
બેઠા હતા; ને દલપતરામ આશરીમાં માંચીએ સિંહાસનસ્થ
હતા. હડૂલાએ સહુને વરૂણીમાં લીધાં:

સાગ ઉપર કાગ બેઠો, રથે બેઠાં રાણી;

બન્દા બેઠા માંચીએ, ને દુનિયા હુહોળે પાણી.

પછી વળી કવિતા પગથિયુક ચઢી. સાખીને બદલે
ગરબી ને છન્દ આવ્યાં. ઘોળકે નાતના દેશતેડમાં ધ્રાંગધ્રાના
સોપારાવાળાએ તકરારનો રાયજગ માંડયો ને નાતમાં તક
પડ્યાં. દલપતરામે ત્હારે ગરબી રચી હતી:

સુણ, સોપારા ! શીદ આવ્યો'તો તું રે ! ઘોળકા શહેરમાં ?

બાળકના કાલા કાલા બોલ સમા આ સૌ બાળકવિના
બોલ છે. બાળકના કાલા બોલની એમાં મીઠાશ, મધુરપ ને
વહાલપ છે. પણ બાળકની કાલી બોલીમાં અર્થ હોય એટલો

આમાં અર્ધ છે. શબ્દની ને અર્થની એની અર્ધઅરકુંડતા એ તો એના ગુણ છે.

મોચીગોર એક શિવોભાઈ હતા, દલપતરામની હેડીના ને નગરપર્થટનના સાથીડા હતા. તળાવે, વાવે, મન્દિરે હારે જતા. એકદા મિત્રો જતા હતા, ને રસ્તે કૂતર ઉન્મુખે રહતું હતું. શિવોભાઈ કાવ્યરસિયા હતા. ભાઈજનન્ધને કહ્યું કે આ રહેતી સૂરતની કવિતા કરો. દલપતરામે એક ઉપજાતિ કહ્યો.

રે શ્વાન ! તું શીદ ઘણું રૂવે છે ?

આકાશ રહામું વળિ શું જીવે છે ?

ગયે ભવે તહે કરિ જે કમાઈ,

હુંજે મુખે લોગવિ છટ, ભાઈ !

પણ આ તો વર્ષો પછીની વાત આપણે વાચવા માંડી.

ઠાઘાભાઈને ઘેર એક ગાય હતી. સીમમાં ધણુ લેખી

ગાયને ચરવા મૂકતા. ધણુમા જતા પહેલા ગાયને ટોઈ

પૂજો નીરે તો ઠાહો વેદિયો કહેતા કે અત્કારમા ખવરાવશે.

તો સીમમાં ખાશે શું ? ગાય રહાજે ધણુમાથી ઘેર આવ્યે

તરત કો પૂજો નીરતુ તો કહેતા કે સીમમા ધરાઈને આલી

આવે છે, અત્કારમા પૂજો નીરે તે કેમ કરીને ખાય ?

ગાળ દલપતરામની દશા એ ગાયથી નિરાળી ન હતી મૂળે

જેન યજમાનેને ગ્રાહણમાં શ્રદ્ધા જ ચોલી. એટલે જનોઈ

દીધા પછી ‘ ગાળક છે તે યોડું ખાશે ’ બાળી શ્રાદ્ધસંવ-

ત્સરીમાં દલપતને જમવાનું કહી જતા. કંઈક જમવા

જવાનુ હોય તો ગાળ દલપતને ચીનામણી મળતી નહિ;

ઠારણ કે શિરામણી કરીને જમવા બય તો ગ્રાહણ વદે

નહિ. ને જાણે જમવાનુ હોય તો ‘ ભર્યો ચટે એ શું

ખાશે ? ' એમ સ્હાંજે વાળુ મળે નહિ. ઠાઠા વેદિયાની સમત્વં યોગ ઉચ્ચતેવાળી સમતાની આંખે ગાય ને પુત્ર સમાન વ્હાલાં, સમાન પત્રિત્ર, સમાન ધર્પાયેલાં ભાસતાં.

અમિ સગીપે ઇન્ધન, એમ અમિહોત્રી સુમીપે વેદા-
લ્યાસ કરતાં ત્રણેક વર્ષ એમ વીત્યાં. પિતાનો સ્વભાવ ઉગ્ર
ને વેદ લાણુવો સહેલો નહિ. દલપતરામને લાણુવાની હોંશ,
પણુ પિતાના મારથી કાયર થતા. મનમાં ઘોળાવા માંડ્યું કે
કાશીએ જાઉં ને ત્હાં લાણી આવું. જાણુકાર મળે તો રસ્તો
પૂછતા ને લખી રાખતા. એમ ઘરમાંથી મન ઉઠ્યું. પછી
તો ફધી રાખેલી વરાળ વધી પડી, તે ઈંછન સ્વયં ચાલતું
થયું. સં. ૧૮૮૮ ના બાદ્રપદમાં દલપતરામ ઘેરથી નાઠા.

૧૨ ની કાચી ઉમ્મર હતી; ને કાચી ઉમ્મરનાં બધાં
ખાળકે કાંઈ ધ્રુવ કે પ્રહલાદ નથી નીવડતાં. કાશીએ જવા
નીકળેલા દલપતરામ ઘોળકે જઈ પાછા આવ્યા.

દારી લોટો ને અબોટિયું લઈ એક પ્હરોડિયે દલપતરામે
લીમડીની વાટે વહેતું મૂક્યું. લીમડીથી બીજે દિવસે
શિયાણી ગયા, ને શિયાણીમાં રાત રહી સહવારે ઘોળકાનો
મારગ લીધો. રસ્તે વગડામાં એક બાવો મળ્યો. બાવાએ
પૂછ્યું કે લડકા ! કિધર જાતા હય ? લડકાએ કહ્યું કાશીએ
જાણુવા જાઉં છું. બાવાએ કહ્યું : મેરી સાથ ચલ; તેરેક
કાસી પહોંચાઉંગા. બાવાએ જાણુયું ચેલો મળ્યો, ને દલપત-
રામે જાણુયું કાશીનો સાથ મળ્યો. લડકો જાવા સંગાયે
આવ્યો. શિયાણીથી ચાર પાંચેક ગાઉએ દેવપદ આવ્યું,
ત્હાં દાળિયાનું સદાનૃત લીધું. ત્હાંથી બરોળ ચર્ધ ધીંગડે
ગયા. ધીંગડે ઠાકોરદ્વારમાં ઉતર્યા હતા મુઆફરીના ને

મગજના પરિતાપથી લડકાને તાવ ચઢ્યો હતો. ખાવો ભાવિ ચેલાની ચાકરી કરતો, માથું ચાંપતો; તેરેકુ કયા હે ? ઝગ્યા ! અળ ક્યું હે ? એમ પૂછતો. ગામલોક ઠાકોરદ્વારમાં ખેઠા હતા. લોકને વહેમ પડ્યો કે પ્રાદ્યુનો છોકરો ભૂલો પડ્યો છે, ને ખાવો ભૂરકી નાંખી લોળવી ભય છે, ખાવો આઘોપાછો થયે ખાળકને પૂછી હકોક્ત ભણી લીધી. ખાળકને ચે દુઃખથી કાયર થવે ઘર સાંભર્યું હતું. રહેવારે ઉઠીને ખાવે કહ્યું કે ચલો, ઝગ્યા ! ત્હારે ગામલોક લેશું થઈ ગયું ને કહ્યું, નહિ લઈ જવાય. ખાવે કહ્યું, તુમારે કયા હય ? લોકે ધક્કા મારી ખાવાને કહાડી મૂક્યો, ને દલપતરામને રાંધી ખાવા ખીચડી લીધી. ખાવા વેરાગી અતીતની જમાતોની ભૂરકી ત્હારે જળરી હતી.

વળતે દિવસે એક ખોળે પોઠી લઈ ઘોળકે ખઝાલું ભરવા જતો હતો. લોકે ત્હીને કહ્યું કે આને ઘોળકે લઈ ન, ને શ્રીમાળીપામાં મૂકજે. એ ખોળ સાથે દલપતરામ ઘોળકે ગયા. મારગે થાકતા ત્હારે ખોળે પોઠિયા ઉપર બેસાડતો: ભણે શિવજીના ગણની સવારી કાશીએ ચાલી ! ઘોળકે મહાલક્ષ્મીના મંદિરમાં ખોળે દલપતરામને મૂક્યા. આઘેના સગા એક હરિશંકર આઝા ઓળખાણ પડયે ઘેર તેડી ગયા, ને વઢવાણ કાગળ લખ્યો કે દલપત અંહી છે.

દલપતરામ કહે છે કે કાગળ મોકલવાનું સાધન ત્હારે ખેપિયા હતા. ખેપિયા રાત્રે ચૌટામાં નીકળે ને ખૂમો પાડે કે ‘કાગળ વીરમગજના,’ ‘કાગળ વઢવાણલીમડીના.’ કાગળો ખેપિયાને સોંપાતા. પરળીડિયાં ત્હારે નહતાં, પણ ટીપણાં જેવાં ભૂંગળાં વાળી, ગુંદરથી ચોઢી, શિરનામું કરતા. ઉપર

લખાતું કે મળ્યે પૈસો આપજો. પાંચસાત જેપિયા મળી દુકાન રાખતા. ખાસ જેપિયો મોઢલવો હોય તે જેપિયાની દુકાને જાય, કાગળ આપે, ને કાગળ ઉપર લખે કે દલાણે દિવસ આવત કાગળે આટલું આપજો. ખાસ શિવાય તો જેપિયાના કાગળ થયે જેપિયો ચાલતો. વિલંબકારી, પણ ટપાલ ત્હાંરે આવજી ચાર ગણી સોંધી હતી.

વઢવાણુમાં તો ખાળકની જોખાજોખ થઈ રહી હતી. બેએક દિવસ તો રાંધી રસોઈ અણુખોટી રહી. લાખૂવાવ માધાવાવ ગંગાવાવ ને ધર્મતળાવ શોધાયાં હતાં. પછી કાગળ મળ્યે વઢવાણુથી મામા પ્રેમાનન્દ ઘોળકે લાણેજને લેડવાને આવ્યા. લાણેજે કહ્યું કે પાછો નહિ આવું. 'ત્હાંરે ઘેર જઈશ નહિ, આપણે ઘેર આવજે' કહી, ફોસલાવી, મામા લાણેજને લઈ પાછા વળ્યા. ઉપનયનગવસરે બડવો દોડાવે છે, ને મામા જ જઈ બટુકને મનાવી લાવે છે ને ? મામાએ સાચેજને ! એ ત્હાવો લીધો. રસ્તે લાલ આવ્યું. ઝાડવિહીન લાલના પટમાં સૂર્યોદયસમયે આભ રાત્રીચોળ દેખાય છે. એ જોઈને લાણેજે મામાને પૂછ્યું : મામા ! સોનાની લંકા જેલું આ શું ? મામાએ કહ્યું એ તો એ જ. લાણેજે કહ્યું : હું એમાંથી સોનું લેવા જઈ ? લાલનાં વેરાનપટમાં દલપતરામ સોનાની લંકા જોતા, ને ત્હાં સોનું લેવા જવાના તરંગ ઉઠતા.

વઢવાણુ આવ્યું; પણ વઢવાણુનાં ઝાડ ત્હાંરે કાળ જેવાં લાગ્યાં. મનમાં થતું કે મામાને ત્હાં જઈ રહીશ ત્હો મેં પિતા આવી માદીને લઈ જયો. ઘેર ગયા, ચગાં-બંકાલાં લેનાં થયાં, પિતા કપકો દેવા લાગ્યા. ઘણા વેદિયાને

વેદ સર્વસ્વ હતા. કહ્યું: મહારી પંદર પેઢીથી વંશમાં વેદ ચાલ્યો આવે છે. મહારા ઘરમાંથી વેદ ગયો, ત્યારે હું બાણીશ કે મહારો વંશ ગયો. અને માયો પિના વેદ આવડે નહિ. વળી કોધ ભરાયો, ઉગ્રતા ઉછાળે મ્હડી, નાશી ગયાના ગુનાહ માટે પુત્રને મારવા દોડયા. લોક આડા પડયા ને દલપતરામને મૂકાવ્યા. પાંસઠેક વર્ષ પછી દલપતરામ લખાવે છે કે ‘પિતાના જમણા હાથના મારથી ડાબો ખસો હજી દુઃખે છે.’

સ્પાર્ટામાં નગરવેદી સન્સુખે બાળકોને ચાળખા મારતા; વધારે ખમી શકે તોને ધનામ આપતા. ઇંગ્લાંડની વેસ્ટ-મિનિસ્ટર શાળાનો મુદ્રાલેખ છે કે Spare the rod and spoil the child. ડાહ્યા વેદિયા એ શાળાના શિક્ષક હતા.

વેદનો પાયો છે ગાયત્રી. દલપતવંશમાં આજ સંહિતા નથી, અગ્નિહોત્ર નથી, કે કિયમાણુ નથી; પણ ગાયત્રી હજી છે. ને ગાયત્રીમન્ત્ર છે ત્હા સૂધી ડાહ્યા વેદિયાના કુળમાંથી વેદ સમૂળગા ગયા નથી. ગુજરાતમાં ઘેરઘેર આજ તો પ્રાચીનતાના પડછાયા છે. સો વર્ષની આર્વાચીનતાએ પ્રાચીનતાના પાકા રંગ હજી તો ધોયા નથી.

ડાહ્યા વેદિયાનો અખતરો નિષ્કુળ જવાનું તાત્વિક કારણ તો એ હતું કે દલપતરામની કવિપ્રકૃતિ હતી, ને ડાહ્યાભાઈ એમને વેદવિદ્ શાસ્ત્રી ઘડવા મથતા. ભાલના સૂર્યોદયમાં દલપતરામ સોનાની લંકા નિહાળતા; ડાહ્યા વેદિયાને એ કુળભાવ હતો કે પંદર પેઢીથી વંશમાં વેદ ચાલ્યો આવે છે. એ પ્રકૃતિભેદની વસ્તુતઃ આ અચક્રમણ હતી.

અન્તે, વિટંબણાઓ વેડીને પણ, કવિતા શાસ્ત્રને છતી. દલપત કવિના એ વિજયમાં દેશનાં મન્યભાગ્ય હતાં.

‘ પછી માતૃશ્રી અમૃતબાને લોકોએ સલાહ આપી કે હવે આ બન્ને દીકરાઓને લઈને પીયરમાં જઈ રહો; નહિ તો આ રતન જેવા દીકરા જોઈ બેસશે. કાં તો ભાગી જશે, કાં તો છવના જશે. પછી માતૃશ્રી બહેન જેઠારને તથા બન્ને ભાઈઓને લઈને પોતાને પીયર જઈ રહ્યાં. ’
સં. ૧૮૮૮

અમૃતબાને પીયર એટલે પરદેશ ન હતો. ગોપીઓને ગોકુળથી મથુરા આધું હતું, જમનાઉતાર હતું. ડાહ્યાભાઈની યજ્ઞશાળાથી અમૃતબાનું પીયર એટલે પથારીક યજ્ઞશાળાએ એટલું આધું. પણ એટલી યજ્ઞશાળાએ વળોટવી પછી તો દલપતરામને ને અમૃતબાને-ને ડાહ્યાભાઈને ય તે-છંદગી-ભર પરદેશથી ચે-આધી થઈ પડી. મન આઘાં એ આઘાંમાં આઘાં: એ સાચું પડ્યું.

સં. ૧૮૮૮માં જેઠારબાને વાંકાનેર પરણાવ્યાં, ને સં. ૧૮૮૯ મા ૧૩ વર્ષની વયે મૂળીબા સંગાથે દલપતરામનું લગ્ન થયું. મૂળીબાનું વય ત્યહારે છ વર્ષનું હતું. ભાઈજે-નનાં લગ્નો મોસાળમાં જ થયાં હતાં. પિતા ઉગમણી દ્રષ્ટિ કરે તો મોસાળ દ્રષ્ટિમર્યાદાની બહાર ન હતું. ડાહ્યાભાઈ ગામમાં જ હતા પણ એ ‘ અટકા અમિદોત્રી અમિસ્વરૂપ હતા-નિત્યપવિત્ર ને નિત્યપ્રોજ્જવણ; પુત્રી કે પુત્રનાં લગ્ન-માં ડોકાવાને ય નહોતા ગયા. એકલે હાથે અમૃતબા બાળકોને સંચારનાં અમૃત પાતાં ને ઉછેરતાં હતાં.

મામાની જોયમાં જોએક વર્ષ એમ બાળકો રહ્યાં. એ જે વર્ષમાં મામાની સહાયતાથી, ચોરીપૂજામાંથી કુટુંબ-નિર્વાહ ચાલતો. કૃષ્ણસુદામાની પેઠે ચંજમાનોમાંથી ‘અન્ન-શિક્ષા માગી લાવતા’ હતા. દલપતરામને દિવસો દોઢલા જતા. પણ અમૃતબા સન્તોષી હતાં; ને બાળકો આનન્દી હતાં. વિપદો ઠોને નથી પડી ? વિપદોમાં અંપાય નહિ પણ ખીલે, એ માનવપાંખડી પ્રાણુવાન.

જેએક વર્ષ પછી મા અને બાળકો પિતૃગૃહે પાછા આવ્યાં, પણ પિતૃછાયામાં નહિ. દલપતરામને શિરછત્ર તો સદાનુ ખોવાયું. સંસારના ટાઢતડકા બાર વર્ષની વયથી એમને સ્વયં ઝીલવાના આવ્યા.

એ જે વર્ષમાં મેસાળમાં લાણેજ મામાનાં લાઠે માત્ર ઉછરતો ન હતો. દલપતરામનો વિદ્યાભ્યાસ ધીમે પણ પ્રગતિમાન હતો. વેદપરાયણ પિતાએ શાસ્ત્રીયવિદ્યા નાસ્તિ બાળી હતી એ વિદ્યાઓ એ જે વર્ષમાં દલપતરામ ભણ્યા. નિશાળના પંડયા પ્રભુરામ પાસે ચંડીપાઠ ભણ્યા, અને નિજ જન્મેત્રી જ્ઞેનારા જ્યોતિષી દામોદર જાનીની પાસે બાળબોધ નામનો જ્યોતિષગ્રન્થ ભણ્યા. ત્યહારે આપણે ત્યહાં વિદ્યા ન હતી કે વિદ્યાભ્યાસ ન હતો. બાળનારાંઓને ઇતિહાસ-લિપિના અક્ષર ઉકલતા નથી કે ઉકેલવાનો શ્રમ લેવો નથી.

અનુધ્યાયને દિવસે જૈન મિત્રોને સમાજમે સામળ બટ્ટની વાતોઓ વંચાતી એ આ પ્રકરણમાં પૂર્વે કહેવાયું છે. વડવાણમાં સામળ કેમ વંચાતો ને નરસિંહ મીરાં કે પ્રેમાનન્દ કેમ નહિ ? એ આપણા કાવ્યવિચારકોને વિ-

ચારણ્યોગ્ય સંસારકોયડો છે. આ રહમનજય તો એ પણ રહમનજયે કે પછી-ચાલીશકે વર્ષ પછી પ્રેમાનન્દ ને સામ-
ળની ગુણગુણનાની કાવ્યચર્યામાં દલપતરામે સામળપણને
કેમ સમર્થાવ્યો હતો.

૧ વડવાણુ પ્રાયઃ—નામ પ્રમાણે-જૈનપુરી છે. ચોવીસોક
વર્ષ પૂર્વે સિદ્ધાચળે જતાં તીર્થમાર્ગમાં મહાવીર સ્વામી
વડવાણુ પધાર્યાની દન્તકથા છે. બ્રાહ્મણો, વૈષ્ણવો, ક્ષત્રિયો
ત્યાં નથી એમ નહિ; ઉદ્ધિચ્ચ બ્રાહ્મણોનો જયો વિશાળ
જેગવર ને ગરાસદાર છે; છતાં મહાજન તો જૈન મહાજન
છે. બ્રાહ્મણો દેવીભક્ત છે, નવરાત્રીમાં વાદ્યશરીના ચોકમાં
માંડવી માંડે છે, માતાના ગરબા ગાતું પુરુષમંડળ ઘડીક
મોળાં જેવું ઉછળે છે. રસિકો ત્યારે સદેવન્ત સાવલિંગ
ને ગજરા મારૂ વંચતા ને એ દૂહા પ્રલંબ સૂરે લલકારતા.
નરસિંહ મીરાં પ્રેમાનન્દ વૈષ્ણવ ઠવિઓ છે. આજે યે વિ-
દ્વદ્વર્ગ શિવાય જૈનરાસા જૈનેતર વર્ગમાં વંચતા નથી;
તેમ વડવાણુની વૈષ્ણવેતર જનતા એ વૈષ્ણવ ઠવિવરોને
વાંચતી નહિ. જૈન જનતા જૈન રાસાએ વાંચતી, કે જૈન-
રાસાઓને મળતી સામળની વાર્તાઓ વાંચતી. ખ્રીસ્તી મહા-
કાવ્યના આલેખક મિલ્ટનની જગત્મહત્તાને એક જ નર્યું
છે તે પ્રેમાનન્દને અમદાવાદવડવાણુની જૈનજનતામાં
પ્રવેશતાં આડકોટ થઈ અવરોધે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતની
જગત્મહત્તાને આજે પણ એ જ ધર્મવાડોનાં અવરોધન
અન્તરાયે Cમાં છે. જૈનેતર જનતા જૈનરાસા વાંચતી નથી
તેમ દુષ્ટકથાનાં કાવ્યો જૈનજનતા વાંચતી નહોતી. ત્યારે
વડવાણુની બ્રાહ્મણજનતાના ઠવિ વદલ જલ હતા, જૈન-

જનતાના કવિ સામળ ભટ્ટ હતા. પ્રેમાનન્દ પ્રાયઃ ગુજર વૈષ્ણવતાના કવિ, સામળ ભટ્ટ સંપ્રદાયપર ગુજર જનતાના કવિઃ એમ લોકસંઘ માનતો. દલપતરામ એ લાવનાદેશમાં ઉછર્યા હતા.

દલપતરામને પ્રથમ કાવ્યસંસ્કાર પડયા સામળ ભટ્ટના. અને પાછળથી સ્ત્રીચાતુરીના ને એવા સામળસંસ્કાર સ્વામીનારાયણીય ધર્મનિર્મળી છંટાયે ધોવાયા; છતાં સામળશાહી કાવ્યરંગ દલપતરામને, ઝોછાવધતા, આયુધ્ય-ભર રક્ષા, ઘોડાના કે વાઘના-ઠોઠના ચે પ્રથમ સંસ્કાર સમૂળગા કદી ભૂંસાયા છે ?

તેર ચૌદની વયે, સામળ વાંચતાં વાંચતાં, કિશોર દલપતરામે સામળશાહી એ કાવ્યવાર્તાઓ લખીઃ ૧, આશરે ત્રણસેંક દોહરાઓપાઠની વાર્તા, કમળલોચની; ને ૨૭, આશરે અઢીસેંક દોહરાઓપાઠની વાર્તા, હીરાદન્તી. કવિતા-દેશમાં એમ દલપતરામે પહેલાં પગલાં પાડયા.

ચન્દ્રની પૂર્ણિમાને સહુ ગીલે છે, પણ સાગર એક સ્હામાં મોળાં ફેંકે છે. કવિતા સહુ વાંચે છે, પણ કવિ જ કવિની સ્હામે કાવ્યતરંગો ઉછાળે છે.

‘ વઢવાણમાં વાણિયા પાનાચંદનો દીકરો નાનાભાઈ રહેતો હતો. તે વારે વારે દલપતરામને દુકાને બોલાવે, ને હૂંલા ને ગરળીઓ ને વાર્તાઓ ગવરાવે. જ્યારે દલપતરામ કવિતા બોલતા હોય ત્યારે રસ્તે જતું આવતું ઘણું માણસ એકઠું થઈ જતું. ’ વર્ષો પછી, દાયકાઓ પીત્યે, સંજેશ્વર-વાળા અમારા પર્યા મામાને કમળલોચની ને હીરાદન્તીના દોહરાઓપાઠનાં સ્મૃતિઅવશેષ સ્મરણપોથી ઉઘાડીને લલ-

પ્રે. ૫, પા. ૧૦૨

કારતા સાંજાળ્યાં છે. દલપતરામે એમ એ વાતોઓ લલ-
કારતા હશે ને ?

સૂર્યોદયનો સમય થવા આવે તે પૂર્વે અરુણોદય થાય,
ને સિતિજ પાછળના સૂર્ય નારાયણનાં પ્રજ્ઞાત કિરણો,
અદૃશ્ય તેજકૂવારાની ધારાઓ સમાં, ગગનધુમ્મટમાં
ઉછળી રહેઃ એવો પ્રાતઃકાળ દલપતજીવનમાં બેસી ચૂક્યો
હતો. રહેવારનો સૂર્યોદય હવે આવે ન હતો. પણ હમણાં
તો પ્રેરણાસવિતાનાં પ્રથમ કિરણો ઉડવા માંડ્યાં હતાં, ને
હૃદયકમળે પછી કાવ્યપાંખડીઓમાં સળવળાટ સંચાર્યો હતો
દલપતરામની કાવ્યકલાની બેએક પાંખડીઓ ઉઘડી પણ હતી

દલપતરામનું વઢવાણજીવન પૂરું થયું હતું; માતાને
ને વતનનો જોગો ખૂંદી રહ્યા હતા; હવે પછી દલપતરામ
ઝાલાવાડને જોગે રમવા લાગ્યા. ઉલરાતે હૈયે દલપતરામ
વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મજૂમિને આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો છે કે

અરે આમલી ! હું તહારી છાયા તળે અવતર્યો,

તહારી છાયા તળે એ જ છાપરીમાં ઉછર્યો;

દેવળમાં દેવ તહારી પાસે છે પારસનાથ,

સ્વામ રંગ શરીરે વિશેષ વેશ છે ધર્યો;

લાખુવાવ લાખેણીનું પ્રતિદિન પાણી પીધું,

વીસયું નથી મને હું જો વિદેશ વીચર્યો;

કહે દલપતરામઃ ગામ વઢવાણ સદા

પંથર આબાદ રાખે, આશિષ હું ઉચ્ચર્યો.

સંસારપ્રવૃત્તિઓને કાજ વેઠેલું અમદાવાદ, વૃદ્ધાવસ્થામાં
યે, દલપતરામને ‘વિદેશ’ હતું; માની ગોઠ પેઠે ખૂટેલું
વઢવાણ દલપતરામને વતન હતું.

પ્રકરણ ૬ હું, સ્વામી નારાયણનાં પંચવર્તમાન

સ્વામી શ્રી સહજનન્દે વર્ષાવી ધર્મવાહણી,
ભાગી પાળો સમારી, ને છાંટી સંસારનિર્મળી.

એમ કરતાં કરતાં સં. ૧૮૯૦ની વસન્ત આવી. એ વસન્ત તે દલપતરામના આયુષ્યની વસંત ઋતુ. નૌકાનું સૂકાન વાળે ને સહસા દિશા જલ્લાય એમ એ વસન્તે દલપતજીવનની નૌકાનું સૂકાન વાળ્યું, દિશા જલ્લી; ને જહાજને કંઈ કે તીર્થ લણી બા.

એ વર્ષમાં એક પ્રસંગ જાન્યો ને એણે દલપતરામનો આયુષ્યપલટો કીધો.

૧૯મી સદી ભરતા દલપતરામના ગોણી સદી ઉપરના હીધાં જીવનકાળમાં જે જીવનપલટા થયા છે: એક ઈ. સ. ૧૮૩૪ ખેસતાં ને ખીજે ઈ. સ. ૧૮૪૮ ઉતરતાં. આ એવો પ્રથમ મહાપ્રસંગ હતો લોર્ડ બેન્ટિન સનીઓ થતી જાંધ કરતા હતા; ને પ્રજાશિક્ષણનો દિશાનિર્ણય કરતો, ભારતનાં ભાવી ઘડનારો, જાહુ નિન્દાચેલો-જાહુ વન્દાચેલો, ઐતિહાસિક હિસ્વાચ લોર્ડ મેકેલે ઘડતા હતા; એ વેળા સમસ્ત આયુષ્યપ્રવાહને રગતો અવસર દલપતરામને સાંપડ્યો.

સારા ગુજરાતને ત્હારે નિર્મળી છાંટતો હતો ત્હેણે દલપતજીવનને યે નિર્મળી છાંટી.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયની આ કથા નથી કે એ સદ્ધર્મના સંસ્થાપક સહજનન્દ સ્વામીની જીવનવાર્તાનો આ અન્ધ નથી; પણ એમના ગૃહસ્થાશ્રમી કવિવરનો આ ઇતિહાસ છે. એટલે શ્રીજી ને શ્રીજીના સંપ્રદાયના કથાસંક્ષેપ

વિના આ અન્ય અધૂરો જ રહે. દલપતરામનો આત્મા ઓળખનારે સ્વામી સંપ્રદાયનો આત્મા ઓળખવો જોઈશે.

પૂર્વમાં સૂચ્ય પ્રગટે છે; દલપતરામના શ્રી હરિ પશુ પૂર્વમાં પ્રગટ્યા હતા.

પ્રભુ પ્રગટ્યા પૂરવ દેશ, અક્ષરથી આવ્યા;

દીજ સરવરિયા સુરેશ સામવેલી ઠહાવ્યા.

દેશ સરવાર ને ગામ છપેયા, અવધ્યપુરીની પાસ રે;

સંવત અઢાર સાડત્રીશ શુક્લે નવમી ચૈતર માસ:

અક્ષરથી આવ્યા.

યજ્ઞોપવીત પામીને જીવણ, કરી કુટુંબનો ત્યાગ રે,

સોરઠમાં ચાલીને આવ્યા દેવતાચળ વિતરાગ:

અક્ષરથી આવ્યા.

રામાનન્દ રહેતા'તા તહેમાં, ઉદ્ધવનો અવતાર રે;

'જોઈ જીવણને ઓળખ્યા એમણે, કાઈ ન લાગી વાર:

અક્ષરથી આવ્યા.

'સત્મંગચાવો કીધો આવી આ જગમાં જન કાળ રે;

ભૂમાનન્દને બહાલે બાંધી પરમ પદની પાજ:

અક્ષરથી આવ્યા.

હજારો નન્નાર જે ઓળંગી ભવસાગર તરી ગયા એ,

રામસેતુ સમી, 'પરમ પદની પાજ' ધીજીએ બાંધી, ને આ-

પણા સંસારને નિર્મળી છાંટી ત્યારે ઇતિહાસનો કથો

જમાનો હતો? (શિક્ષાપત્રી, પા. ૧૦થી ૧૪)

ભારતીય ઇતિહાસનો એ જમાનો હતો રાજ્યોની પર-

સ્પર અથડામણો ને અધાધુધીનો. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં સુગ-

લાઈની રહાંજ પડી ને ૧૮૫૮માં ઇશ્ટ 'ઈન્ડિયા કંપનીનું

રાજ્ય ઇંગ્લાંડની સરકારે હાથમાં લીધું એ દરમિયાનના દોઢસો વર્ષ એટલે ઇંગ્લાંડમાં સપ્તરાજ્યમંડળી-હેપ્ટાકીનો હતો એવો યુગ. દક્ષિણમાં પેશ્વા નિઝામ હૈદરલીપુ ને ઇંગ્લેન્ડે અથડાતા. ઉત્તર હિન્દમાં પેશ્વા ને પેશ્વાનાં અંગો, રજપૂત રાજસ્થાનો, દિલ્હીની બાદશાહી, બંગાળા અને અયોધ્યાના નવાબો, શીખો, ને ઇંગ્લેન્ડની અથડામણો ચાલતી. એ દોઢસો વર્ષ એટલે રાજ્યનાં સંસારનાં ધર્મનાં અન્ધેર અને અન્ધાધુનીનો જમાનો. એ તો ઉઘાટો ઇતિહાસ છે કે ભારતભરમાં ત્યારે સોંધાવત હતી; ચોર્ય હતું; શાસ્ત્રો હતાં; કીનખાળ મલમલ ફૂલકારીનાં કલા કારીગિરિ હુન્નર હતાં; હિન્દુ હિન્દમાં રહેતું; સર ટોમસ શેએ મુગલાઈને માટે કહ્યું છે એવી 'અન્ય કો દેશમાં ન દીઠેલી' લક્ષ્મીની ફલમહેલ હતી; સૌરાષ્ટ્રને માટે ચીની યાત્રાળુ ત્યૂએન સંગે કહ્યું છે એવી 'દેશમાં દૂધ ને મધની નદીઓ વહેતી.' આપણા ગુજરાતમાં જૂનાગઢની નવ્વાબી (૧૭૪૮), પોરબંદર (૧૭૫૮), ધ્રાંગધ્રા (૧૭૩૦), ભાવનગર (૧૭૨૩) ત્યારે વરયાં. વડોદરા ઇન્દોર ગર્વાલિયર, મુંબઈ મદ્રાસ કલકત્તા એ દોઢ સૈકામાં જન્મ્યાં. હિન્દ ત્યારે સમશેરબહાદુરનો દેશ હતો. નિઝામ ગાયકવાડ હોલકર શીંદેની રાજગાદીઓ ત્યારે રથપાઈ. બાલાલ વિશ્વનાથ, નાના ફરુખ્શિવિસ, અહલ્યાબાઈ, રણજીતસિંહ, ઝાંસીની રાણીનો એ જમાનો હતો. લક્ષ્મીવન્તા વીરત્વઉછળતા કલાકારીગિરિસોહન્તા ત્યારના ભારતનો એ દોઢ સૈકો તહો ચ, પોળોની ઘેરોની પેઠે, રાજ્યરાજ્યની અથડામણો ને અન્ધાધુધીનો હતો. એક ભતની અરાજકતા ત્યારે પ્રવર્તતી. જૂના ફુગો પડતા હતા, નવાના પાયા

માંડવાનાં હજી પંગરણુ થતાં. કૃષ્ણગોદાવરીથી ઉપડી મગ-
 ઠાઓનાં ઘોડાં ગંગાજમનાનાં પાણી પીવા ત્હારે ધડબડતાં,
 ને રાજમાર્ગમાં રાજસ્થાનેને કચરતાં છુંદતાં દોડતાં. બાદ-
 શાહીને ઘડીક વશ કરી, ભારતની પાટનગરીમાં લીંબુઉછાળ
 રાજઆણુ પ્રવર્તોવી, કુરુક્ષેત્ર ખેલી, ચડડતાં પૂરની પેઠે
 મહારાષ્ટ્રીઓ, જાણે પ્રજાવર્તની યાત્રાએ જઈ આવ્યા હોય
 એમ, પુણ્યપત્તને પાછા વળ્યા. મહીષપુરમાં હૈદરટીપુ સુલ્તા-
 નપદે પ્રગટયા, પ્રકોશ્યા, આશ્ચર્યા. હૈદરાબાદમાં નિઝામશાહી
 સ્થિર થઈ. બંગાળામાં સુલ્તનહૌલા ને ગીરકાસમની નવા-
 ખીના વારાફેરા ખેલાયા. ફ્રેંચ સૂબેદાર ડુપ્લે જીત્યો, બળકયો,
 અસ્ત પામ્યો; ને ઇંગ્લેન્ડેને હિન્દ જીતવાની કળા ભણાવી
 ગયો. તરલેટાને ત્રણ ખૂણે વડવાઈઓ વાવી, ઉછેરી, એની
 શાખાઓ પછી મૂંચીને ઘટામંડપ સારા ચે તરલેટાને છાઈ
 રહે: એમ મદ્રાસ-મુંબઈ-કલકત્તામાં વાવેલાં બીજ વિસ્તરતાં
 એને દ્વારકાથી પ્રજાપુત્રા પાર અશેષ ભારતવર્ષે નિજ ઘટા-
 ધુમ્મટની છાયા પાથરતાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ૧૭૫૭થી
 ૧૮૫૮નો એક સૈકો લીધો. નાતપંચની મહાજનની આમ્ય-
 પંચાયતની સત્તાના સીમાડા બહાર સંસારમાં વ્યવહારમાં
 ધર્મમાં ત્હારે એવી જ અરાજકતા પ્રવર્તેલી. પાળો તટેલી
 હતી, કયારાઓ ભાગેલા હતા. વળાવિયા વિના દેશાન્તર
 જવાતું નહિ; મધ્યભારતમાં ગીરજાનના પીંઢરા ને ઠગી-
 ઓનાં ટોળાંઓ ધૂમતાં; સુસાદુરોની વણઝારો વિચરતી.
 કર્નલ મેટોજ ટેલરની નવલકથાઓમાં એ યુગનું યુગદર્શન
 છે. ન્હાની પોળો, ન્હાની નાતો, ન્હાનાં રાજ્યો, ન્હાના
 સમ્રાટો યાય તે જનતાનું નિયમનસંરક્ષણ કરતાં; પણ

દેશના રાજમાર્ગ અન્ધેરની આંધીથી છવાયેલા હતા. રાજ્ય રાજ્યની અથડામણોની આંધાધૂનીના એ દોઢ સૈકાની ધરાળર અધવચાળ ઈ. સ. ૧૭૮૧માં શ્રીજી મહારાજનો જન્મ થયો. આપણા વૈષ્ણવી કવિવર શ્રી હયારામભાઈ (ઇ.સ. ૧૭૭૭થી ૧૮૫૨) શ્રીજી મહારાજના સમકાલીન હતા.

કાંકરિયા ઉપર રે કે નોખત વાગે છે:

અમદાવાદના કાંકરિયા સરોવરની પાળે ડેરાત'ખુ ખોડી શહેરચોર્યાસી જમાડનાર શ્રીજીની ધર્મવિજયવાતો મ્હોટી છે, જીવનયાત્રાના પ્રધાન પ્રસંગો થોડા છે. ખરે! જીવનની એ યાત્રા જ હતી. રામચન્દ્રજી ને જુદા ભગવાનથી માંડીને ઉત્તરાખંડ ભરતખંડને મહાપુરુષો સમર્પતો આવ્યો છે. અયોધ્યા સમીપે છપૈયા ગામમાં શ્રીજી મહારાજ પ્રગટયા. એકાદશ વર્ષની બાળવયે, ધ્રુવજીની પેઠે, શ્રીજી ઘર ત્યાગી તીર્થોટન ને તપશ્ચર્યા કરવા નિકળી પડયા. સાતેક વર્ષો શ્રી નીલકંઠ બ્રહ્મચારી વનમાં વિચર્યા, ને તીર્થો ને તપ કીધાં. તપકૃષ્ણાંગ વર્ણી બ્રહ્મચારી પછી ગિરનાર થઈને ફરતા ફરતા સોરઠી સોમનાથની ઉત્તરે લોજ ગામને પાદર સં. ૧૮૫૬ ના શ્રાવણની રાંધણછકની તિથિએ આવી ચડ્યયા, ને ત્યાં વાવને કાંઠે વર્ષોનો થાક જાણે ઉતારવાને બેઠા. બેએક ચોજન છેટેથી બાળા જોગીને સાગર શીતળતા ઢાળતો, ચૂદ મન્ત્રો સંભળાવતો. ગામમાં રામાનન્દસ્વામીનો મઠ હતો. રામાનન્દ સ્વામી મૂળશરીરે અયોધ્યા ભણીના હતા; વર્ણીના માતપિતાએ એમની કનેથી ધર્મદીક્ષા અંગિકારી હતી. વાવકાંઠે વર્ણીને રામાનન્દી સન્તો મળ્યા. શ્રીજી મઠમાં ગયા, ત્યાં રહ્યા, મઠાધીશ થયા. ભાદરને કાંઠે કાઠીઓની પાટનગરી જેત-

પુરમાં રામાનન્દ સ્વામીએ સં. ૧૮૫૭ ની દેવઉડી (કાતંકી શુક્લ) એકાદશીએ શ્રીજીનો પટ્ટાભિષેક કીધો ને ઉચ્ચત્યા કે ‘અમે હુગહુગિયું વગાડતા હતા, વેશ તો પાછળ હવે આવે છે.’ પછીને વર્ષે સં. ૧૮૫૮ ના માર્ગશીર્ષની શુક્લ ત્રયોદશીએ રામાનન્દ સ્વામી વિદેહ ધ્યા; અને એ યુગના ઉદ્ધતા મહામુત્સદી નાના ફડણવિસ કાળધર્મને પામ્યા એ વર્ષમાં, ભરભેળને ૧૯ મે વર્ષે, સૈકાને પલટાતે વાસરે શ્રીજી મહારાજ ધર્મધુરન્ધર થયા. એ પછીનાં ત્રીસ વર્ષમાં એમણે કીધેલો ગુજરાત દેશમાંનો આ ધર્મદિવિગ્ન્ય.

ત્યારે એ જીવન્મુક્તોનો પંથ કહેવાતો.

અને શ્રીજીએ પ્રવર્તાવેલા ધર્મમાર્ગની લાક્ષણિકતા શી હોખાય? એ ધર્મમાર્ગ છે આચારસ્વચ્છતાનો, વિચાર-સ્વચ્છતાનો, વિધિસ્વચ્છતાનો, પૂજનસ્વચ્છતાનો, વ્યવહાર-સ્વચ્છતાનો, આન્તરસ્વચ્છતાનો. સર્વદેશીય અન્તર્બહિર સ્વચ્છતાનો એ ધર્મમાર્ગ; અને તેથી જરિટસ રાનડે શ્રીજી મહારાજને Last of the old Hindu Reformers કહેતા. ભાંગ, ગાંજે, તમાકુ તબવી શ્રીજીએ ગૃહસ્થીનાં જીવન નિર્માદક કીધાં; રંગેલાં લુંબડાં ફાડાવી શ્રીજીએ સન્તોને નિર્મોહી કીધા, બાઈબાઈના દર્શનદ્વાર નિરનિરાળાં સ્થપાવી શ્રીજીએ દેવમન્દિરોને પવિત્ર કીધાં. પંથ વતંમાન ધરાવીને સાંપ્રદાયિકોને આચારશુદ્ધ કીધા, શિક્ષાપત્રી આપી વ્યવહારશુદ્ધ કીધા, વચનામૃતો સંભળાવી જ્ઞાનશુદ્ધ કીધા, પ્રેમભક્તિ વરસાવી અન્તશુદ્ધ કીધા. પર્વો ઉત્સવો સમૈયા ઉજવાવી જનતામાં ઉત્સાહ ઉભરાવ્યો. ભવ્ય મન્દિરો, અહિંસાત્મક યજ્ઞો, વિશુદ્ધ પૂજાવિધાન, પારણાં

હિન્ડોલા વસન્તપંચમી જન્માષ્ટમીના વૈષ્ણવી મહોત્સવો,
જળત્રીલણી ને રામનવમીના સમારંભો કરી જનતાને
જગાડી. પરિવ્રાજકની પેઠે ગામડે ગામડે ઘૂમી જનતાને
ઉમંગી કીધી, સાવહિન્ડોળે હિંચકાવી. પ્રજાને ઉત્સાહ
પાવે, સંસારને સંલવન કીધો.

મહાપુરુષો સંસારને સંલવની છાંટે છે. સ્વામી નારા-
યણે આપણા ગુજરાતના સંસારને સંલવની છાંટી સંલવન
કીધો હતો.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના પાયારૂપ સિદ્ધાન્તચતુષ્ટય
છે; મહિમા સાથે ભક્તિ, વૈરાગ્ય, આત્મનિષ્ઠા, અને સદાચરણ.

સદાચરણનાં ઝરણાં શ્રીલગ્ને મન્દિરોમાંથી વહેતાં
કીધાં. પંચવર્તમાન સ્થાપી સાધુસત્સંગીઓમાં ને સત્પ્રણા-
લિકાઓ સ્થાપી દેવમન્દિરોમાં સદાચરણપ્રચાર શ્રીલગ્ને
કીધો. ચક્રમક ને લોહું લેળાં ચાચ કે અગ્નિ પ્રકટેઃ એ
અનુભવે શ્રીલગ્ને સ્ત્રીપુરુષને મન્દિરમુખમટમાં યે અળગાં
પાડયાં ને સ્પર્શનિષેધ ઉચ્ચાર્યો. સ્ત્રીપુરુષના દર્શનમાર્ગે
નિરનિરાળા, એમની કથાવાર્તાઓ નિરનિરાળી, કચ્છાક કચ્છાક
તો એમનાં મન્દિરો યે નિરનિરાળાં કીધાં. શ્રીજનને પંચ-
વર્તમાન ધરાવવાનું પણ શ્રીજનને સોંપ્યું. સન્તોને અષ્ટધા
નારી વર્ણ નૈદિક પ્રદાયર્યનો આદેશ અપાવે. દેશમાં ડંકો
વાગ્યો કે સ્વામીનારાયણ તો સદ્ધર્મ સ્થાપવાને આવ્યા છે.
પરિણામે સ્વામીનારાયણને મન્દિરે મન્દિરે આજ પ્રદાયારિણી
ભૂમિ છે, જ્યાં છેલ્લાં સો વર્ષભરમાં સ્ત્રીનો પડછાયો યે
પડયો નથી

સ્વામીસંપ્રદાયીઓની આત્મનિષ્ઠાની તો અવધિ છે. લોક પૂછે છે કે કોણે જઈને કાગળઢૂંઢોકલ્યા ? સ્વામીસંપ્રદાયી સન્તકવિ કહે છે કે:—

જડબુદ્ધિ છવ! ખોલ્યાનાં પરમાણ્વં અવિચળ આવિયાં.
ખીજા સન્તકવિ કહે છે કે અમર ને અખંડ સગ-
પણ્ય ચોક જ છે:

રે ! સગપણ્ય હરિવરનું સાચું;

ખીજું સર્વે કણબંશુર કાચું;

રે ! સગપણ્ય હરિવરનું સાચું.

વળી આત્મનિષ્ઠા યેરે રવે ગાય છે કે

ગિરધારી, રે સખિ ! ગિરધારી;

મહાઈં નિરસે અખૂટ નાણું

નિરસે અખૂટ નાણું ગિરધારી.

રામાનન્દ સ્વામીની જૂની જમાતના છવન્મુદ્દત મુક્તા-
નન્દ સ્વામી ગાણ ઉઠે છે કે

આનન્દ ઉરમાં રે હો ! ભારી;

શિર પર ગાળે ગિરિવરધારી.

નિર્ભય નોળા રે હો ! વાગી;

કહે મુક્તાનન્દ, ભ્રમણા ભાગી.

એમ નયો મોહઃ નિર્ભાન્ત થયેલી આત્મનિષ્ઠા શ્રી
હરિને આમન્ત્રે છે કે

ઓરા આવો, મહારા દહેરખડા દહેરી !

કીધો તમ સારૂ મહેં જગ વેરી:

ઓતા આવો, મહારા દહેરખડા દહેરી !

આત્મનિઃ નિર્ગ્રાન્ત અનલોપાગ્યા એ સન્તો ધર્મના સિંહો હતા.

જે હોય હિંમત રે નરને ઉરમાંહી ભારી,

દહતા જોઈને રે એની મદદ કરે સુરારી.

ખીક તણને રે નિત હિંમત સોતો બોલે;

મસ્તક માયા રે સહુ તરણા જેવું તોલે.

કેસરી સિંહને રે જયમ શંકા ન મળે મનમાં,

એકાએકી રે નિરલો થઈ વિચરે વનમાં.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને દેવી સંપત્તિઓ વર્ણવી છે ત્યાં અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ કહી અભયને પ્રથમ દેવી સંપત્તિ ભાખી છે. ભગવાન મળે એને ભય શાને? સ્વામી સંપ્રદાયના મહારથીઓ અનલોને વરેલા હતા. સકળ મહાધર્મોમાં એ કુન્દનના ધર્મવીરો ઘડાય છે; જે હસતે મુખડે વધસ્તંભે ચડે, ચિતાશય્યામાં પોડે, મધ્યદંડે જકડાય અગ્નિના ભડકા ઝોડે, પારસીઓ ખૂરીટનો દુઃખોખારની પેઠે દેશ તણ પરદેશ ભોગવે.

અને વૈરાગ્ય તો ગયા સવા સૈકામાં સ્વામી નારાયણના સાચા સન્તવરોનો જઃ બૌદ્ધ ભીક્ષુઓનો એ વૈરાગ્ય હતો. જૈન સાધુઓમાં એ વૈરાગ્ય છે, કલન્દરોની કલન્દરીમાં એ વૈરાગ્ય છે, કેથોલિક બ્રહ્મચારી પાદરીઓમાં એ વૈરાગ્ય છે. જગતના પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયો-ખ્રીસ્તી હિન્દુ કે અન્ય કો-માંથી વૈરાગ્ય શાને ઓસરી ગયો છે? સ્વામી સન્તોની તો ઘોષણા છે કે

જાવું છે રે! જાવું છે રે!

જાવું છે નિદાન, ભજ ભગવાન: રે જીવ! જાવું છે,

હુનિયાંનું કષ્ટભંગુરપણું તો કષ્ટેકષ્ટે હુનિયાંમાંની
મૃત્યુપગલીઓ ઉચ્ચારે છે; ને ડગલે ડગલે એ એમનો
ઉદ્બોધ છે કે

જગતમેં જીવના ચોરા,
મ ભૂલે દેખી તન ગોરા.

ખીજ સન્તપ્રવર કહે છે કે

બહાલા ! મહારી મુખમુખ તહેં હરી લીધી રે;
તહારે લટકે વેરાગણુ કીધી: બહાલા ! વિ. : :

અને સદ્ગુરુ નિષ્કુળાનન્દજીએ 'તો વેરાગ્યનાં જાણે
વન વાંચ્યાં છે. 'જનુની જીવો રે ગોપીચન્દની, ' 'અમે રે
જડભરત જોગિયા, ' 'ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના, '
'હું બલહારી એ વૈરાગ્યને: ' જોગિયાની એ અઠપદી સમાં
વૈરાગ્યનાં પદ કઈ કઈ ભાષાઓમાં ને કેટકેટલાંક છે ? એ
અઠપદીએ વૈરાગ્યની હદ વાળી છે. ને એ અઠપદીમાંનું ચે
પરમ ચરણ હૃદની જાહર બેહદમાં લઈ લય છે કે

કુળ રે તજીને નિષ્કુળ થયા, એનું કુળ અવિનાશ જ.

ચોમસ એ કેમ્પીસના જીવનમાં જવલન્ત વૈરાગ્ય હતો;
એના ગ્રન્થમાં આ વૈરાગ્યકવિતાનો તેજ છે.

નિષ્કુળાનન્દ સ્વામી પૂર્વાશ્રમમાં સુધારે હતા, ને વૈરાગ્ય
લીધા પછી વૈરાગીઓને ઘડતા.

સ્વામીનારાયણું ધર્મ જ્ઞાનમાર્ગ નથી, ભક્તિમાર્ગ છે.
સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની પેઠે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ સંપ્ર-
દાયની પરમ ધર્મલક્ષ્મી છે. પણ સ્વામીનારાયણને અન્ધ
શ્રદ્ધાની ભક્તિ નથી જોઈતી, અજ્ઞાનજન્ય વિશ્વાસ નથી જોઈ-
તો; 'બુદ્ધિને અળગી મૂકીને આવજો ' એમ સ્વામીનારાયણે

નથી કહ્યું. માહાત્મ્ય સહિત ભક્તિ સંપ્રદાયનો એ સિદ્ધા-
ન્ત છે. સ્વામીનારાયણે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો વિરોધ નથી
ભાખ્યો, ગીતાણની પેઠે સમન્વય સાધ્યો છે. અલણની ચે
બુદ્ધિમાં સ્વામીનારાયણને શ્રદ્ધા હતી. સંપ્રદાયીઓ શ્રીણને
રસો ઘે સ્તઃ સ્વયં માનતા.

વન્દુ સહજનનન્દ રસરૂપ અનુપમ સારને રે હોલ.
શ્રીણને મહિમા એમના સન્તો કેવો સહમજતા ?
આજ સખિ ! આખ્યા હરિ બ્રહ્મખેલના વાસી;
નરદેહ ભૂતળમાં ધરી અગોચર અવિનાશી.

અને

પૃથ્વી બધી રે પ્રણનાં ચરણોમાં ઢાળે;
નવખંડ ધરતીના સ્વામી છતરાયા ચાલે, રાજ !

અક્ષરના વાસી બહાલો આખ્યા અવની પર.

અવની પર આવી બહાલે સત્સંગ સ્થાપ્યો;
હરિજનને કોલ કલ્યાણનો આપ્યો, રાજ !

અક્ષરના વાસી બહાલો આખ્યા અવની પર.

પ્રથમ ગાઇઓથી ભાઇઓ છેટેરા ચાલે;

પડી વસ્તુ કોઇની હાથ ન ઝાલે, રાજ !

અક્ષરના વાસી બહાલો આખ્યા અવની પર.

જોળન વડતાળો વડતાલનો વાઘ હતો; જેંદાલ કા-
છિયો વાત્રકઠાંઠાનો દીપડો હતો; સોરઠના કાઠીઓ સોરઠના
સાવજ હતા; આ મહિમાભક્તિએ એ વાઘ ને દીપડા ને
સાવજના સન્ત કીધા.

પ્ર. ૬, પા. ૧૧૪

અને શ્રીજીએ કવંચ પોતાને ને પોતાના અક્ષરધામને
કેવાં ભાખ્યાંવર્ણ્યાં છે ?

ખોલ્યા શ્રી હરિ રે સાંભળો, નરનારી હરિજન ।
ગહારે એકે વારતા રે સહુને સંભળાવ્યાનું મન.
ગહારે ધામ છે રે અક્ષર અમૃત એનું નામ;
સર્વે સામ્રથી રે, શક્તિશુભે કરી અભિરામ.
અતિ તેજોમયી રે, રવિદાસી કોટિકે વારણે જામ,
શીતળ શાન્ત છે રે, તેજની ઉપમા નવ દેવાય.
તહેમાં હું ગુરુ રે, કીર્તુજ, દિવ્ય, સદા સાકાર;
હૃદયે દેવને રે, ગહારે કોઈ ન પામે પાર.

સ્વર્ગમાં વૈકુંઠ, વૈકુંઠમાં ગોલોક, ગોલોકમાં અક્ષર-
ધામ, અક્ષરધામમાં બ્રહ્મગોષ્ઠિઃ એવી બ્રહ્મધામની સંપ્રદાય-
પ્રવર્તકોની આપણી ઇતિહાસપરંપરા છે.

પાંત્રીશ્રેષ્ઠ વૈષ્ણો ઉપર જે પ્રોફેસરોને એકલા વાત થતી
હતી. વાર્તાનો પ્રશ્ન એ હતો કે બ્રહ્મસૂત્રોનું સર્વોત્તમ ભાષ્ય
કિયું ? એકે કહ્યું શ્રી રમાનુજભાષ્ય. બીજાએ કહ્યું ના;
ગદ્ય એ વાચ્યું છે, ત્હમે વચનામૃત વાંચ્યાં નથી. બ્રહ્મસૂ-
ત્રોનું પરમ ભાષ્ય તો સ્વામી નારાયણનાં વચનામૃત. પ્રો.
કાશીરામ દવે પંચોત્તેના એગ્રિટોટલના કેન્ટના સ્પાઈનોગ્રાનાં
અર્કંગ અગ્રયાગ્રી હતા. અવસાનવેળાએ પડોદરા કોલેજમાં
ફિલસૂફીના પ્રોફેસર હતા. એમની અધ્યક્ષતાએ વચનામૃતોની
આવૃત્તિ છપાઈ છે. ફિલસૂફી એમને ભણવાભણાવવાને જ
વિષય ન હતો, જનમાં જીવવાનો ને માણવાનો આ-
નન્દ હતો.

સ્વામીસન્તો તો કહી ગયા છે કે

હરિજન હોય તે હરિને લાગે.

તપશ્ચર્યાથે તીર્થમંડળમાં ફરી ફરી નીલકંઠ વણી
સદ્ધર્મમન્ત્રો વીણી લાવ્યા તે ગૂંથી ગૂંથી એ પ્રન્થોમાં
એમણે સંપ્રદાયને આપ્યાં. શ્રીજીમુખનાં શાસ્ત્ર છે એ:
વચનામૃત ને શિક્ષાપત્રી. વચનામૃત તે સ્વામી સંપ્રદાયની
શ્રુતિ, શિક્ષાપત્રી તે સ્વામી સંપ્રદાયની સ્મૃતિ. એક
જ્ઞાનશાસ્ત્ર, બીજું વ્યવહારશાસ્ત્ર. શ્રીજીએ કહ્યું છે કે
મદ્રૂપમિતિ મદ્રાણી.

નવશિક્ષિતો રહ્યો છે એથી એ બંને પ્રન્થો બહુ
રહોટેરા છે.

પ્રત્યેક પ્રજાનો અક્ષરદેહ એના કવિઓ ઘડે છે. આજ
પેરીકિલબ નથી કે રૂંકો નથી કે લાઈકર્મસ નથી; એ
કલામન્દિરો નથી કે એ સમાજવ્યવસ્થા નથી, પણ હોમર
જીવે છે ત્યાં સૂધી શ્રોસ જીવતું છે. વૈષ્ણવ દ્વિલસુક્રી
કરતાં વૈષ્ણવ કવિઓએ વૈષ્ણવ ધર્મને ઘડ્યો ને પ્રસાર્યો
છે. એમ સ્વામીનારાયણીય દ્વિલસુક્રી કરતા સ્વામીનારાયણીય
સદ્ધર્મપ્રણાલિકાઓએ, એમના પ્રદાયર્થે, એમના સદ્ગુ-
રુઓએ, એમના સન્ત કવિવરોએ સંપ્રદાયને ઘડ્યો ને
પ્રવર્તાવ્યો છે. પ્રદાનન્દ, પ્રેમાનન્દ, મુક્તાનન્દ, નિષ્કુળાનન્દ,
ભૂમાનન્દ, દેવાનન્દ, યોગાનન્દ, મંજુકેશાનન્દ: શ્રીમદ્
વલ્લભાચાર્યજીના અષ્ટસખા સમા સ્વામી સંપ્રદાયના અષ્ટ
કવિઓ હતા. આપણે ગુજરાતે ૧૯ મી સદીનો પૂર્વાર્ધ
શૂન્યપત કે વેરાન ન હતો. ગુજરાત કદી એ કવિસૂનો રહ્યો
નથી: વન મોરસૂનાં હોય તો ગુજરાત કવિસૂનો હોય. કવિ-

પ્ર. ૬, પા. ૧૧૬

વર દયારામભાઈ અને સ્વામી સંપ્રદાયી અષ્ટ કવિઓ ઇસ્વી ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦ નો દેશકાળ ભરી ટહુકે છે. એમનાં કાવ્યોની રત્નકણીઓ આ ગ્રન્થમાં ઘણી વેરાયેલી છે, પ્રધાન રૂપે એક સમગ્ર કાવ્યરત્ન અસ્થાને નહિ ગણાય.

હેલી ! હું તો સન્ધ્યાટાણે આજ ઉભી'તી ઘરનારણેરે લોલ;
રસિયો છેલછળીલો સ્યામ કે જેવા કારણે રે લોલ.

આવે ગાયો કેઠે નાય અલૌકિક ગાવતા રે લોલ;
ઘેરી મોરલક્ષ્મીને સાદ કે ધેન બોલાવતા રે લોલ.

'મહેરી'તી વનમાળા મજસાને, કુંઠળિયાં કાનમાં રે લોલ;
જોઈ મહાઈ મનકું પાગ્યું મોહ સલૂણ સ્યામમાં રે લોલ.

ભાણી મહેને ઉભલી આણી મીટ કે હેતે હેરતા રે લોલ;
આલ્યા પ્રહ્લમુનિના નાય કમળ કર ફેરતા રે લોલ.

આપણા નવકવિવરો સ્વામી સંપ્રદાયની કવિતાના સુપરિચિત ધાય તો એમના ઉરમાંના અનેક અણુઓસ્થા ભાવ બોલતા ધાય. મીઠપ, મર્માળાપણું, પ્રઆદ, સરિતાના વહેણ સમે અખંડ શબ્દપ્રવાહ ને ભાવપ્રવાહ, નરસિંહ મીરાં ને દયારામ સમે, સ્વામીનારાયણીય વૈષ્ણવ કવિઓ મહાવે છે.

અને સાહિત્યના રત્નો કવિઓ છે ને ધર્મના સ્તંભો સન્તો છે. કવિ ને સન્તનો સમન્વય એ તો સંસારનો અદ્ભુત વારસો; ને એ આપણે ત્યાં વિરલ ન હતો. પશ્ચિમના વાયુ વાયે નવયુગમાં કવિ ને સન્ત નિરાળા પડ્યા છે; પણ વૈદિક ઋષિવરોના અનુએ જેવા 'શુલ્કશીલામણ મુ-

રદાસજી તુકારામ નરસિંહ મહેતા તેમ સ્વામીનારાયણીય સાધુજનો કવિસન્તો હતા; બ્રહ્મમન્ત્રો ગાતા, તેમ જ જીવતા દલપતરામ એ આદર્શના કવિ હતા. ગોપાળાનન્દ ગુણાતી-તાનન્દ, નિત્યાનન્દ, વાસુદેવાનન્દ: કવિ નહોતા એવા ને કવિ હતા એવા સદ્ગુરુઓએ સ્વામી સંપ્રદાયને ખીલાવ્યો, મહોરાવ્યો, દિશદિશમાં સંપ્રદાયનો સન્દેશ સંભળાવ્યો છે.

વચનામૃતો શિક્ષાપત્રી સદ્ધર્મપ્રણાલિકાઓ કવિઓ સદ્ગુરુઓ ઉત્સવો સમૈયા-એ સકળ ધર્મસામગ્રી સ્વામી સંપ્રદાયને ત્રાગમટે સાંપડી એ સંપ્રદાયનાં ને દેશનાં ધન્ય ભાગ્ય. પણ એ સર્વ સંપત્તિઓ એક પદલામાં મૂકાય ને બીજી એક સંપદ બીજા પદલામાં મૂકાય તો એ બીજા પદલાની ઢાંડી નમે એવી એક મહાસંપદ સંપ્રદાયનાં બીજા રોપાતાં હતાં ત્યારે સંપ્રદાયમાં હતી. પરિબ્રહ્મ પણ આવ-તાર ધરે છે ત્યારે કાળધર્મને ઓઢે છે; એટલે આજે એ મહાસંપદ સંપ્રદાયે નથી, પણ ત્યારે તો એ દૈવી સંપદ સંપ્રદાયમાં અણમૂલી હતી. એ સંપત્તિ તે શ્રીજીનું મુદ્રાઆકર્ષણ: Personal Magnetism. અને સન્તકવિઓએ અનેક વેળા ને અનેક વિધે એ વર્ણવેલ છે.

લટકાળા ! ત્યારે લટકે રે લહેરખડા ! હું લોભાણી.

કાળુ કમળનયન કટાક્ષમાં

મહારા તાણી લ્યો છો પ્રાણ:

જેઈને જીવું છું.

સન્મુખ આવે ગજગતિ ચાલ, કે અંગ મરોડતા રે લોલ;
રસિયો નેણું સાથે નેણું કે જોરે જોડતા રે લોલ.

નાંખી પ્રદાનનંદને નાથ અચાનક આંખડી રે લોલ;
મહાર ચિત્તમાં લાગી ચોટ, ઠે ઘાયલ ચર્મ પડી રે લોલ.

કાળ કપે જેથી રે, તે નિર્માની રહેતા;
છોટા મોટા મનુષ્યને રે દુઃકારો નવ દેતા.
પરનું દુઃખ દેખી રે દયાળુ અતિ ડરે;
પરમાણુ પરગુણ રે મેરુ તુલ્ય ઠરે.
પ્રદ્યુમ્નવિદ્યાની વાતો રે સભામાં એ કરતા;
એના મુખકેમળથી રે કેવળ અમૃત ઝરતાં.

ગહન અવસ્થા અર્ધરૂપણ શુભવાકર્ષણનાં આ તો
કીર્તન. પણ શ્રીલેખા આકર્ષણમન્ત્ર એથી રે સ્પર્શ ને
અજવાળાં જેવા દેદીપ્યમાન હતા. સન્તોએ કીર્તનમાં
તે ગાયા છે.

ધ્યાન ધરતા એકાંતે રે આદર એડી વનમાળી;
લેગકળા દેખાડતા રે આસન ચોરાશી વાળી.

* * * *

સમાધિમાં પર્યાંને રે ઉચે આદ્ર બોલાવે;
દ્રગમાં દ્રગ એડી રે તરવ દેહમાં લાવે.

આજ મહેં તો દીકા બહાલાને વાટ વહેતાં;
નેણું રોક્યાં નથી રહેતાં, રે મહેની !

આજ મહેં તો દીકા બહાલાને વાટ વહેતાં
એની મૂર્તિ દેખીને રે નાડી પ્રાણ તણાય;
અલબેલે મારી મ્હને આંખડી.

પ્રાણવિનીમયની વશીકરણ વિદ્યા શ્રીલેખે સિદ્ધ હતી
એમ સન્તો ઠહે છે. જહોતોને સમાધિદશા અર્ધવાળી ક્રાંતિ.

સંપ્રદાયવિખ્યાત છે. રાજદંડ સમા ધર્મદંડ-શ્રીજીની સમાધિની લાકડીની કથા સંપ્રદાયમાં સર્વવિદિત છે. શ્રીજીનું મહાનુભાવ મુદ્રાઆકર્ષણ સંપ્રદાયસંહિતાનો એ જાણે ગાય-ત્રીમન્ત્ર હતો.

એવા દેવી સંપત્તસમૃદ્ધ સંપ્રદાયે દલપતરામને દેવી સપત્તિ અપી; એવા સાસ્ત્રિકવર્ણા સંપ્રદાયે દલપતરામનું આયુષ્ય સાસ્ત્રિક રંગે રંગ્યું. અને તે આમ બન્યું.

સં. ૧૮૬૦ ની વસંતપંચમી હતી. મૂળીમાં સમૈયો હતો. વઢવાણથી હરિલકડો જતા હતા; પ્રેમાનંદ મામા પણ જતા હતા. મામાએ પૂછ્યું દલપત ! આવવું છે ? દલપતરામે હા કહી, પણ અમૃતબાએ ના કહી કે મૂડિયા ભૂરકી નાંખે તો ? દલપતરામે કહ્યું મૂડિયા મ્હને શું કરશે ? મ્હારે સ્વામીપન્થી થવું જ નથીને. જોવાનું જડશે.

‘સ્વામીપન્થી થવું નથી’ કહીને દલપતરામ ગયા, ને સ્વામીપન્થી થઈને ઘેર આવ્યા. ત્યારે ૧૪ મું વર્ષ ઉતરીને ૧૫ મું બેસવાકાળ હતો.

મૂળીમન્દિરનાં શિખરો થયાં ન હતાં. બેએક માથોડાં ઉંચો પગથાર ને ધાળાં થયાં હતાં, મંદી મૂર્તિઓ પધરાવેલી હતી. સાધુના મેડા કે લંડાર નહોતા. મન્દિર ફરતી પહાડીરો કરીને તહેમાં સન્તો રહેતા. નાંખાનાંખા સન્ત-મંડળ સમીપે મુમુક્ષુ શ્રોતાજનોની મંડળીઓ બમતી. હોક સફુરુઓ કને ઉપદેશ સાંભળવાને જતા.

દલપતરામ કહે છે કે ‘હાલ જેમ કોઈ નવો માણસ સ્વામીનારાયણના મન્દિરમાં આવે તો હવેલીઓ વિ. તહેને

દેખાડવામાં આવે છે; તેમ તે વખતે જૂદા જૂદા સાધુઓ તથા તેઓનાં ઉપદેશ તથા બોધશક્તિ બતાવવામાં આવતાં.

મૂળીમાં દલપતરામ સત્સંગસલામાં બેઠા, કીર્તન સાંભળ્યાં, લોગવતી 'શુભગંગા'ના વીરડામાં ન્હાયા, ગામમાં ફર્યા, આચાર્યશ્રીનાં દર્શન ગયા, હાલર જેવાં ધૂમતાં હરિભક્તોનાં વૃન્દ દીઠાં. ભાવ ભેયો, ભક્તિલાળી, આરતીમાં ઉભા, ગાઇભાઇના અસ્પર્શ-અપરસુ નિરખ્યા. તુલસી ને સૂખડની ઠંઠીઓના છડા ન્હાળ્યા, માળાઓના હારડા હેયાં, તિલકિયાં ને ચાંદલિયાં દીઠાં. પ્રદક્ષિણજળહળતાં ભગવાં ભાળ્યાં; સ્વામીનારાયણે બાંધેલી વાડો, સત્સંગીઓને સહ-બોધેલો સદુપદેશ, પ્રજામાં પ્રેરેલી ધર્મપ્રેરણા પત્યક્ષ પેખ્યાં. પ્રભુ દિલ માનતું નહિ; ભેળનમૂલન્તી બુદ્ધિ પ્રશ્નો પછતી. આંખ ઠહેતી કે કાંઈક છે; બુદ્ધિ બોલતી હજી ગૂઢારે પૂછવું છે. દલપતરામની પ્રધાન પંથપ્રશ્નાવલિ હતી. સન્તોને આગને આસને જતા ત્હાં એ પ્રશ્નાવલિ પૂછતા.

- ૧, ઇશ્વરને અવતાર ધરવાનું કારણ શું હોય ?
- ૨, વગર અવતાર ધર્યે તે પોતાનું કાર્ય ન કરી શકે ?
- ૩, કળીયુગમાં અવતાર થાય જ નહિ.
- ૪, અમારાં આગળનાં ધર્મશાસ્ત્રો શું જોટાં છે ?
- ૫, તે પ્રમાણે આજે અમારે કદયાણુ ન થાય ?

સન્તોને આસને આસને કિશોર દલપતરામ જતા ને એ પ્રશ્નમાળા પૂછતા. ઉત્તરસાંભળતા, પણ બુદ્ધિસન્તોખાતી નહિ. દલપતરામનું અન્તર હજી ઉખર જેતર હતું.

પણ ઉખરને એ કળદ્રુપ કરનારા દુનિયામાં પડ્યા છે ને ?

ફરતા ફરતા દલપતરામ ભૂમાનન્દ સ્વામીને આસને
ગયા- ત્યાં કીર્તન ગવાતું હતું.

સર્વે સખિ જીવણુ જીવાને ચાલો રે;

શેરડિયોમાં આવે લટકતો લાલો રે.

એની શોભા મુખે વરણુવી ન જાય રે;

જેને નિગમ નેતિ-નેતિ કરી ગાય રે.

રાત્રે ઘોડે રાજેશ્વરે વિરાજે રે;

છળિ જોઇ કોટિક કંઠપં લાજે રે.

લેખાં આવે મહાજન મુનિનાં વૃન્દ રે;

તેમાં શોભે તારે વીંટયો જોમ ચન્દ રે.

કીર્તન પૂર થયું ને ભૂમાનન્દ સ્વામીની કથા ચાલી.

બહાલા ! પડવે પ્રાણુજીવન અન્તર પરવરિયા રે;

અમો ખાખોચિયાંના નીર કરી મહેદ્યા દરિયા રે.

શુરુવચન રૂપી તરંગ અહોનિશ આવે રે;

હરિમુખનો સાગર સતસંગ સત જતાવે રે.

અરે લાઈ ! જીવનું કલ્યાણ મનુષાદેહમાં જ છે,
માટે મનુષાદેહ મોંઘેરો કહ્યો છે. ચારાશીના ફેરામાં બીજે
મોક્ષ નથી. દેવલોકે પુણ્ય માણવાને છે, ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્ય-
લોકે વિશન્તિ. અમારે લ્હમને જોડું કહેવાનું કારણ શું
હોય ? સીધનનો તો અમારે ત્યાગ છે. મન માને તો
માનજો. ઉગ્યો કહ્યો એ અજવાળાં આપશે, ન ઉગ્યો કહ્યો
એ અજવાળાં આપશે. બોલો સન્તો ! કીર્તન બોલો.

મ., ૬, પા. ૧૨૨

જુમાનન્દ સ્વામી સન્ત હતા, કવિ હતા, કીર્તનો કરતા,
કીર્તનો ગવરાવતા. સંશયોને દળી નાંખતી ઘંટીના ઘરઘર
રવે કીર્તન શરૂ થયું.

મન્દિર મ્હારે આબ્યા રે સ્વામી સૂરજ ઉગતે રે,
વધાવ્યા મ્હેં ભરી મોતીનો યાળ;
મનગમતાને મળીને રે લોધાં મ્હેં તો મીઠડાં રે,
ભાગી મ્હારે અન્તર બહેની યાળ: મન્દિર મ્હારે.

સુખના તો સાગર રે રેલ્યા આરે ખૂલુમાં રે,
દુઃખનો તો ન આવે નજરે લેશ;
અમૃતના મેહુલા રે, સાકરના કરા પડ્યા રે,
નિરખ્યા નટનાગર નૌતમ વેશ: મન્દિર મ્હારે.

મ્હારા મનના સર્વે રે મનેરથ પૂરવા રે
અઠળકે ઢળિયા આનન્દકારી અણત;
જોયેલા દિવસના રે ખંગ સરવે વળ્યા રે,
જુમાનન્દ કહે યાન્તિ પામ્યું ચિત: મન્દિર મ્હારે.

જુમાનન્દ સ્વામી જામનગર તાબે કેશિયા ગામના
હતા, ને પૂર્વાશ્રમે કડિયા હતા; નામે રૂપણ રામણ. આર
ભાઈભોમાં એ ત્રીજા પુત્ર હતા. એક વેળા એમને ગામ
ખાસણ ભારતની કથા કહેવાને આબ્યા હતા. ગામલોક
કથા સાંભળવાને ટોળે મળ્યું. પિતા સાથે પુત્રે કથામાં ગયા
હતા. રામણભાઈ નાતના પટેલ ને ગામના અગ્રેસર, એટલે
એમને જવે ગામલોકે મારગ દીધો; ને મારગ દેતાં બીડા-
બીડ થઈ. નરનાર ખૂંદાવા લાખ્યાં. રૂપણએ કહ્યું: બાપુ!

આગળ કય્હાં ધપો છો ? જૂલો ને આ નરનાર ખૂંદાય તે. રામભલાઈએ કહ્યું, તું તો જીવનમુક્તાઓના જેવું બોલ છઃ મૂળીએ જા. રૂપજી મૂળીએ ગયા, ને જીવનમુક્ત થયા. સત્સંગમાં આવ્યા પછી ભૂમાનન્દ સ્વામી મનુષ્યોના સન્ત ઘડતા.

વળી કયા ચાલી ને સ્વામી બોલ્યાઃ શ્રીજી મહારાજ કય્હાં જન્મેલા ? કય્હાંથી આ દેશમાં આવ્યા ? લાડખોની વૃત્તિઓ કેવી જેવી લીધી ? એ બધાં ચે આશ્ચર્ય નથી ? સદ્ગર્ભનો જાણે સૂરજ ઉગ્યો એમ નથી થતું ? કોઈને શંકા રહેતી હોય ને પૂછવું હોય તે ભલે પૂછે.

પછી વઢવાણના જીવાન છોકરડાએ પોતાના પ્રશ્નો સ્વામીને પૂછ્યા. દલપતરામે વેદ ને શાસ્ત્રો કંઈક કંઈક જીઠાં હતાં.

પ્રથમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વામીએ કહ્યુંઃ ભગવાનની ભાષા મૌનની છે. એ કદી બોલતા નથી. આકાશવાણી કય્હાં-રૂઠ થાય એ દેવવાણી છે. ઋષિમુનિના અન્તરમાં ભગવાન બોલે છે, તોય પડદાની વાતું પડદા પાછળથી કરે છે. કેટલા ચે કૃષ્ણાવતાર થયા, અંશાવતાર થયા; શ્રી કૃષ્ણ પૂર્ણાવતાર હતા. આ તો અવતારોના અવતારી આંગણે આવ્યા છે. અગમ્યને ને અગોચરને જોળાવવાને ભગવાન અવતરે છે.

વળી ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કેઃ—

સંમધામિ યુગે યુગે.

એટલે કળીકાળમાં અવતારને કાંઈ અવરોધ નથી.

ધર્મશાસ્ત્રો સહુ શ્રી હરિની પ્રેરણા છે, ને સહુમાં કલ્યાણ કહ્યું છે. વેદ રાવણ જેવાને હાથ પડ્યા ત્હારે

પ્ર. ૬, પા. ૧૨૪

શવણે જટાધન રચીને વેદનો વિસ્તાર કીધો. એમ કેટલાંક ધર્મશાસ્ત્રો રૂઢીગાંઠ ગયાં છે. દ્યુતિ ત્રિકાળપર છે, પણ રમૃતિ યુગે યુગે બદલાય. ભગવાન આજના ધર્મ પ્રબોધવા પધાયો હતા; આ લોકનું ને પરલોકનું કંડ્યાણ કહી ગયા છે. એમણે ૨૧૨ શ્લોકની શિક્ષાપત્રી લખી છે ને પાળો ગાંધી છે. એ પાળો પાળે એમને કંડ્યાણનો કોણ છે

‘ અતિ ધોરજથી, સરસર જેમ હેલિયાં લે એમ, સ્વામી ધોલતા. દલપતરામ લખે છે કે ‘ પ્રથમ તો વાર્તા કરનાર સ્વામીનો ચહેરો જોઈને તથા આંખો જોઈને જ વાતો સાંભળનારના મનને શાન્તિ થઈ જાય, વચન તો પછી નીકળે. ’ ‘ એવી અસરકારક રીતે વાત કહેનાર તો શું પણ તેનાં સોમા કાએ અસરકારક વાત કરનાર હાલ કોઈ નથી. ’ બાપુ રાહોંએ સન્તની વ્યાખ્યા ગાઈ છે એ ત્રિકાળસાચી છે કે

સન્ત શાખ રે ! શાન્તિ પમાડે ત્હેને સન્ન કહિયે.
સ્વામીએ કહ્યું : મન માને તો ચાક્ષી પૂરવો. અમને એંધાણ મળ્યાં છે.

આદિત્ય સમ ઉદય થયા સ્વામી સહજાનન્દ,
અજ્ઞાનતિમિર ટાળવા, લઈ યુનિઓનાં વૃન્દ.
સતસંગ ચારે ખૂણમાં કરાવ્યો, કાઢી કુસંગ,
સતજીવ સમ ધર્મ સ્થાપિયો, કરી કાળનો ભંગ.
ભૂજ જઈ જેની ઓળંગે ભૂત્યા જીવમી કામ;
એ રે એંધાણીએ ઓળંગે ભૂમાનન્દનો સ્થામ.

બસ, થઈ. દલપતરામને ધર્મબાણ વાગ્યાં. પેલા જાજનમાં
કહ્યું છે ને કે:—

સદ્ગુરુએ અમને મારેલ શબ્દોનાં બાણ.

દલપતરામ સ્વયં કહે છે કે ‘ ઉપદેશ, જેમ બાણ વાગે તેમ, છાતીમાં ઉતરી ગયો. x x અન્તઃકરણ પીગળી ગયું, નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં; અને સ્વામી પાસે બોલ્યા કે મહારાજ ! મ્હારું કલ્યાણ થાય તે જતાવો.’ સ્વામીએ કહ્યું : આવજો; વર્તમાન ધરાવીશું.

સાધુ છતાં ને ગૃહસ્થ હાર્યા. સદ્ધર્મને કેણુ છત્યું છે ? સદ્ધર્મ સન્મુખે હાર સ્વીકારતાં શરમાયા છે તે સૌ જીવન હાર્યા છે.

જેમ દલપતરામ સત્સંગી થયા, ને અન્તઃકરણમાં ધર્મનો ધબ્બગરો રાખ્યો. સં. ૧૮૯૦ ની વસન્તપંચમીએ દલપતજીવનની ધર્મવસંત બેઠી.

ત્રણેક દિવસ મૂળીમાં રોકાઈને ભૂમાનન્દ સ્વામી પાસે દલપતરામે પંચવર્તમાનની સ્વામીનારાયણીય ધર્મદીક્ષા લીધી. ત્યાગીનાં પંચવર્તમાન છે નિષ્કામ નિર્લોભ નિઃસ્નેહ નિઃસ્વાદ ને નિર્માન. ગૃહસ્થીનાં પંચવર્તમાન છે મદ્ય માંસ જુક ચોરી ને બ્યલિચારનો ત્યાગ. સ્વામીએ મન્ત્રોપદેશ દીધોઃસ્વામીનારાયણનો દહ આશ્રય રાખવો; પંચવર્તમાન ખાળવાં; અણુગાળ્યાં પાણી કે દૂધ ન પીવાં; હરિનામની ખાંચ માળા ફેરવવી; ને નૈવેદ્ય ધરાવીને જમવું. પછી ભૂમાનન્દ સ્વામીએ દલપતરામને શિક્ષાપત્રી આપી ને કહ્યુંઃગદાં ચે સત્ શાસ્ત્રનો સાર આમાં છે; અગ્રે ય આથી વિરૂદ્ધ બોલિયે ચાલિયે તો ન માનવું. સ્વામીનાં રચેલાં કીર્તન માગ્યાં ત્હારે ઘેર ચાલી આવ્યા ગોલોકવાસી રે

એ કીર્તનનો ચોક ઉતારીને આપ્યો.

દલપતરામના લવનગદનો પાયો એમ રોપાયો. કામ ક્રોધ લોભના, પ્રપંચનાં પ્રલોભનોના, સંસારની તડકીયાંપડીના, નવા જમાનાનાં નવરંગોનાં; કંઈ કંઈ હુમલાના લોહ પછીનાં પાંગોઠેક વર્ષમાં સ્થડી આવ્યા, પણ એમનો સદ્ધર્મ-દુર્ગ આયુષ્યભર અલગ રહ્યો.

ત્રણ દિવસ મૂળીમાં રોકાણા તે દરમિયાન શ્રીભને એક પરચો ત્યાં દલપતરામે દીધો. દલપતરામ સ્વયં એ પ્રસંગ વર્ણવી ગયા છે.

‘અમદાવાદવાળો મોઢ ધાંચી મજલાલ એ વખતે મૂળીએ સમ્રેથે આવેલો હતો. સન્ધ્યા વખતે આરતી કરતાં કરતાં તેને એકદમ સમાધિ થઈ આવી. અને જરાક વાંકો વળ્યો એટલે શું થયું ? શું થયું ? એમ કહીને પાસે ઉસેલા લોકોએ તેને બીલી લીધો; નહિ તો તે જરૂર જમીન ઉપર પડી જાત. પછી માલુસની બીઠ ઘણી હતી, તેથી આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે કહ્યું કે એને પાટ ઉપર સૂવાડો, નહિ તો કચ્ડાંક કચરાઈ જશે. એટલે પાટ ઉપર સૂવાડયો. પછી લોકોએ તેની નાડ બેઠી, પણ નાડ બિલકુલ ચાલતી નહોતી. તેનો એક હાથ છાતી ઉપર રહી ગયો હતો. તે પાંચરો કરવા માટે ઘણા માલુસો મથ્યા, પણ તે હાથ દોઢ રીતે સીધો થઈ શક્યો જ નહિ. તેની આંખો છુદ્ધી રહી ગયેલી; તેમાં લોકોએ આંગળીઓ ફેરવી, પણ આંખ જરા પણ ચોરાતી નહોતી. સૂચ શળાકાર સ્થિતિ તે મજલાલની થઈ રહેલી હતી. લોકોએ કહેવા માંડ્યું કે ‘સમાધિ થઈ’ ‘સમાધિ થઈ.’ પછી દલપતરામને પણ તે બેવાનું કુતૂહળ થઈ આવ્યું, ને મજલાલની પાસે ગયા.

તેનાં ચિહ્નો જોયાં, તેની આંખનાં ચોપચાં ઉપર હાથ ફેરવી જોયો, પણ તેણે લગારે મટકું માર્યું નહિ. x x સો લોક આશ્ચર્ય પામીને કહેતા હતા કે સ્વામીનારાયણનો પ્રતાપ.’

એ મજલાલ સં. ૧૯૦૭ કે ૧૯૦૮ સૂધી અમદાવાદ માં હયાત હતા, ને સત્સંગીઓ સહુ તહેમને સન્માનતા.

દલપતરામની ધર્મનિષ્ઠાનાં મૂળ, અણઉખાડ ચોપાયાં.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં દલપતરામે આ દીકું, ને ૧૯૬૭ માં વર્ણવ્યું. આજે સદી પછી ૧૯૩૩ માં શિકાગોમાં જગત્-ધર્મોનો વિશ્વસમયો છે. મહીસુરના ધર્મપ્રેમી યુવરાજશ્રીએ ત્યાં હિન્દુધર્મનો ધર્મમંડપ રોપાવ્યો છે, ને ત્યાં પશ્ચિમની દુનિયાને સમાધિયોગનાં દર્શન કરાવવાના છે. સમાધિયોગના અશ્રદ્ધાળુઓને અમેરિકાને આંગણે હિન્દુ ધર્મનાં આજ નહોતરાં છે.

‘મહારે સ્વામીપત્ની થવું જ નથી;’ ‘મૂડિયા મહેને શું કરનાર છે ?’ એવા દૃઢ સંકલ્પે ઘેરથી નિકળેલા દલપતરામ સ્વામીનારાયણીય ધર્મદીક્ષા અંગિકારીને, બાલમાં તિલક ને જોળામાં માળા પૂજા શિક્ષાપત્રી લઈને મામા સંગાથે ઘેર આવ્યા. કાળમીટના ખડકે પૂરમાં પડે છે તો હૈયાપોચી લેખડ ન પડે ? સહનિર્ણય અલેદ્ય રહે ને અસહનિર્ણય સત્વર લેદાય એ જ સાડું. સત્સંકલ્પની એકવાક્યતા સહ-ગુણ છે; અસત્સંકલ્પની એકવાક્યતા એટલે અસત્યોની પરંપરા. પંદરમે વર્ષે ક્ષીધેલું એ ધર્મતિલક ૭૬ મે વર્ષે એ દલપતરામને ભાગ્યદેશેથી ભૂંસાયું ન હતું. દલપતરામની છાયાછાજિઓ ગુણઓશિંગણ ગુજરાતીઓ જતનથી જાળવે છે ત્યાં સૂધી એ તિલક અખંડ ને અમર છે.

વાંકાનેરમાં બહેનજેઠાણાને સ્ત્રીમન્ત હર્ષ ને જડેશ્વર-
માં ભાઈ દિનકરરામના વાળ ઉતરાવવાની ખાધા હતી;
એટલે મૂળીસમૈયેથી વઢવાણુ આગ્યા પછી માતૃશ્રી અમૃત-
ખા બન્ને પુત્રોને લઈને વાંકાનેર ને જડેશ્વરની જાત્રાએ
ગયાં. ભીપણરૂપ કાળમીટની છીપરામાં, એ કાળમીટના
ખડકોને બાણે ભીજવતી, વહતી મચ્છુને કાંઠે વાંકાનેર
પાધરીપને પંથરાયેલું છે. પશ્ચિમપરવાડે એને ડુંગરીઓની ધાર
છે, ને એ ધાર ઉત્તરદક્ષિણુ યોગક ગાઉમાં વિસ્તરી પડેલી
છે. વર્ષામાં મંદી ઝરણાંઓ રમે છે. ગામના લાગ્યદેશે આજ
તો રાજમહેલ છે. એ રાજમહેલની ચે ઉપર બાણે મુગટ-
સ્થાનેથી માતાની પુરાણી ફહેરી, ઢેવજ્યોત જેવી, વાંકાનેર
ગામને નિરખતી ને મંરક્ષતી કંઈ કાળથી ઢલી છે. આરેક
ગાઉ મંદી ડુંગરીઓમાં છેક છેલ્લી ધાર ઉપર, જોગેશ્વર
જડિયો-મહાખાખી વેરાગી જડસરત જેવો-અરણ્યમાં વિસ્ત-
રતા વિશાળ પૃથ્વીપગધારે આશીર્વાદદ્રષ્ટિ વરસાવતો,
ક્ષણે ક્ષણે ચન્નચતામુર્ષિતિ એવા જગતમાં એક ફેટફેટ, સમા-
ધિસ્થ, પદ્માસન વાળી બેઠો છે. સ્વર્ગમાં ચ્હડવાની કે રવ-
ગંમાંથી ઉતરવાની-એનો તો યાત્રિકોની શ્રદ્ધા અને તીર્થ-
કરણી નિર્ણય કરે છે-એનાં પગથિયાંની ઉચ્ચી સોપાનશ્રેણી
સોરઠમાંના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુન્દર સોદાગરે બંધાવેલી છે.
ચોજનવા આઘે, ક્ષિતિજની ઝાલરામાં લપ્પાતી, મહર્ષિ
દયાનંદના જન્મતીર્થ ટંકાસની વાડીઓ ઝંખાય છે. રમ-
ણીયતા ત્હાં રમતી નથી. નિર્જન એકાન્ત, વાયુના સંખ-
નાદ, વેરાનતા, ત્હાંની ટેકરીઓના જેવી ન્હાનકડી લબ્ધતા,
એ શિવલશિષ્યરે ભાસે છે.

ગાઉ-દોઢ ગાઉ વાંકાનેર રહ્યું ત્યાં યાત્રાચીલાની ધૂંધવાતી ડુંગરમાળમાં જતું બાવાઓનું ઝુંડ મળ્યું: રાજ-સજ્જ, રુદ્રમુખી, ઉરકેરાયેલા વાતાવરણવાળું. ગામને રહામે તીર નદીકાંઠે પહોંચ્યા ત્યાં પ્રાદ્યલોનાં બે રાજ પડેલાં ફીઠાં. શરીરે ધાવ હતા ને વસો લોહીખરડયાં હતાં. ગામમાં ગયે સાંભળ્યું કે લોટ માગતાં માગતાં પ્રાદ્યલો ને. બાવાઓ બ્રાટકે આવ્યા હતા. રાજસાહેબ પાસે એ સમાચાર ગયા. રાજસાહેબે કહ્યું કે ‘ગાયો ગાયો વટે એમાં અમે શું કરિયે ?’ ત્યારના ઉદારદિલ ગૌપ્રાદ્યલુપ્રતિપાળ રાજવીઓની ધર્મનિષ્ઠા એ હતી: ગાય એતર લેજે તો ય મરાય નહિ. સીમમાં દીપડાને ને સાવજને મારવાના મનાઈહુકમ આજ પ્રવર્તે છે એથી એ ભાવ સારા નહોતા ?

દિનકરરામના વાળ ઉતરાવી, જેકેરબાને મોસાળું પૂરી, બહેનને સાથે તેડીને અમૃતબા વઢવાણ આવ્યાં. વઢવાણ આવી ચૈત્ર માસમાં દિનકરરામને જનોઈ દીધું. ડાહ્યાબાઈ તો રોષે ને રૂસણે હતા, એટલે પુત્રના જનોઈમાં એમણે પગ મૂક્યો નહિ. દિનકરરામનો ઉપનયનસંસ્કાર એમના મોસાળમાં થયો.

પીયર આવ્યે બહેન જેકેરબાને પછી પુત્ર અવતર્યો ત્યારે એક નવસંપ્રદાયીના નવઉમંગથી એનું નામ ‘નારાયણ’ પાડ્યું. મોટો થયે નારણજીએ મામાની સંગાયે ગુજરાતે ને ગુંબઝમાં ફરી-ધૂમી મામાની ચાકરી સારી કરી હતી.

દલપતરામ લગ્ને છે-કે ‘મૂળીથી સ્વામીનારાયણનો ધર્મ સ્વીકારી પોતાનો પુત્ર આવ્યો એ વાત ડાહ્યાબાઈના જાણ-

વામાં આવો ત્હારે જેમ પ્રાણીનો દીકરો મુસલમાન થઈ જાય એટલું પોતાને જોડું લાગ્યું.’

અસિહોત્રી ડાહ્યાભાઈ શ્રૌતસ્માર્તમાર્ગી હતા. વૈદિક સિદ્ધાન્તો ને વૈદિક કર્મકાંડ એમને મન સર્વોપરી હતાં. સ્વામી નારાયણનો નવીન સંપ્રદાય હતો. અસિહોત્ર એ ઉપ-દેશતો નહિ; ક્રિયમાણની મહત્તા ગાતો નહિ; અદ્વૈતવાદ, માયાવાદ, મોખયાગાદિક ચક્ષુષ્યાગનાં દુંદુભી વગાડતો નહિ. ડાહ્યાભાઈ સ્વામીનાસચ્ચ સંપ્રદાયને પોતાના વૈદિક માર્ગનો વિશેષી માનતા. જ્ઞાનવાનો એ તો સર્વવ્યાપી પુરાણો વિરોધાભાસ છે.

ત્હો ય એક પાસો ડાહ્યાભાઈએ નાંખી જોયો. દ્વેશ-કંઠાસને કારણે અમૃતબા પીયરમાં રહેવાં હતાં. ડાહ્યાભાઈએ ધાર્યું કે મામાની સોળતે યગડેલો પુત્ર ‘જો મહારા ઘરમાં રહેવા આવે તો હું થોડે થોડે રહમળવીશ.’ એ ભાવે અમૃતંગાને કહાળ્યું કે ‘ઘર જો છે. તુંમાંના એક ઘરમાં તુંમે સહુ રહેજો, અને ‘એક ઘરમાં હું રહીય.’ ઘરમાં રહેવાને આવે. દલપતરામને ડાહ્યાભાઈની પ્રકૃતિને અનુભવ હતો. એમણે માતૃશ્રીને કહ્યું કે ‘હું તો ઘરમાં રહેવા આવું તો મ્હને મારે. ને તમે ત્યાં રહેવા જ્યો તો હું જતો રહીશ.’ અમૃતંગાને ધર્મસંકટ આવ્યું. યોગીક માતાએને એવાં ધર્મસંકટ આવતાં હશે કે પતિ જ્હાલા કે પુત્ર જ્હાલો કરવો. આજે ખરું કહો કે જોડું કહો: ત્હારે અમૃતબાનું પુત્રવાત્સલ્ય છૂટ્યું, ને ડાહ્યાભાઈનો સન્દેશો પાછો વાળ્યો. એ વત્સલંભાવનો અમૃતબાએ ભારે દંડ લયો એમ કથા

કહે છે. ડાહ્યાભાઈને ને અમૃતખાને એ આયુધ્યનાં રિસામણાં નીવડ્યાં.

ડાહ્યાભાઈની પ્રકૃતિ નિરુદ્ધમી ન હતી. સન્દેશો પાછો વળ્યે તો અન્તરઉડતું ઉરકેરાયું. વઢવાણની શ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં ત્ય્હારે બે તડ હતાં; એ જ્ઞાતિ તડસૂની હોય એ જ છેલ્લા શ્રેકામાં અપવાદ. દલપતરામના પિતા ને મામા એક જ તડમાં હતા. ડાહ્યાભાઈએ હવે પ્રેમાનન્દ મામાનો પક્ષ છાંડયો ને રહામા તડમાં જઈ બેઠા.

એટલેથી ડાહ્યાભાઈ સન્તોષાયા નહિ. એ વેદધર્મીને લાગ્યું કે ગજળ થયો, મહારો નિર્વંશ ગયો. હવે અગ્નિ-હોત્ર કોણ કરશે ને અખંડ અગ્નિને કોણ પૂજશે-પૂજાવશે ? ડાહ્યાભાઈએ તો ચોતાની, ચરણાળામાંનો ચરકુંડ જોદી નાંખ્યો; અને અગ્નિ પ્રકટાવવાની ખેરની શારડી ખાળી નાંખી વઢવાણમાં ધર્મતળાવ પાસે એક ધર્મશાળા હતી. ઘર ત્યાંની ચોતે ગામ જહાર ત્ય્હાં રહેવાને ગયા, ને અમૃતખાને કહાવ્યું. 'કે ત્હમે ઘરમાં રહો ને ઘરવખરી સંભાળો.'

પાંચેક વર્ષો એમ વીત્યાં. પછી સં. ૧૮૯૬માં ધોળકે મહોટો દેહ હતો. પિતા ને પુત્રો ને ગામના જ્ઞાતિજનો વઢવાણથી ધોળકે ગયા હતા. ડાહ્યાભાઈએ પછી લાખૂવાવ કે ન્હાનું દહેર દીઠાં નથી. ડાહ્યાભાઈ એકાકી ધોળકેથી વહુંડે ગયા; ને ત્ય્હાં, ગુજરાતન સપ્તસંગમને ઘાટે, એક વિજયાનન્દ સ્વામી કને ડાહ્યાભાઈએ સન્યસ્તદીક્ષા લીધી; ડાહ્યાભાઈ મટી માધવાનન્દ સ્વામી થયા.

સન્યસ્ત લઈ માધવાનન્દજી થોડોક કાળ વહુંડામાં જ રહ્યા, ને ગુર્જરદેશના મહાસંગમનાં પાણી પીધાં. પછી સરખેજના ગ્રાહણોની વિનિતિથી સરખેજમાં બહુચરાજી

અ. ૬, પા. ૧૩૨

મોતાના મંદિરમાં જઈ રહ્યા. ચારેક વર્ષે ત્યાં માતાના મંદિરમાં રહી સં. ૧૯૦૦ના ધનુર્માસની અળવાળી ચતુર્થ-દશીએ માધવાનન્દ સ્વામી કૈવલ્યપદને પામ્યા. સરખેજમાં કાળ નિર્ગમ્યો એટલામાં કોઈને રુદ્રી, કોઈને ક્રિયમાણ, કોઈને સંહિતા માધવાનન્દજી સણાવતા. જ્યાં જ્યાં વિદ્વાન જાય ત્યાં ત્યાં ત્યારે વિદ્યાશાળા સ્થપાતી.

મધ્યયુગમાં સરખેજ વિદ્યા અને લક્ષ્મીનું ધામ હતું, ઇસ્લામનું તીર્થ હતું. પાસે ફતેહવાડીનું ક્ષેત્ર છે. ગળીનો પાક ત્યારે ત્યાં પુષ્કળ થતો. ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણોનાં સરખેજમાં ત્યારે પાંચસોઘર હતાં. શુજરાતના બાદશાહોના ધર્મશુરનો ત્યાં રાજો, એટલે ઇસ્લામીઓનું એ તીર્થ હતું. બાદશાહો, ત્યાં દશને જતા, સરોવસ્તીરના મહેલમાં વાસો રહેતા, ને દેવ થયે ત્યાં ભૂમિશય્યા કરતા. આજે યે શુરવારે શુરવારે સરખેજમાં ઓરસ ભરાય છે.

સરખેજની આથમણી દિશે બાદશાહ ને બાદશાહ-શુરની ઠલાકીતિવંતી સમાધિ છે. ઉગમણી દિશે અણુછતા રામનાથ મહાદેવ છે, અને ત્યાં શિવમંદિરના ચોકમાં માધવાનન્દજીની ન્હાનકડી સમાધિ છે. એ ફહેરીની સમીપે જ, મહાદેવી ભયંકર ભમ્મર સમી, ત્રીચેક હાથ ઉઠી, સાબરમતીની લેખડ છે. બાદશાહી જમાનામાં સાબરમતી નદી એ લેખડને યોઈને વહેતી. આજે એ લેખડના ચરણે વિશાળ પાયરેલો પટ છે, ને હરિયાળાં ખેતરો છે. -ત્યાં, શિવમંદિરની છાયામાં, સાબરમતીની ઉંચી લેખડની ભમ્મરે માધવાનન્દ સ્વામીની સંન્યસ્તશય્યા છે.

માધવાનન્દજી કેમ જાણે દલપતરામને અમદાવાદનો માર્ગ દાખવી ગયા ન હોય એમ પછીની દલપતકથા કહે છે.

માધવાનન્દ સ્વામીના નિર્વાણ પછી પોણાએક વર્ષ દલપતરામનાં સન્તાનો દાદાની દહેરીને તીર્થે પિતૃયાત્રાએ ગયાં હતાં. સં. ૧૬૦૦ ને સં. ૧૬૭૫ ની ની વચ્ચે પડેલું કાળતુ વાંધુ ત્થાના સાળરમતીના વાંધાથી ઉંડું ને ગહન ભાસતું.

અને આ કુટુંબકલેશમાં કોણ સાચું હતું ? ડાહ્યા-ભાઈ કે દલપતરામ ? દશરથ ને રઘુવીરના પ્રસંગમાં પિતા-પુત્ર બન્ને સાચા હતા. પ્રહલાદ ને હિરણ્યકશ્યપના પ્રસંગમાં પુત્ર સાચો હતો. દલપતરામ ને ડાહ્યાભાઈના પ્રસંગમાં કોણ સાચું હતું ? મંસારનિર્મળી સમે સદ્ધર્મ સ્વીકારતો પુત્ર ? કે 'વેદ ગયો એટલે વંશ ગયો' ભાખનાર અગ્નિહોત્રી પિતા ? કોયડો ઉકેલવો કપરો છે. પિતા-પુત્ર ઉભય ધર્મપરાયણ હતા. એમ નથી લાગતું કે વિધાત્રી એક સાચી હતી ? દલપતરામનાં આયુષ્યતીર્થે જણી દલપતરામની જીવનયાત્રા ધપતી હતી.

પછી પંચવર્તમાન ધારણ કરી વતનમાં જઈ દલપતરામે પણ પ્રથમ પગલું શું ભર્યું ? દલપતરામે એમનાં આયુષ્યનો મહામન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો કે કવિતા કરતાં સદાચાર ને સદ્ધર્મ અધિકાં છે, સાહિત્ય કરતાં સંસાર મહામ્હોટો છે.

આયુષ્યજરે દલપતરામે માન્યુ ને સદ્ગોષ્ઠ્ય છે કે ભાવનાદેશે ચક્રવર્તી સદ્ધર્મ છે; કવિતા ને સાહિત્યનું એ પરમ નિયામક સૂત્ર સદાચરણ છે. એ વિશ્વપ્રવર્તતું ગુણ-

સ્ત્રી દલપતરામને શિખવોડયું હતું સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે. પંચવર્તમાન ધારીને દલપતરામ ઘેર આવ્યા. ઘેર આવીને પોતાની સામળશાહી બે કાવ્યવાર્તાઓ બોધ. અન્તર્દેશે પુણ્ય પ્રગટેલા દલપતરામને થયું કે સ્ત્રીચાતુરીની આ મહારી કાવ્યવાર્તાઓ વૈંચીને રખેને ! સંસારખેડતો એકેકે સંસારી પાપપન્થે વળે. પંચવર્તમાનધારીથી સંસારને વિપથે ફોરનારી કવિતા લખાય જ નહિ. પેછી દલપતરામે જાણે પુણ્યનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો, ને મંહી નિજનાં બે કાવ્યોનો નિઃશેષ નાશ કરીધો. હીરાદન્તીને ને કમળલોચનીને સદ્-મની એ પુણ્યવેદીએ હોમી. પાપનાં જલિદાન ઘણું અપાયાં છે ને અપાશે. દલપતરામે ધર્મજ્ઞાણ લાવીને મંહી બિભત્સ શૃંગારી કાવ્યના હવિ અપ્યાં. કેટલીક યજ્ઞવેદીઓના હુતાશ એવા કાવ્યહવિ પામ્યા હશે ?

આમ પંદરમું વર્ષ બેસતાં, દલપતરામ રસની બિભત્સતાને છૂટ્યા. આયુષ્યને પ્રથમ પગચિયેથી જ જાણે દલપતરામે આયુષ્યભરનો મન્ત્રોચ્ચાર ઉચ્ચાર્યો કે કવિતાદેશે પાપ નહિ, પુણ્ય ચકવર્તી છે.

પ્રકરણ ૭ સું, કાવ્યદીક્ષાઃ પ્રજ્ઞલાપા

સં. ૧૮૯૦ ની વચાન્તમાં દલપતરામ ધર્મદીક્ષા પાગ્યા અને વર્ષામાં કાવ્યદીક્ષા પાગ્યા. એમનાં ને દેશનાં સદ્સાગ્યે બન્ને દીક્ષાદાતાઓ સન્તો ને ઠવિઓ હતા. એ બન્ને દીક્ષાવિધાન મૂળીમન્દિરમાં ચયાં.

શ્રીમ્મ ઉતરી — આલાવાડની શ્રીમ્મ ઉતરી એટલે શું એ આલાવાડીઓ જાણે છે.— ને ચાતુર્માસ બેઠા. લોગાવામાં એકાદ પૂર આવી ગયું. રાણકદેવડીની દેહરીની છાયામાં ઢીયણપૂર પાણીની સરવાણી વહેવા લાગી. લોગાવાનો દડ લીંઝયો ને મંહી થર ગાજ્યા ને તાંજેલીંખ્યો ચોક હોય એવી જળપાડી ઓકળીઓ પડી રહી. ખેતરો હરિયાળાં થયા, ધરતી ફસવા લાગી આગલે વર્ષે આલાવાડમાં કાળ હતો એ કાળ ઉતર્ય લોડના ડેયા હરખાવા લાગ્યા.

આપાઠ મલ્હિને પ્રાનનંદ મામાએ કહ્યું: દલપત ! આવણુ માસ મૂળીમા રહે ને મ્હારી વતી તુલસી મ્હડાવે તો બે રૂપિયા આપીશ મામાને મન હતું કે પોતાનું દેવકાર્ય થશે ને સન્તસમાગમે લાણેજનો સત્સંગ દહે થશે. દલપતરામને મન હતું કે નવરાને ઉધમ જીંડે છે. દલપતરામ અસાડ ઉતરતા મૂળીએ ગયા.

મૂળીના અધૂરા મન્દિરનું કામ ત્હારે તડામાર ચાલતું હતું. ચણુવામાં નકશો કરવામાં વિગતો જોવામાં મુખ્ય ઉપરી માનો સલાટ હતા તે વઢવાણુના હતા. સ્વરૂપાનંદ સ્વામી ને લાલો કોઠારી એ બે કોઠારીઓ હતા, અને ધનશ્યામાનંદજી પ્રધાન શ્રદ્ધાચારી હતા. સંતમંડળ દલપતરામ પ્રત્યે

ટનાં તીખાં વીરત્વનાં વેણુ પ્રદ્યાનન્દકાવ્યમાં પણ ઝળકે છે. સફુરુકા બન્દા પ્રદ્યાનન્દા સાચ કહેન્દા જગદ્દેવ! એ અષ્ટપદી લોબના ચાખખાઓને પણ ભૂલાવે એવી છે. પણ સાધુનું વીરત્વ તે વૈરાગ્યનું વીરત્વ. પ્રદ્યાનન્દ સ્વામી સત્સંગના મહાસન્ત હતા, મહાકવિ હતા. એમની વાતો યે સત્સંગમાં ઝાઝેરિં પ્રવર્તે છે. એમણે મન્દિરો બનાવ્યાં, પરચા દીઠા, કીર્તનો ગાયાં. શ્રીજી મહારાજ કણુ રોચે કે રિસામણે હોય ને પ્રદ્યામુનિ સન્મુખ આવે કે હસી પડતા. રાજકવિઓ થઈ ચારણુખંડારોટ રાણામહારાણ્યને રીઝવતા, રમાડતા, બિરદાવતા; એ જ ચારણુખંડારોટ સન્ત થઈ શ્રીજીને રીઝવતા, રમાડતા, બિરદાવતા. ભગવાન તો ભક્તોધીન છે ને ?

દેવાનન્દ સ્વામી મહાન સિતારી હતા. એક વેળા વડોદરામાં ગાયકવાડ સરકારે સંગીતનો મહોટો જલસો કીધો હતો. અમદાવાદ ને અયોધ્યાના ગાયકવો આવ્યા હતા. વડોદરામાં તે વખતે સાધુમંડળ વિરાજતાં હતાં; એ પરમહસાને પણ હરભારી આમંત્રણ હતું. સ્પર્ધામાં તો સન્તથી ગૃહસ્થો સાથે ન ઉતરાય; પણ પ્રદ્યાનન્દપ્રમુખ સન્તમંડળ ગાયકવાડ સરકારના આમંત્રણને માન આપી, રાજમહેલે જઈ, સાજ સાથે કીર્તન સંભળાવી આવ્યા હતા. પ્રાંગણનો રાજસાહેબ પણ દેવાનન્દ સ્વામીનો સિતાર સાંભળવાને મૂળીએ પધારતા. સાથે જ ને ! સન્તો શ્રીજીના સાજ હતા, ને શ્રીજી કીર્તન હતા.

દેવાનન્દ સ્વામી શ્રીજીના નિર્માની સન્ત હતા. પ્રદ્યાનન્દ સ્વામી અક્ષરધામમાં પધાર્યે મૂળીનું મહન્તપદ ખાલી પડ્યું. કોને મહન્તપદે સ્થાપવા એ સત્સંગને પ્રશ્ન થયો.

ઝાલાવાડેનો સંઘ ધર્મધુરન્ધર આચાર્યજી મહારાજ શ્રી
અયોધ્યાપ્રસાદજીની સમીપે અમદાવાદમાં એકઠો મળ્યો.
મૂળીનું મન્દિર અધૂરું હતું; શ્રીજીનાં ને પ્રદ્યાનન્દ સ્વામીનાં
આદર્શ પૂરાં થયાં ન હતાં. પ્રદ્યાનન્દ સ્વામીના શિષ્યને
મહાન્તપદે સ્થાપવા એ તો નિર્વિવાદ હતું. પણ પ્રદ્યાનન્દ
સ્વામીના મંડળમાં જે પ્રધાન ને પ્રતાપી શિષ્યો હતા. એક
જાતવલ્લભાન પૂર્ણાનન્દ સ્વામી ને બીજા નિર્માની દેવાનન્દ
સ્વામી. ઝાલાવાડના સંઘે મહાન્તાઈનો અંચળો દેવાનન્દ
સ્વામીને ઓઢાડ્યો. પૂર્ણાનન્દ સ્વામીને જહુ માહું લાગ્યું;
ભગવાં ઉતારી સંસારમાં ગયા. દેવાનન્દ સ્વામીના શિષ્ય
દલપતરામ કહે છે કે પૂર્ણાનન્દ સ્વામી પ્રતાપી પુરૂષ હતા.
સ્વામીનારાયણના એ સન્તો જ સૌ પ્રતાપી હતા. અમદા-
વાદમાં નિત્યાનન્દ સ્વામીની, સારંગપુરમાં ગોપાળાનન્દ
સ્વામીની, કે મૂળીમાં પ્રદ્યાનન્દ ભમાનન્દ દેવાનન્દ સ્વામીની
રંગમૂર્તિઓ જઈ નિહાળજો. એ ચિત્રોમાં યે મહિમા તરવરે
છે. તિલકમંડિત વિશાળ લલાટદેશ, માથે અંબાડી જેવો
જર્થ ભાવનો ભારે ભગવો પાઘ, આસપાસ ઉડતી જૂલ જેવું
ઉત્તરીય, કીકીઓમાંથી વહતો હસ્તિદન્ત સમો કિરણધોધ;
એ સૌ સદ્ગુરુઓ શ્રીજીના ને સત્સંગના હાથીઓ હતા.

દેવાનન્દ સ્વામીએ પછી ગુરુનું અધૂરું મૂક્યું પૂરું કીધું, ને
મૂળીમાં જ આયુધ્યઅવશેષ નિર્ગમ્યો. સ્વામીના દેહશેષને
અગ્નિસ્નાન કરાવ્યું છે ત્યાં, મૂળી મન્દિરની વાડીમાં,
આજે યે ઠવીશ્વર દલપતરામના કાવ્યગુરુ દેવાનન્દ સ્વામીની
છત્રી સ્વામીનાં સંસ્મરણો ઉચ્ચરતી ઉભી છે.

કૃપાશીલ હતું. ધોળિયા તરીકે દલપતરામ મંદિરમાં રહેતા, સન્તોનું કામકાજ કરતા, હડૂલા ને આખીઓ બોલી રીઝવતા. મૂળીમંદિરના મહેન્ત સદ્ગુરુ દેવાનંદ સ્વામી હતા ને પોતાના સન્તગુરુ બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ અધૂરું મૂકેલું ધર્મધામ પૂરું કરાવતા હતા.

સભામંડપમાં ગવાતાં દેવાનંદ સ્વામીનાં કીર્તનો દલપતરામે સાંભળ્યાં. દેવાનંદ સ્વામી છંદો રચતા નહિ, કીર્તનો જ રચતા; અને તે પણ ત્યાગીશોભતાં વૈરાગ્યપ્રધાન કીર્તનો. અન્તો દુનિયાને સદા સદ્બોધે છે. દલપતરામને જિજ્ઞાસા થઈ ને વધુ કીર્તનો મેળવીને વાંચ્યાં. વાંચ્યે વાંચ્યે જિજ્ઞાસા વધી. પછી તો સ્વામી પાસેથી માચીયાચીને કીર્તનો વાંચ્યાં. હૈયું હુલસતું હતું, સ્વામી ભણી ભક્તિ ખેંચાતી જતી હતી. પછી સ્વામીને કાવ્યશાસ્ત્રની કેટલીક શંકાઓ પૂછી; સ્વામીના ઉત્તરથી શાન્તિ વળી; ને દલપતરામે દેવાનંદ સ્વામી પાસે પિંગળ ભણવા માંડ્યું.

જોગ લીધા પછી પૂર્વોદ્ધમની વાત કરવી એ જોગ-ધર્મ નથી. જોગીઓની પૂર્વકથા એ કારણે સંદિગ્ધ રહે છે. સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત કથા એવી છે કે દેવાનંદ સ્વામી જન્મે દેવીકુળના ચાણુ હતા, દેવીમાર્ગી હતા, દેવીના દીધેલ તેથી નામે દેવીદાન ગઢવી હતા. દેવીદાન ગઢવી કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી હતા, કવિતા કરતા, સંગીત બણુતા. લીમડી સંરચનાના બરોળ ગામના દેવાનંદ સ્વામી વતની હતા. શ્રીજી મહારાજ એક વેળા ગઢપુરથી અમદાવાદ ભણી વિચરતા હતા ત્યારે બરોળ ગામે પધાર્યા હતા. ગામલોકે દર્શને મળ્યું, જમવા રોકા-

વાનો આગ્રહ કીધો. મહારાજે કહ્યું જવાની ઉતાવળ છે, શેકાવાય એમ નથી. પણ ત્હમારું વેણ નહિ દેલિયે. તૈયાર હોય તે લાવો. એક પ્રાદક્ષણ જઈ ઘેરથી દૂધપાકની ત્રાંસળી ભરીને લાવ્યો. અંજરખાની ખડાંય કોણીએ ચઢાવી, પગ લોંબ લટકતા રાખી, જોડયા ગાડની ધોંસરીએ બેઠા બેઠા શ્રીજીએ દૂધપાક આરોગ્યો. કોઈકને એ જોઈ હસવું આવ્યું, કોઈ મર્માંગાં વેણ બોલ્યું, કોઈએ પાછળ નિન્દા કીધી. દેવીદાન ગઢવી લોકસમૂદાયમાં હતા. એમને થ્યું: માણું! કહો--ના કહો; છે તો કોક સંસારથી અનોખો; ભાસે તો છે કોક એકલપન્થો; પરમહંસ સમો, વિધિનિપેદથી પર હાલનારો. નાણવો જોઈએ. દેવીદાન ગઢવીએ શ્રીજી મહારાજને કહ્યું: હારે રાખો તો આવવા ઇચ્છા છે, મહારાજ! મહારાજ હરીને બોલ્યા કે અમે તો ત્હમને તેડવાને જ આવ્યા છીએ. દેવીદાન ગઢવી ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા, ને શ્રીજીની સવારીમાં ફર્યા. પછી થોડેક વર્ષે જોળ જોઢયો ને સાધુ થયા. દીક્ષા દેવાને અવસરે નવસાધુને નામાભિધાન અર્પતાં પૂર્વે શ્રીજીએ ને પ્રદક્ષાનન્દ સ્વામીએ વિચારણા કીધી. દેવભક્તિમાં જન્મેલા છે; દેવીભક્ત હતા, હવે દેવભક્ત થયા છે; દેવીદાન નામ હતું, દેવાનન્દ નામ પાડો. એમ દેવીદાન ગઢવી દેવાનન્દ સ્વામીસ્વરૂપે પુનરવતારે આવ્યા.

દેવાનન્દ સ્વામીના ગુરુ હતા પ્રદક્ષાનન્દ સ્વામી. પ્રદક્ષાનન્દ સ્વામી મૂળે અર્જુનદાસજીની તબેટીમાં પરાશરઅરવ્યમાંના શિરોહી નજીકના એક ગામના ખડારોટ હતા. એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ લારૂ ખડારોટ. લાલાની અણી સમાં લારૂ ખડારો-

સં. ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૭ સુધી, સગંગ નદિ કટકે કટકે, દલપતરામ દેવાનન્દ સ્વામી પાસે ભવ્યા, કિચોર મટી જુવાન થયા.

છન્દસંગાર નામનું પિંગળચાસ અને ભાષાભૂષ નામનો અલંકારગ્રંથ દેવાનન્દ સ્વામી પાસે પ્રથમ દલપ રામ શીખ્યા. એ વેળાએ ક્ષત્રિયોની વીરશ્રુતિ પૃથુરાજસાં હતો, ને રાજભાષા વ્રજભાષા હતી. વૈષ્ણવ મન્દિરોમાં સુરદાસજીનાં ગવાતાં, તેથી મન્દિરભાષા પણ વ્રજભાષા હતી. વનોમાં તીર્થોમાં મઢીઓમાં તુલસીકૃત વાંચતા, એટલીયે ભાષા એ વ્રજભાષા હતી. મધ્યયુગની એ મન્દિર તીર્થોમાં ને રાજદરબારની ભાષામાં 'કાવ્યશાસ્ત્રો' હતાં. રાજકોટના મહેરામણજી કે પ્રાંગપ્રાના રાજસાહેબ, શિવાજી મહારાજના ભૂખણ કે અકબરશાહના કૃષિ ગંગ, નોંધણનાથના કરજી દાનજી કે મહારાજા પ્રતાપના દર્યોજી આદિ: સહુની પ્રેરણા પૃથુરાજસામ્રામાંથી વહતી ને સહુનો આદર્શ એ વીરત્વને મહેરામણ હતો. મૂળીના ગઢવીઓ પણ દલપતરામને એ જ કહેતા કે 'ભાષામાં કવિતા કરે; તે સારી થાય, ત્હાંદે જ રાજરથાનોમાં મારે પમાય.' વ્રજભાષા ત્હાંદે ભાષા કહેવાતી. ગુરુસ્વામીનાં કીર્તનોથી પ્રેરાઈ પ્રથમ દલપતરાજે ગુજરાતીમાં ન્હાનાં કીર્તનો કરવા માંડ્યાં હતાં. પછી આચાર્ય શ્રીની આજ્ઞાથી શ્રીપુરોત્તમ ને શાકેત્સવનાં શ્રીજીનાં કીર્તનવર્ણન ગુજરાતીમાં રચ્યાં. પણ અભ્યાસે સમાગરે અને મનોરથોએ દિશા વાળી, ને દલપતરામને પણ ભાષાકવિ થવાના કોડ થયા.

પણ હિન્દી સંસ્કારવન્તા દલપતરામને હિન્દીભાષા ઝીલતા કહી જૂના કહેનારાનું શું કહેવું ? નવગુજરાતે આજ શું બને છે ? ૧૯૩૨ ની આખરે શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકારે આરાપત્રિકા કહાડી છે કે ઈ. સ. ૧૯૩૫ થી વડોદરા રાજ્યની રાજભાષા હિન્દી થયે; માટે અમલદારવર્ગે બે વર્ષમાં હિન્દી શીખી લેવું. સોએ વર્ષે દલપતરામ બાણે પાછા જાગે છે ! ‘ગુજરાતી કાવ્યભાષા ને સાહિત્યભાષા લોકભાષા જેવી સરળ બોધજે.’ એવું સ્વામીનારાયણશીખંબું દલપતરામનું ભાષાસૂત્ર હતું. પાંચેક સદી જમણે ચઢી આવી વીસમી સદીમાં પાછો એ દલપતસૂત્રનો આપણે ત્વંક ગુનરવતાર થયો, ને ગુજરાત દલપતરામને પગલે પાછું વળ્યું આજ શ્રીમન્ત ગાયકવાડ મહારાજ સોએ વર્ષે દલપતરામનું સાક્ષી પૂરી એમના બોલમાં બોલ પૂરે છે કે હિન્દની લોક ભાષા હિન્દી છે.

દલપતરામના સહાધ્યાયી એક વૈષ્ણુવાનન્દ બ્રહ્મચાર્ય હતા. મુક્તાનન્દ સ્વામીકૃત બે ભાષાગ્રન્થો સત્સંગશિરોમણિ ને વિવેકચિન્તામણિ બન્ને ય સહાધ્યાયીઓ દેવાનન્દ સ્વામી કહે શીખ્યા. બ્રહ્માનન્દ સ્વામીકૃત બ્રહ્મવિલાસ ને ધર્મવંશ-પ્રકાશ પણ વાંચ્યા. તુલસીકૃત રામાયણનાં પણ અભ્યાસ-વાંચન રાખ્યાં હતાં. બીજે વર્ષે પણ મામાએ શ્રાવણી દેવપૂજા કાળે બાણેજને મૂળીએ મોકલ્યો. દલપતરામને તો વિદ્યાભ્યાસ થતો ને સન્તસમાગમ થતો. Knowledge is power. વિદ્યા એ શક્તિ છે; સત્પન્થે ય વળે, અસત્પન્થે ય વળે. દલપતરામની આત્મશક્તિઓ ખીલતી જતી

તેમ તેમ સદ્ધર્મનું આત્મજાળે વધતું જતું એ સદ્ભાગ્યનો દૈવયોગ હતો.

વળી ફરી મૂળીએ જતું થયે એક ગઢવીએ કહ્યું કે કેશવદાસજીનો ગ્રન્થ કવિપ્રિયા ન લખ્યો એ કવિ અધુરો કહેવાય. મૂળીમાં એક જેંગાર ગઢવી હતા હલપતરામને ગઢવી હારે મિત્રાચારી હતી. ગઢવીનું પુસ્તક લઈ હલપતરામે નકલ ઉતારી લીધી. ત્યારે જમાનો એવો હતો કે કોઈ કોઈને ગ્રન્થ મહાશ્વમે ધીરે. હસ્તલખી પ્રત જાય તો બીજી ત્યારે બળરે મળતી-હોતી. ગ્રન્થપ્રાપ્તિ ત્યારે મુલમ ન હતી એ ખરું; પણ ઉતારી લેતાં ગ્રન્થ અડધો ભણાઈ જતો, એ લાભ લીધેલા શ્રમનો થાક ઉતારતો.

વળી એક ભૂજભર્યા ગઢવીએ કહ્યું કે રસ એ જ કવિતાનું રહસ્ય છે. અને રસ છે રસિકપ્રિયા ગ્રન્થમાં એ નાયકનાયકાલેદમાં જ રસનિરૂપણ છે. રસનો મર્મ સ્કંધમજ્જા રસિકપ્રિયા ભણ્યા. દાદુપંથી સત્ત સુન્દરદાસે નિજરચ્યા સુન્દરવિલાસ ગ્રન્થમાં રસિકપ્રિયાને નિષેધી છે; પ્રહ્લાનંદ સ્વામીએ પ્રહ્લાવિલાસમાં ને શુકતાનંદ સ્વામીએ વિવેકચિંતામણિમાં રસિકપ્રિયાને નિષેધી છે. ઇતિહાસકથા એવી છે કે અકબરશાહના જમાનામાં ઝોરછાની રાજનર્તકી રાયપ્રવીણને કાજ કેશવદાસ કવિએ રસિકપ્રિયાનો ગ્રન્થ લખ્યો હતો. ઝોરછાનો રાજદરબાર ત્યારે કલાવંતોની ખાણ હતો. કવિ-રાજ કેશવદાસજી ઝોરછે હતા, નૃત્યસ્વામિની રાયપ્રવીણ ઝોરછે હતી, ‘હજાર વર્ષે એકાદ જન્મે છે’ એવા સંગીતેશ્વર તાનસેનજી ઝોરછેથી દિલ્હીના બાદશાહી દરબારે ગયા હતા. રસિકપ્રિયા એ કલાસ્વામીઓના યુગનો ગ્રન્થ

છે. દલપતરામ તો અભ્યાસી હતા. પ્રદ્યાનન્દ ને મુક્તાનન્દ સમા મુક્તોએ નિષેધેલું એમને લખવું ન હતું. પણ અભ્યાસ અધૂરો મૂકવો નહોતો, કાવ્યશાસ્ત્રની દિશાઓ એક વળવી હતી પણ એ રસિકપ્રિયાનો અન્ય મળે ક્યાંથી ?

દલપતજીવનના આકાશમાં એક ગહનમૂર્તિ સિતારો ઉગે છે, જે મહેરામણજીના જીવનમાં ઉગ્યો હતો, ઠર્નલ ટોડના જીવનમાં ઉગ્યો હતો.

જૈનોમાં ચેતામ્બરી સાધુનો એક વર્ગ છે તહેમને જતી કહે છે. જતી એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃતે તો યતિ. પણ કાળે કરી પછી એ શબ્દનો અપભ્રંશ થયો, એમ એ વર્ગનાં ચે અપભ્રંશ થયો. મન્ત્રતન્ત્ર, કામણ્ટમણ, જાદુવશીકરણ, જ્યોતિષ, મારણ્ય ભારણની, મેલી વિદ્યાઃ રથૂળ દૈહિક જડવિદ્યાઓ ને પ્રાણ-વિનીમય સમી સૂક્ષ્મ ચેતનવિદ્યાઓની વચ્ચે, નહિ જડશાયી-નહિ ચેતનશાયી એવી, વિશ્વના પહેલા પડદા પાછળનીના જેવી, અર્ધસત્યોની ભૂમિકા છે. એ અર્ધસત્યોની વાડીઓના જતીઓ ભ્રમરો હતા. ભુવાઓના એ પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા, શુક્રલોના એ મુક્ત જોનાર સહાયકો હતા. વ્યાજવટા-ન્તરનો ધંધો કરતા, કુષડળીઓ મૂકતા, જન્મોત્તરીઓ લખતા. પાટણુમા હતા, અમદાવાદમાં હતા, વડવાણમાં હતા. અત્તરો ને સૂરમાં એમના સાથિતો હતા. વૈદક તો અનુષંગી હોય જ; પણ કાષ્ઠૌષધિ કરતાં રસાયનમાં એ રમનારા હતા. ઠોક ઠોક તો કીમિયાગરની કીર્તિને ચે પામતા. શ્રીદ્વિસુશ્રી ને કવિતાની કચુંબરો એમના રસથાળમાંથી અળગી ન હતી. પૃથ્વકો એમને પૂછતા, વ્યાધિગ્રસ્તો એમને ત્હાં ઔષધોપચારે જતા, અર્ધદગ્ધો એમની સંગાથે અર્ધસત્યોની ભૂમિમાં માણી

આવતા. રાજદારે સન્માનાતા, જ્ઞાનપરજ્ઞાનના એ ક્ષિતિજ-
વાસીઓને લોકવૃન્દ આશ્ચર્યની આંખે જોતું. કરમાં કાળે
સીપ્રમદંડ, આંખે ગર્ધભેત્રું ઉડતું ઉત્તરીય, ચક્રચક્રતા પટિયાં
પાડેલા ધાળ વચ્ચે તેજરેખા સમી એંથીની એકલદંડી; એ
જતીમૂર્તિઓ સંસારના કોયડારૂપ હતી.

વઢવાણમાં નાગરવાડામાં ન્હાના દહેરા પાસે ડાહ્યાભાઈનું
ઘર હતું છે. લાખૂપોળેથી ડાહ્યાભાઈની યજ્ઞશાળાએ જતાં
છેદેદો ખૂણે વળતાં ખૂણાની ખાંભી ચમો જતીનો અપાશરો
છે. તેમાં ત્હારે લાલચ-દહળ ગોરણ રહેતા, જતીઓના
રત્ન અને પૂજ્ય હતા, દક્ષપતરામના પડોશી હતા, જોપ-
ટીવેળાની આંટીઓ ગદેલોવત્તા વૃદ્ધાવસ્થામાં થે દક્ષપતરામ
વઢવાણ જતા ત્હારે ગોરણના શિષ્યવંશજ નાનચ-દહળને
હિતભાવે સંભારતા. લાલચ-દહળ ગોરણના અન્યભંડારની
યાદીમાં રમિકપ્રિયા અન્ય દક્ષપતરામને દીકરી; આજીજી કરીને
માગી લઈ નકલ ઉતારી લીધી.

મં. ૧૮૬૬ બેસતાં શ્રીપુરોત્તમ ને શાકોત્તમ લખ્યાં
તે જ્ઞેનની પ્રેરણાથી સ્ત્રીપરિશિત મંગળગીતોના ઢાળોમાં
રચ્યાં હતાં. ન્હાનપણમાં લેળી રમેલી જ્ઞેન વીરને પ્રેરણા
પાથ એ આપણે ત્હાં વિરલ દૃષ્ટાન્ત નથી.

જુના કાવ્યગ્રન્થો ભણતા હતા ત્હારે દક્ષપતરામ
નવા કાવ્યગ્રન્થોના નિરૂઘમી ન હતા. આ અરસામાં-સં.
૧૮૬૭ ના પોસ માસમાં બે કાવ્યગ્રન્થો અધ્યાત્મીકવિએ
આરમ્ભ્યા હતા: એક જ્ઞાનચાતુરી ને બીજો કાવ્યચાતુરી.
બન્ને યજ્ઞસાધના ગ્રન્થો હતા; એકકે છપાયેલ નથી, એવામાં
આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મેહારાજે બન્ને સહાધ્યાયી-

બોલાવી એમની કવિતાઓ સાંભળી. બ્રહ્મચારી વૈષ્ણુ-
જીને લટકાકેળું પાસે પોશાળમાં લણવાને ભૂજ મોકલ્યા;
'રામને કહ્યું કે પુસ્તકો વિ. જોઈએ તે માગી લેજો
મ્યાસ વધારજો. આચાર્યશ્રીને હજી દલપતરામની
તીતિ થઈ ન હતી.

વૈષ્ણુવાન-દજીએ પછી ભૂજથી ભાતામાં આણેલા બે
'થો,' માનમંજરી અને અનેકાર્થી, દલપતરામને
લેવાને આપ્યા હતા. બન્ને કોપ હતા. માનમંજરી
'અર્થના' અનેક શબ્દોનો અમરકોષ સમો કોપ
અનેકાર્થીમાં એકએક શબ્દના અનેકાર્થ સંગ્રહેલા
બન્ને ગ્રંથો 'વિસ્તીર્ણુ' ભાષાસંસ્કારના સહાયક હતા.
દલપતરામની તેજસ્વી સ્મરણશક્તિનાં અનેક દષ્ટાન્ત
મુખે સાંભળ્યાં છે; પણ એમનો શિક્ષાપત્રીનો મુખપાઠ
દાન્તોમાં એ દષ્ટાન્તરૂપ છે. શિક્ષાપત્રી એમનો ધર્મ-
હતો, શિક્ષાપત્રી એમનું શ્રદ્ધાસ્થાન હતી, શિક્ષા-
િ એમનો વિધિનિષેધ હતો. સોળે આંક મોઢે; લેખાંની
૫૦ મોઢે; Reference booksમાં નહિ, Encyclopedia
હિ, કે લાયબ્રેરીઓમાં નહિ; પણ 'વિદ્યા પાઠે'નો એ
પાયુગ હતો. અષ્ટાવધાન, પોઠશવધાન, ચત્તાવધાન-
નોનો એ જમાનો હતો. આજ તો ઇતિહાસની સાલો
કે, તો પછી આંક ને લેખાં તો સ્મરણે કચ્છાંથી
સ્મરણવિકાસને આજ વિસ્તારાયો છે; ત્યારે સ્મૃતિને
ની શક્તિ માની ખીલવતા. અખરખને ઘૂટે તેમ તેમ
રી; એમ ત્યારે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ માનતા કે સ્મૃતિને
તેમ તેમ શુભકારી. શિક્ષાપત્રીના ૨૧૨ શ્લોક છે.

વચ્ચેથી પલાણુ પૂછે ત્હેનો તો બાળકો એ ઉત્તર આપે છે; વચમાંથી જે શ્લોક પૂછે તે દલપતરામે બોલતા. પણ આંકરો પાઠ તો હતો પ્રતિજ્ઞાપાઠ; અવળે આંકે શ્લોકો લાણી જવાનો પાઠ; ૨૧૨ માં શ્લોક, પછી ૨૧૧ માં શ્લોક, પછી ૨૧૦ માં શ્લોક—એમ. દલપતરામને શિક્ષાપત્રીના પ્રતિજ્ઞાપાઠનો મ્હાવરો હતો.

સં. ૧૮૬૭ ની જન્મદિવસી ઉપર વૈષ્ણવાનન્દ સ્વામી ભૂજથી લાણીને મૂળીએ આવ્યા. સમયે ભરાયો હતો, અમદાવાદથી અયોધ્યાપ્રગાદજી મહારાજ પધાર્યા હતા. મહારાજશ્રીએ જાને સહાધ્યાયીઓની પરીક્ષા લીધી. સ્વામીને કહ્યું કે શ્રીજીની બાળલીલાના વીચેક છન્દ રચો; દલપતરામને કહ્યું શ્રીજીની ચેષ્ટાના છન્દ રચો. એક અઠવાડિયાની અવધિ ઠરાવી હતી. અઠવાડિયું વીત્યે જાનેયના કાવ્યો આચાર્યજીએ સાંભળ્યાં. સ્વામીને જનાતની ટોપી ને આદર ઓઢાડ્યાં, દલપતરામને પાઘડી બન્ધાવી; ને જાનેને કહ્યું કે સત્સંગના કવિ સ્થાપિયે છોએ; સત્સંગને ઉજ્જો કરજો. એમ આચાર્યજી મહારાજે દલપતરામને કવિપદે સ્વીકાર્યા, પણ મત્સંગે સ્વીકારવાની હજી બેચાર વર્ષની વાર હતી. એકવીસમું વર્ષ ઉતર્યે દલપતરામ કવિસ્નાતક થયા.

એ વેળાના દલપતરામના પાંચછએક ચેષ્ટાના છન્દ જળવાયેલા છે. કવિતાને કાળના કાઠ મ્હડતા નથી. આખ્યે આજના રસિકોને એ રસભર્યા લાગશે; ને જણાશે કે દલપતરામની દૃઢપનાઓ પોતે લગવાન માનતા ત્હેમને સુદય હતી.

શ્રીજી મહારાજને એક ટેવ એ હતી કે છોકખગાસુ ખાતાં મુખે આડો રૂમાલ ધરતા. દલપતરામે એનો છપ્પ કીધો છે.

નન્દજસોદાનન્દ મયે આનન્દકન્દ જય,
ગોદ્ લિયે ગોવિન્દ મન્દ થય નન્દધ્રિયા તય;
જંબન કિય જગવંધ, ચિતય મુસવન્દ ચારુ અતિ,
મધ્ય લગી પ્રહ્લાંડ પોંડ શુધરહિત મદ્ મતિ.
યહ મર્મ જાતિ અવ ધર્મસુત, પરમ પ્રેમ જન પર ધરી,
મુખપે રૂમાલ દલપતિ રહી છોકહાસ કરહી હરિ.

ખગાસું ખાધે જશોદામાને મુખમાં પ્રહ્લાંડ દેખાયું ને મૂર્છા આવી ગઇ; તો આ હરિભક્તોનું પ્રહ્લાંડદર્શન શું થાય? એ વિચારી શ્રી હરિ મુખપે રૂમાલ ધરે છે.

શ્રીજીની એક ચેષ્ટા એ હતી કે માળા ફેરવતા ત્ય્હારે ક્યારેક એકવડી ફેરવતા, ને ક્ય્હારેક બેડ પારા મૂકતા. એનું દલપતરામનું કવિત છે.

ફેરત તુલસીદામ ગ્રહી કર ધનશ્યામ,
માનુ મન્ત્ર જપી જન હીયકો હરત હૈં;
ધારી પન, ધારી તનુ, તાકુ નિરધારિયેકો
અધમ ઉદ્ધારિયેકો લેખો આચરત હૈ;
થાપન સુનીતિકો, ઉત્થાપન અનોતિ જનુ,
આપનકે જન્મ ગોને મૂર્મે જો ધરત હૈ;
દાસે દલપતિરામ, જુગ્મ દામ ફેર ફેર
જુગ્મ અવતારનકો ગિનતી કરત હૈ.

શ્રીજી માળા ફેરવે છે તે ધર્મ સ્થાપવાને ને અધર્મ ઉત્થાપવાને કેટલા જન્મ લીધા ને કેટકેટલા હરિભક્તોને

મ્ર. ૬, પાં. ૧૪૮

તાર્યા એનું બાણે લેખું કરે છે. તેમાં કેટલાં પ્રદ્મ-
આરીરૂપ ધાર્યાં ને કેટલાં જુગલરૂપ ધાર્યાં એ ગણવાને
નેડકે પારા મૂકે છે.

શ્રીજી મહારાજ જમવાને બેસતા ત્હારે મસ્તકે ને
આખે અંગે પછેડી ઓઢતા, પણ કાન ઉઘાડા રાખતા.
હલપતરામ કહે છે:

ભોજનકુ ભગવાન વસન્ત હિ, ઘો છવિ સતત સંત સમારે;
ધામ પદે સુઝહેગ યનાય તિહી પર ધામ મુજાતલ ધારે;
ઢાઢિ ઘુજો ફર ધારિ ધિજી જિમહી શિરસાંગ ઘુકલ હિ ઢારે;
ગો-દ્વિજ-સતપુકાર મનુ દલપસ હૈ ધોન ડમાર ડધારે.

ગો પ્રાદ્મણુ સાધુની ધા સાંભળવાને શ્રીજી કાન ઉઘાડા
રાખે છે. હલપતરામ કહે છે કે ભગવાન કાન ઢાંકે ત્હારે
તો થઈ જ રહ્યું ને?

શ્રીજી મહારાજને પાઘ બાંધવાની ટેવ એવી હતી કે
ભમ્બર ઉપર આટો દધને ભમ્બરને ઢાંકી દેતા. હલ-
પતરામ કહે છે:

જ્ઞાનપ્રસારન પાપપ્રનાશન દાસન ગ્રાસ નિવાસન જાતે,
ગ્રાસન કાલ શરાસન સી ગરુડાસન કૂટિ ચિલાસન આતે;
ગ્રાસ લહે કાંડ પાસ પતે, અધિનાશ પ્રયસન પ્રકાશ હિ તાતે,
ધાસનકો, દલપસિ કહે, શિર દાસપતી મુદ્ધ પાસ દિ લાતે.

ગરુડાસનની બુકુટિ કાળને ચે ત્રામ પમાડનારી છે;
તો કે પ્રણતજન કને આવનાં ત્રામે નહિ, માટે અવિના-
શીતો પાપમાં ભમ્બર ઢાંકવાનો પ્રયત્ન છે.

શ્રીજીને એક ટેવ હતી કે સભામાં બેઠા બેઠા રૂમાલને
છેટે વળ દેતા. હલપતરામ કહે છે કે આ તો બાણે જગ-
તના નાગનું ચ્હડ્યું એર શ્રીજી ઉતારવા હતા.

भेद पढ़े हो वेदके वृषते, वृषकुलभूष ।
हिमजोगी गोपालसे पढ़ि अष्टांग अनूप;
पढ़ि अष्टांग अनूप आय रामानन्दहृषे,
भक्तिअंगके भेद सुगम किय सो एक रूपे;
दाखत दलपतिराम, जगत अहि जाहि चढ़े है,
पट धल देत पलाय; कहां यह भेद पढ़े है !

वेद पिता पासे लप्या, अष्टांग योग डिमालयना
गोपाण जोगी पासे लप्या, लक्षितना लेद रामानन्द स्वामी
पासे लप्या, पण इमालने वण देतां देतां जगतनां
अर उतास्वानुं डानी कनेथी शीघ्या छे ? महाराज !

श्रीलुने स्वभाव ओ छतो के डोई कुलने गजरे के
लींछू आपे तो प्रथम आंजे अडाडे, पछी सूघे, ने पछी
वातोभां तल्लनीन थाय त्छारे बांपी नांजे. दलपतराम डडे
छे के ओ प्रह्लादपितानुं माथुं नथी के बांयो छे; आ तो
पुष्पगुच्छ छे.

पुष्पगुच्छ स्वच्छ भक्तवत्सलको भक्तजने
दीनो हाथ, नाथ नेन साथ ले लगायो है;
मानु आप दास ज्ञान पाय भयो पादप है,
यहु काल बिलुरे ते उर प्रेम आयो है;
बातमें अघातचित्त भये नरघात, तब
धूरी डार्यो, देखी सन्त वचन सुनायो है;
कहे दलपतिराम सुनी, महाराज ! यह
नाही है प्रह्लादपितु, सुमन सुहायो है.

श्रीलुनी ओक बेगठा ओ छती के दांत वन्धे लल
दावी, क्छारेक डांजे ने क्छारेक जमछे पडजे ललने

‘મ. ૬, પા. ૧૫૦

દશાવતા. દલપતરામ કહે છે કે લોકાપવાદને કારણે સતી સીતાજીને વન મોકલ્યાં એ પૂર્વજન્મનું કૂર કર્મ યાદ આવ્યે ભગવાન જીભને કચરી નાંખે છે.

ચારીકો ડઝારી, હંકા ઝારી, શત્રુ મારી भारी
जनककुमारी ल्याये जनकजामात है,
लोकअपवाद सुनी दिलहुसे दयालजी
बनमें निहारी मारी, जो सती साक्षात है;
कोटी दयाकन्द जगयंघ घृपनघनके
अन्तरमें जय यह बात याद आत है,
कहे दलपतिराम, जानी निज मूर काम
दांतनकी पांतनसे जोह्याको दयात है.

જનરણ ઓક્ટરલોની સિન્ધુને મુખપ્રદેશ જીતતા હતા, ને ઇંગ્લાંડમાં વર્ડસ્વર્થને રાજકવિપદે સ્થાપતા હતા ત્હારે ગુજરાતે આ કાવ્યછન્દ રચાતા હતા. વર્ડસ્વર્થ ત્હારે ઉત્તરાવસ્થામાં હતા ને ટેનીસનનું કીર્તિન્નવલ્લભ છે. કાવ્ય હજી છપાયું ન હતું. નર્મદાતીરે કવિવર દયારામભાઈ આયુધ્યની સાઠીનો શિખરપગથિયાં ચઢી ઉતરતા હતા.

કદપનાના પતંગોજ અગ્રાવવાના દલપતરામને ન હતા. જોમનો સંસાર ગુણાતે જતો હતો. એ પછીની સાલમાં ન્હાનેરા ભાઈ દિનકરરામને ખેરાળુ પગલાવ્યા, ને ત્હેની વંજતી સાલે મૂળીભાને મીમન્ત આવ્યું. દલપતરામના પુત્રનું મુખ અમૃતળાએ જોયું, ને જોનું નામ પુરુષોત્તમ પાડયું. શહાભાઈ તો સંન્યસન ધારી સાળરઘાટે વિરાજતા હતા, જોમને હવે સંસાર મૃગજળની વાડીઓ હતી.

સં. ૧૮૯૮ ના આતુર્માત્રમાં સંમાનન્દી સાધુઓની જમાત વઢવાણને પાદર આવી હતી. રામગ્હોલના સંસ્થાપક ઠાકોર સાહેબ રામસિંહજીના પિતા બલમસિંહજીના રાજ-માતાએ જમાતને આતુર્માસ રોકી ને રામલીલા કરાવી. આપું સંભાયણ સાધુઓએ નાટકરૂપે ભજવી ગતાવું. વિશાળી લંકા રચી હતી; મહાકાય રાવણ રચ્યો હતો, ને પૂતળામાં બન્ધુકદાસનાં ભૂંગળાં ભર્યાં હતાં. યથાવત્ દસરાની તિથિએ રાવણવધ થયો, દીવાળીને દિન અયોધ્યાપ્રવેશ થયો, સિંહાસનસ્થ રઘુવીરને શિરે રાજછત્ર ધરાવાયું, ને અવધ-પુરવાસીઓએ નગરીને દીપમાળાથી ગગનમંડળ સમી શણ-ગારી સીતાજીના સ્વયંવર ને કન્યાદાનને અવસરે એક દરબારી ખવાસ રામાભાઈએ એતર કન્યાદાનમાં દીધું હતું, બ્રાહ્મણોને દક્ષણા બહેંચાઈ હતી. દલપતસમે સાખી લાખી હતી ને રૂપિયો પગ્યા હતા. આપણા મધ્યયુગમાં માત્ર ભવાઈઓનાં જ નાટક નહોતાં ભજવાતાં. રામાયણ ને રામલીલા, ભાગવત ને રાસલીલા તો કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર પર્યન્ત સમગ્ર ભરતખંડને એકી કરણે ગૂંથતા, અદ્વૈત ને અદ્ભુત, યુગયુગના, કાળદોરા છે.

મૂળીએ ભણી ઉતર્યા એટલે દલપંતરામ કવિસ્નાતક થયા. પણ વિદ્યાશાળાના અભ્યાસ સાથે વિદ્યાભ્યાસ પરિસ-માસતો નથી એ દલપંતરામ સ્હમજતા હતા; વઢવાણમાં એ વિદ્વાનો હતા; ને ઘેર આવી રહે એક વૃદ્ધની છત્રછાયા દલપંતરામને સાંપડી. એ વૃદ્ધ પણ પવિત્ર સાધુપુરુષ હતા, શ્રીજી મહારાજને મળેલા હતા; કાવ્યરસિયા હતા, કાવ્યો રચતા. વયે દલપંતરામના વડિલ હતા, ને મિત્રભાવે રાખતા.

‘સદ્ગુરુઓ એમને ઘેર ઉતરતા, શ્રીજી મહારાજ એમને દે પધારતા વિદ્યાવય પ્રતિષ્ઠા ને સાધુતાની એ મૂર્તિ’ તે મૂળે મેઘજી શાહ.

અસલ મૂળજી શેઠ વઢવાણથી દોઢેક ગાઉ પરના મેમક ગામે વસતા. શ્રીજી મહારાજ પહેલાંનાં, શ્રીજીનાં માતાપિતાની પેરે રામાનન્દ સ્વામીના વારાનો, સં. ૧૮૫૨થી મૂળજી શેઠને સત્સંગ હતો. સં. ૧૮૫૬ની વમન્તપંચમી શ્રીજી મહારાજે મેમકે મૂળજી શેઠને ઘેર દીધી હતી. પછી કાંઈક ગામવાઘો પંડયે મેમકાનુ પાણી હરામ કરીને, શેઠે લીમલી જઈને વાસ દીધો. દાદા ખાચરનો કારભાર કરવાને મૂળજી શેઠને શ્રીજી મહારાજ લીમલીથી ગઢડે સેદી ગયા હતા. ગઢડેથી નિવૃત્ત થયે સં. ૧૮૬૨ માં મૂળજી શેઠ વઢવાણવાસી થયા.

મુક્તાનન્દ સ્વામી નિષ્કુળાનન્દ સ્વામી, ગુણાતીતાનન્દ સ્વામી બ્રહ્માનન્દ સ્વામી: સત્સંગના મહોટોરા સદ્ગુરુઓએ સં. ૧૮૭૦ માં રામાનન્દ સ્વામીના એ શિષ્યવરનાં ઘર અવધાં હતાં. વઢવાણમાં મંદિર ન હતું ત્યારે સં. ૧૮૬૨ સૂપી સત્સંગના સન્તો એ ઘરમાં ઉતરતા. દેવાનન્દ સ્વામી ત્યાં જો માસ રહ્યા હતા, નિત્યાનન્દ સ્વામીએ ત્યાં ભાગવતની કથા કરી હતી. મૂળજી શેઠનો સત્સંગમાં ત્યારે ફહો બોલાતો:

મુકુન્દદાસ ને. મૂળજી, સુન્દરદાસ, શ્રીરંગ;

સત્સંગ ધર્મસમાજમાં ચારે એક જ જાગ.

મુકુન્દદાસ તે મુક્તાનન્દ સ્વામી; સુન્દરદાસજી ભૂજમાં હતા; શ્રીરંગ તે બ્રહ્માનન્દ સ્વામી. શ્રીજીની પ્રમાદીની ઘણી વહતો મૂળજી શેઠને ત્યાં હતી.

પુરાણ ભાગવત જ્યોતિષ મૂળજી શેઠ ભણેલા હતા. સંસ્કૃત સારું જાણતા. ઉદ્ધવી સંપ્રદાયના શેઠ ૧૪ ગ્રન્થો રચ્યા હતા. ૧૮૫૬નું વ્રજભાષામાં ભાગવત કીધું હતું. ઉપરાંત વચનવિલાસ, વિવેકવર્તમાન, પ્રશ્નોત્તરબોધ, નવ-રસવિધાન, દાણિયોંઓમાં જનધર્મસાર એ ગ્રન્થો ગૂંથ્યા હતા. પંદરસોક ગ્રન્થોનો શેઠનો ગ્રન્થભંડાર પણ વિશાળ હતો. સં. ૧૮૬૭ માં મૂળીએથી આવ્યે દલપતરામને મૂળજી શેઠનો સમાગમ થયો. દલપતરામનું વય ત્યારે એકવીશેક વર્ષનું હતું. દેવાનંદ સ્વામી પછી મૂળજી શેઠ: Graduate થઈ જઈ Post-graduate અભ્યાસ દલપતરામે આદર્યો.

વૈષ્ણવાનંદજી પાસેથી ઉતારી આવેલાં માનમંજરી ને અંનેકાર્થી દલપતરામ શેઠ પાસે વાંચતા. શેઠના રચેલા ગ્રન્થો પણ વાંચતાં. રાજનીતિ ને કાવ્યશાસ્ત્રની વિદ્વદ્વચ્ચાંઓ પણ થતી. પાંડવો પછી જે જે રાજવંશ ભરતખંડે થયા તેમની વંશાવળીઓ શેઠ પાસેથી ઉતારી લીધી. શ્રીજી મહાગજે કરેલી દીકા સાથેનો મહાભારતનો ભાગ પણ ઉતાર્યો હતો. દલપતરામની હારે મોચીગોપ્ શિવરામ પણ શેઠ પાસે ભણવાને આવતા. બપોરે બપોરે દલપતરામ ભણવાને જતા, ને કચ્છારેક રાત્રે પણ ત્યાં આસન નાંખી સૂઈ રહેતા. શેઠના મકાનની મેડીને જૂલતો ગોખ હતો. મુક્તાનંદ સ્વામીનું ત્યાં આસન થતું. મુક્તાનંદ સ્વામીના આસને એ ગોખમાં દલપતરામ આસન નાંખતા.

જમ્યા વગર રહે તો દલપતરામ મંદિરે ગયા વગર રહે. નિત્યશઃ દેવમંદિરે દર્શને જવું એ દલપતરામનું ધર્મ-વ્યસન હતું. ઘેર પણ સંતોને જમવાને નહોતરતા. બ્રાહ્મ-

હોના વેદિયા હતા, શાહુકારોમાં ક્રિયમાણે જતા, એટલે નિર્વાહનેગ પ્રાપ્તિ થઈ રહેતી. અંગરખું, સતી દક્ષણી પાધરી, અને એમનો વિદ્યાભંડાર લેખને એટલા પડિતપંક્તિમાં પણ લખતા.

વડવાણની ગાદીએ ત્હારે કાઠેર સાહેબ શ્રી રાયચિંહણ નાલમચિંહણ હતા. એમની ધાગવચને કારણે ગજકારભાર બામા સાહેબ ચલાવતાં મૂળણ શેઠની હારે દલપતરામ રાજદરબારમાં જતા આવતા. આગ્રપાસના લીમડી વળા શુંદિયાળાના દરબારોમાં દલપતરામ જતા, ને ઠયા કે કાવ્ય મંલખાવતા. કવિતાની કૃત્તિએ દલપતરામને રાજદરબારના દરવાજા સહજે ઉઘડી જતા.

મૂળણ શેઠ એટલે ઉદ્ધવી સંપ્રદાયની શ્રીછથી ચે બૂતી અસંગમૂર્તિ અને શ્રીછને મળેલા સન્ત.

મં. ૧૬૦૭ કે ૦૮ મા કાર્તિકી પૂર્ણિમાને સમયે મૂળણ શેઠ અમદાવાદ આવ્યા હતા ત્હારે દલપતરામને શેઠનાં છેલ્લાં, દર્શન થયાં હતાં. સં. ૧૬૧૦ મા પોણોસોઠ વર્ષની વયે મૂળણ શેઠ ત્રિદેહ થયા. આયુધ્યનાં ઝાડ ત્હારે ન્હાના ન્હોતાં.

શુકઓ જ ને મહાપુરુષોને ઘડતા હોય તેા દલપતરામને કશી કમીના ન હતી. અદ્યાજાઘ જુમાનન્દ કેવાનન્દ ને મૂળણ શેઠ જેવા પવિત્ર ને પાવનકારી આધુલવન વિદ્વદ્વરને હાયે દલપતરામને દલપતરામને ઘડાવું હતું.

એવાના દલપતરામે શીષ્ય કવિતાને મહાવરે પાઠવા માંડયો. શીષ્યકવિતાનાં દેટલાંક અંગો છે, ને તે ઘણાંખરાં દલપતરામને સિદ્ધ હતાં. તેજસ્વી રમરણશક્તિ, પ્રાસાનુપ્રાસ

કાળે વિશાળ બાપાભંડર, અલંકારોની વિવિધતા ને વિપુલતા, છન્દપરિવારનું સ્વામીત્વ: એ સહુ દલપતરામે સાધ્યાં હતાં. તાત્કાલિક તર્કતરંગની ટેવ એક ખીલવવાની બાકી હતી. શીઘ્ર કાવ્યના અન્ય અંગો દલપતરામને ભંડારે હતાં. સૂર્ય ઉગે ને કિરણ ઉડે એવી ક્ષણસંચારી ઉર્મિનો ઉછાળો ખીલવવાનો હતો. વર્ષા વેળાએ પાણી ભરી રાખવા જેવું એ હતું. પ્રેરણાના મેઘ વરસતા ન હોય તહેમનો એ માર્ગ જ નથી. પણ વર્ષામાં વરસતાં મહાજળ ઝીલી સરોવરો ભરી દે તે છ એ ઋતુમાં ને બાવને અઠવાડિયાં વર્ષાનાં પાણી જનતાને સ્વેચ્છાએ પાઇ શકે. વિપુલ કાવ્યભંડારીની શીઘ્રકાવ્ય તો એક અમત્કૃતિ છે. કાસદિયાં પારેવડાં ઉડે એમ પછી સન્દેશવાહી કાવ્યતરંગો દલપતરામે ઉડાડવા માંડ્યા. માર્ગે જતાં, ન્હાવા જતાં, મન્દિરે જતાં, ચૌટે ફરતાં નવતેરે જૂવે કે અન્તરને પૂછે કે આનું કાવ્ય કરવા કેા કહે તો અમત્કારી કાવ્યભાવ શો લાખવો ? તર્ક કરતા, શબ્દગૂંથણી રચતા, કલ્પનાનાં પારેવડાં આવી સન્દેશા કહે તે ઝીલતા, ને અન્તરભંડારે સંભરતા. શીઘ્ર કાવ્યનો મહાવરો એમ દલપતરામ સાલિપ્રાય ખીલવતા હતા.

ધ્રાંગધ્રા, સીંધા, હળવદ વિ. રચણોમાં દલપત વેદિયાને કિયમાણુને અંગે જવાનું થતું. કોઇક એવા પ્રસંગે સં. ૧૯૦૦ ના કાર્તિક માસમાં તે ધ્રાંગધ્રે ગયા હતા. રાજ્યરણમલ ત્હારે ગાદીએ હતા, રાજ્ય અમરને દેહ મૂક્યે વર્ષેક દિવસ થયો હતો. ચક્ર પારેખ કરીને ધ્રાંગધ્રાના શાહુકાર હતા, એમની દુકાને ઠવિની બેઠક હતી. ચક્ર પારેખના મામા જેઠો દોશી સત્સંગી હતા, દરબારમાં જતા આવતા,

જેઠા દોશીએ મહારાજ રાજ રણુમલને વાત કરી કે એક કવિ આવ્યા છે, ને કહો તે ઉપર તરત કવિતા કરે છે. રાજ સાહેબે કહ્યું તેડી લાવજો. રાજ રણુમલને કવિતાનો શોખ હતો, કાવ્યગ્રન્થોના અભ્યાસી હતા. રાજ રણુમલના પિતા રાજ અમર ધર્મનિષ્ઠ ને જ્ઞાન્યવન્ત હતા, ભગનો રચતા, હાથમાં અખંડ ગ્હેરજો ફરતો. રાજ અમરના કાળની એક દન્તકથા છે. એક કોળીએ એક વાણિયાના 'ધરમાં ખાતર પાડ્યું' તે પાંચ સાતેક રૂપિયાનો માલ ચોર્યો. પછી મુદામાલ સહિત કોળી પકડાયો. કોળીએ શિખવ્યું કે સાધુ બનીશ તો છૂટી જઈશ. કપાળે હાથે છાતીએ કોળીએ ટીલાં કર્યા; હાથમાં માળા રાખી, કંઠમાં માળાઓનો જૂટો નાંખ્યો. એ વેશે રાજ અમર પાસે ખડો થયો. ધર્મનિષ્ઠ રાજ સાહેબ પડકારી ઉઠ્યા: અદ્યા ! સાધુને પકડ્યો છે; છોડો. છૂટો કરાવી રાજ સાહેબે પૂછ્યું: મહારાજ ! ચોરી ત્હમે કરી છે ? કોળીએ હા પાડી. ત્હારે ચોરે કંઈક સાચુકલા હતા. રાજ સાહેબે પૂછ્યું: એ પાપ શાને કરવું પડ્યું ? કોળીએ કહ્યું કે લોટની ચપટી ગામમાંથી કોળીએ આપી નહિ. ગજસાહેબ બોલ્યા લોક તો એવા જ છે. કોઠારમાંથી સીધું અપાવી બાવાણને રવ્વ દીધી.

દલપતરામે જઈ રાજ રણુમલને આશીર્વાદનો છપ્પ કહ્યો. રાજ સાહેબે પૂછ્યું: અષ્ટાવધાન જાણો છો કે ચોડશ-વધાન ? દલપતરામે કહ્યું કે અવધાનનું મ્હારે ગળું નથી; હું તો શીઘ્ર કવિતા જાણું છું. કંઈક નિશચ જેવા ઘણ રાજ રણુમલ લમણે હાથ દઈ વક્રિયે બેઠા. ચોડપૂરે કવિની કલ્પના

થનગની રહી. કહ્યું: આજા હોય તો કવિતા સંભળાવું.
પછી દલપતરામે રાજ રણુમલને એક સવૈયો કહ્યો.

તથ તાત અતિ પુણ્યવન્ત મયે, કરિ રાજ પુત્રી
જિયકાજ કિયો;

લલિ પુત્રનકે ઘર પુત્રનકો પુનિ થેષ્ઠ મગે સુરલોક ગયો;
તિનકો દિન ઘોંત મયે અથ તો, અનુમાનત અબ્દહિ પક મયો;
उनको दिलशोच, दुजो कलु है अरु ?

क्यों नृप ! हायकपोल दियो ?

રાજ માનસિંહજી ત્યારે પાંચેક વર્ષના હતા. રાજ
અમરે વર્ષેક ઉપર પૌત્રદર્શન કરી દેહ છોડયો હતો.
રાજ રણુમલ બોલી ઉઠ્યા: વાહ, કવિરાજ ! વાહ.

આ રાજમેળાપ એકાન્તનો હતો. વળતે દિવસે રાજ
રણુમલે દલપતરામને દરબારમાં બોલાવ્યા ને લરદરબારમાં
શાલપાઘડીનો શિરપાવ બક્ષ્યો.

પછી તો દલપતરામને રાજસ્થાનેના શિરપાવોની મળ્યા
નહોતી રહી. સોરઠગુજરાતનાં રાજસ્થાનો દલપતરામને
સન્માનવામાં રાજમાન માનતાં પણ રાજસ્થાનનું પ્રથમ
સન્માન દલપતરામ રાજ રણુમલને વરદ હસ્તે સં. ૧૬૦૦
મેસતાં ધ્રાંગધ્રે પામ્યા હતા.

પૌત્ર પુરુષોત્તમનું મુખ અમૃતભાષે નિરખ્યું એ જ
સાલમાં, ઇસ્વી ૧૮૪૩ ના નવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે,
કારણસ સાહેબ મુંબઈને કિનારે ઉતર્યા. વઢવાણમાં સુયોગ
હતો એ જ કાળે મુંબઈને આરે પણ સુયોગ હતો.

પ્રકરણ ૮ અં, કાવ્યદીપ્તાઃ સંસ્કૃત

પુર મૂળી પરમારજી, જગત બધામાં બાણ;
નોતમ ત્યાં બહુ નીપજો કવિઓ ને કેદાણ.

કવિતાની પ્રેરણા ઇશ્વરદત્ત છે, કવિતાની કલા માન-
વસાધ્ય છે. પ્રત્યેક કલાના કલાસ્વામીને પાવરધાપણું તો
હથોટી બેઝતી બાય તેમ તેમ આવે છે. ચિત્રકારને પ્રથમ
વણી મેળવતાં શીખવું પડે છે, એમ કવિને પણ પ્રથમ
વણી મેળવતાં શીખવું પડે છે. કૂલવેલનાં બીજામાં માળીથી
જેમ ઓછું વધતું કરી શકાય નહિ, તેમ કાવ્યપ્રેરણાનું
પ્રાગટ્યઅપ્રાગટ્ય કવિની શક્તિપારની વાત છે. પણ
કૂલવેલ કૂટી નીકળ્યે પાણી પાઇને ઉછેગય, ફેફ્ફેફ્ફાફેફ્ફે એનો
મનગમતો મંડપ રચાય, અને મ્હોર્યેફ્ફેફ્ફે કૂલડાંનાં ગજરા
હાર કે વેણી ગૂંધાય, એવું જ કવિનાવેલીનું છે. પ્રેરણા
પ્રગટ્ય પછીના સૌન્દર્યસંસ્કાર તે કલા. કાળા આરસને
પ્રતિમા ઘડનારો ઘોળો કરી ન શકે, પણ સાંપડયા આર-
સની કેવીક રૂપમૂર્તિ ઘડવી એ ઘડનાર કલાકારની કલા
છે. પ્રેરણાનો દેવતણુઓ પામ્યા પછી એને બહલાવવો તે
કલાધર્મ છે.

પ્રેરણા અને કલાનો આવો વિકાસસંબંધ હોવાથી
પ્રેરણા શિશુલુપર છે, ને કલા શિશુલુગ્રાધ્ય છે. ગગન-
વિહારિણી વીજળીનું ગગડવું માનવવશ નથી; એ જ વીજળી
ગૃહમન્દિરે પધાર્યે એનો દીપક દરવો કે આગ એ માનવ-
નિર્મોલનો વિષય છે. માનવવશ એ વીજળી ઇચ્છે ત્યાં

ને ઇચ્છો એટલાં અન્ધારાંનાં અજવાળાં કરે, કે તોપ જન્મજનના ગોળા છોડી નગરોને સંહારે. સૌ કલાઓની પેઠે કાવ્યકલા પણ શિખાય ને શિખવાય. ઇન્દ્રશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશુદ્ધિ, ભાષાભંડોળ, શબ્દચમત્કૃતિ, ઉડતાં વિમાનો જેવાં કલ્પનાનાં ઉર્જુનઃ એ બધામાં અવ્યાસથી પ્રવિણતા પમાય છે. ગ્રેરણાના નિયમો નથી, કલાના નિયમો છે. પંડેલા ચીલાના પરિચિત થઈને જેમ નવી ફેડીઓ કોરાય, તેમ કવિતાના ચ તે રસનિયમનો શીખી, પાળી, પછી નિયમપર થવાય.

કાવ્યકલા શીખવવાની કચ્છભૂજમાં પોશાળ હતી—આજે પણ છે. કવિઓ સૂજવાની એ કાવ્યશાળા કદાચ દુનિયાભરમાં અદ્વિતીય હશે. ઘણા કાવ્યરસિકો ત્યાં લણી રાજદરબારોમાં કવિરાજો થયા છે. એ કાવ્યશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રો શિખવાય છે, ને રસોપાસકોને નવરસની વાડીઓમાં ધૂમાવી, ઋતુઓ ને તરફીછાંચકી પ્રીછાવી, અભિસિંચન ઉછેર ફાલ વીણણુ શૂંચન, બગીચાશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રી ઉછરતા બાગવાનોને લણાવે એમ, ત્યાં લણાવાય છે. કચ્છના મહારાવનું ભૂજિયો સિંહાસન છે, પણ ભૂજની પોશાળ તે કચ્છના મહારાવનો કીર્તિમુગ્ધ છે.

દલપતરામ મૂળી મંદિરમાં લણતા ત્યારે મૂળીમાં ચારણોના સોએક ઘર હતાં, ને કેસર કવિ, ખેંગાર ગઢવી, રવિરાજ કવિ—એમ સ્થાનિક કવિઓ પણ હતા. એક ઠવિ તો ભૂજની પોશાળમાં પાંચ સાતેક વર્ષ લણી આવ્યા હતા. ઉદ્દલી પરીક્ષામાં સરસ કાવ્યચાતુર્ય દાખવ્યે સોનાનાં ઠડાં ઠંઠી ચાલ પાઘ એમ પંદરસોક રૂપિયાનો પોશાક મહારાવે

ગઢવીને બરોડો હતો. ભાવનગરે મહારાજ વજેસિંહજીના દરબારે કવિ ગયા ત્યારે કાવ્યોદી મહારાજને રીઝવીને પૂછ્યું કે રાજદરબાર તો કવિથી ચોલે; આપને દરબાર રાજકવિ કોણ છે ? વજેસિંહજી મહારાજે પોતાના રાજકવિ પાતાભાઈ ગઢવીને દાખવ્યા કે આ અમારા રાજકવિ. મહેમાન કવિએ પાતાભાઈને પૂછ્યું કે કાવ્યશાસ્ત્ર તો ભણ્યા છેને ? મહોટા દિલના પાતાભાઈ ગઢવીએ વિનયનો ઉત્તર દીધો કે ચોડાંધણાં. કવિએ વળતું વેચુ નાંખ્યું કે ચોડાં ધણાં જોયાં હોય તો બા ! મહોટે ઘેર ન રહિયે. સૌરાષ્ટ્રના રાજસ્થાનોમાં ફરી, રાજદરબારોમાં સન્માન પામી, સારો ધનસંચય કરી, સં. ૧૮૬૫-૬૬ માં ગઢવી પોતાને વતન મૂળીએ આવી રહ્યા હતા. ૩૦૦-૪૦૦ વીધાં પોતે ગરાસ જમાવ્યો હતો ને કાવ્યાનન્દની મસ્તીમાં રહેતા. ત્રીસ પાંત્રીશેક વર્ષના ગઢવી ત્યારે ભરજોળન અવસ્થામાં હતા.

એમનું નામ ફૂલજી ગઢવી; ને એમનું કાવ્યોદીનામ કુતુમ કવિ. આજ એમનો ગરાસ મૂળીમાં છે, પણ વંશ નથી. ફૂલજી ગઢવી મહામર્મનાં બાણ મારનાર શબ્દબાણી હતા, ને સાફ અભિપ્રાય એમને ગળિયા ગઢવીના ન્હાનેરા ભાઈ લેખે પિછાનતું. એક વેળા મૂળી મન્દિરમાં એમણે પૂછ્યું કે પારસરપરો લોડું તે સોનું થાય કે નહિ ? સન્તોએ કહ્યું: પારસરપરો લોડું સોનું થાય જ. ગઢવી બોલ્યા કે તો પછી તમ સમાજમે અમે આવા લોડાના કટકાજ દાં રહ્યા ? એક અન્તે ઉત્તર વાળ્યો: ગઢવી ! લોડાનું સોનું થાય, કાંઈ કાટના ગઠાનું ન થાય. ફૂલભાઈ ગઢવી ચોરે બેસતા, કાકરમન્દિરે જતા, ભાયાતોના ઘયરા

ગજવતા; કચ્છારેક કચ્છારેક સ્વામીનાચણને મન્દિરે દેવા-
નન્દ સ્વામી પાસે પણ જતાઆવતા. ચારપાંચેક વર્ષ
એમ વીત્યાં. ગઢવી ભરબોળનમાં એલાં ખાતા હતા. સં.
૧૯૦૧ ના દેાગણ કે ચૈત્ર માસમાં કુસુમ કવિ એકદા
મન્દિરે પધાર્યા હતા ત્યારે સભામંડપમાં વાતવાનમાં
દેવાનન્દ સ્વામીને કુંજુ કે સ્વામી ! રાજદરબારમાં કવિઓ
નથી રહ્યા, ને સત્સંગમાં યે અસ્તાચળે ઉગતો લાગે છે.
હતા; બ્રહ્માનન્દ સ્વામી હતા, પ્રેમાનન્દ સ્વામી હતા, મુક્તા-
નન્દ સ્વામી હતા; સત્સંગમાં એ કાવ્યકુંજર હતા. ગદ્ય ય
આદ્યમણના ઓળા છે કે શું ? દેવાનન્દ સ્વામી તો મહા-
તુભાવ વૈરાગ્યસિદ્ધ નિર્માની સાધુપુરુષ હતા, એટલે એમને
કવિના મર્મબાણે માહું ન લાગ્યું; ને શીળે ભાવે કહ્યું કે
હા, હીક કહો છો. બ્રહ્માનન્દ સ્વામી સમા સૂર્યો આજ
સત્સંગમાં નથી. સભામંડપમાં એકબંખાળા લાલો કોઠારી
બેઠા હતા. ત્હમને થયું કે ગઢવીએ ભારે કીધી, સ્વામીને
સંભળાવી. લાલો કોઠારી પડકારી ઉઠયા કે હં, હં, ગઢવી !
શું બોલો છો ? સત્સંગ શું કવિસૂનો થયો ? સત્સંગ તો
મીઠો મહેશમણ છે, રત્નોની ખાણ છે. સન્તો લગવે લૂગડે,
ત્હમે ધોળે લૂગડે; તમ સાથે વાદપિવાદે સાધુ ન શોભે.
કોઈ ધોળાં લૂગડાંવાળો આવ્યે મેળવશું. ગઢવી બોલ્યા કે
ધોળે લૂગડે ના ! દોણ હોય ? કોઠારીએ કરડાકી કરી કે
બણનારા ધોળિયા ઘણા યે હોય. જન્માષ્ટમીને સમયે આચા-
ર્યજી મહારાજ પધારશે, ને દેશદેશના હરિભક્તો આવશે.
ત્યારે વળી મોકો સાપડશે.

જે વાત એટલેથી રહી પણ મહિના વીનતા વાર લાગતી નથી, ને પડી જન્માષ્ટમીનો સમયેો સરાયેો ધર્મ-ધુરંધર આચાર્યજી મહાગજ શ્રી અયોધ્યાપ્રમાદજી અમદાવાદથી મૂળીએ પધાર્યા વડવાણના હરિભક્તો સંગાથે દલપતગમ પણ મમૈયે ગયા હતા લાલો દોઢાગી કાંઈ ગઢ-વીના મર્મવેણુ વીમર્યા ન હતા દોઢાગીએ દલપતગમને એમન્ટે બોવાવી યની વાર્તા કહી દલપતગમને પણ થયું કે ભગમલામા ગટવીએ ગુરુનું અપમાન કીધું. દોઢાગીએ કહ્યું ચાન્છને અભિમાન રહયું છે નેને હો, દલપત ! આયુ બોવે હોયે બુઢો પાડવો છે ને સભા છતવી છે. દલપતગમને પાનો રહયેલ કહ્યું સત્સંગમા દામાનુદાસ છ, બીને કહો તો પ્રહ્લાડને ગાય લીડું. પાચસાત વિદ્યાર્થીઓ સહાયતામા આપને વ્યાકૃત્તુ પચમ ય અલકા-ગ્રન્થ ભણનાર ત્રણેક પ્રાણણો ને બીન આધુઓ દલપતગમને સાત્રિન સોપયા. સાત્રિનોએ પૂછ્યું અમાટે શું કંવાનું ? દલપતગમે કહ્યું કે ગઢવી છન્દ બોવે ને લખાવવા કહિયે તો ન ચે લખાને લખાવણુ એ રાજસજ્જાની રીત નથી એટલે પહેલો એ પહેલ, બીજાએ બીજું એમ એમના છન્દનું એક એક ચન્તુ સૌએ માદ કરી લેણુ દોઢાગીએ દલપતગમને આજ્ઞા કરી કે તારે રહેને, બોવાવિયે ત્હારે મજામા આવને

નિત્યનિયમ પ્રમાણે સલામંડણમા રહાને સભા ભગણી સન્તો મુક્તો દેશદેશના હંસિકૃતો શ્રી હંગિની વાતો આન-ળવાને ને ધર્મધુરંધરના દર્શને આવ્યા હતા ત્હા સભા મડપમા ગઢવી આવ્યા દર્શન કરી, બેસી, લાલા દોઢાગીને ગઢવીએ પૂછ્યું આ ત્હમને સમયેો કહેવતવાયને ? દોઢા-

ત્રીએ કહ્યું: સમૈયો તો ખરો; પણ વરસાદ પાણીને લીધે નજીકનાં જ બેએક હજાર સત્સંગીઓ આવ્યા છે. આવેથી કોઈ આવ્યું નથી. ગઢવીએ કહ્યું: કોઈ કવિ આવ્યા હોય તો ભલા! કંઈક કાવ્યચર્યા કરિયે. ઉભા થઈ કોઠારીએ સભામાં સાદ પાડ્યો કે અલ્યા! કોઈ ગૃહસ્થ સત્સંગી કવિતા કાંઈ બોલો છો કે? એકે કહ્યું હજીવદમાં ફલાણા ભાઈ છે. ખીજે કહ્યું લીમડીમાં ફલાણા ભાઈ છે, પણ આવ્યા નથી. ત્રીજે કહ્યું વઢવાણનો શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ દલપતરામ કાંઈક ભણેલ છે ને આવેલ છે. કોઠારીએ કહ્યું ત્હારે બોલાવે એને સભામાં. એક ઘોળિયો ગયો ને દલપતરામને તેડી લાવ્યો. આચાર્યજીને સન્તોને સભાને પગે લાગી દલપતરામ બેઠા પછી લાલા કોઠારીએ ગઢવીની ઝોળખ પાડી ને કહ્યું: ગઢવી સારા કવિ છે, ભૂજની પોશાળમાં ભણી આવ્યા છે, રાજદરબારો છુટ્યા છે. ત્હમે ચે કંઈક ભણ્યા છો. ગઢવીને કાવ્યચર્યા કરવી છે. આવડે તે કરો. પછી ગઢવીએ દલપતરામને પૂછ્યું કે કિયું પિંગળ ને કોની કને ભણ્યા છો, ભા! દલપતરામે કહ્યું દેવાનન્દ સ્વામી પાસે છન્દશૃંગાર ભણ્યો છું. ગઢવીએ પૂછ્યું અલંકારનો ગ્રન્થ ભણ્યા છો કાંઈ? પિંગળ એક ભણવે શું વળે? ઉત્તર કીધો કે સ્વામી પાસે ભાષાભૂષણ ભણ્યો છું. ત્હારે ગઢવીએ કહ્યું કે નાયકાલેદ ન બોલો ત્હાં સૂધી કવિ કહેવરાવાય નહિ. નાયકાલેદનો કોઈ ગ્રન્થ? દલપતરામે કહ્યું: પરકિયા એટલે વ્યભિચારિણી ને સામાન્યા એટલે ગણિકા; એમની કવિતા આ સભામાં ન હોય. ત્હારે ગઢવીએ પૂછ્યું: આ વિરાજમાન છે એ આચાર્યજી મહારાજની કવિતા કાંઈ કરી છે? દલપ-

તરામે કહ્યું કે આચાર્યજીની તો નથી કરી; એમના પિતા શ્રીજી મહારાજની કરી છે ગઢવી પડકાર્યાં કેમ ન કરિયે ? ભગવાનના પુત્ર એ ચ ભગવાનરૂપ છે; સાંભળો. કહી ગઢવીએ છપય છન્દ લલકાર્યો, ને મન્દિરનો સજામંડપ ને ચોક ગમવી મૂક્યા.

ઉદધિ ઉદકભર અમિત, અમિત મતિ અવધઉદધમેં;
તિહિ નિધિ મધિ જલતરંગ, તરંગ મતિતરંગ અવધમેં,
સિન્ધુ મહી શશીમોતો, મોતી મનુ અવધવચનમુગ;
મદોસંગમ નિધિ મિલત, મિલત મુનિમતિ અતિ કરસુણ;
તથ પ્રણત ઘનત મયરત્ન સમ, રત્ન રહત જલધિ જ્યુહી;
કરજોરી કુસુમ કવિ ચું કહે, અષ્ટમ ઉદધિ અવધ ! તુંહી.

એ છપય ગઢવીએ એ વાર ઘોઘી વિસ્તારથી અર્થ કહી સંભળાવ્યો; ને ઉચ્ચાર્યાં કે જાપ અયોધ્યાપ્રસાદજી ! તું તો આઠમો દરિયાવ છે-દરિયાવ.

વૃદ્ધાવસ્થામાં ચે આ વાત કરતા ત્હારે દલપતરામને જાણે એ છપયના પડછન્દા સંભળાતા. દલપતરામની સ્વયં છન્દ લલકારવાની છટા અજબ હતી. મેઘનાદે કવિ ગાજતા ને શબ્દની જાણે ઘટા જામી જતી. છતાં દલપતરામ કહે છે કે ગઢવીની 'બોલવાની છટાનો સોમો જાગે મહાગમાં નથી.'

છપય સાંભળી સલા સ્તબ્ધ અર્ધ ગર્હ. વિદ્વાનો હર્ષિત થયા. લાલા ઠોઠારીને ચે ઘડિકે યયું કે આને તે દલપત કેમ પાછો પાડશે ? ઠોઠારીએ દલપતરામને બિરદાવ્યા કે બોલો, હવે ત્હમારો વારો. દલપતરામે સાશ્રિતોને પૂછ્યું કે ઠાં રહમજ્યા ? રહમજ્યા ? ને એ પૂછતાં પૂછતાં પોતે મનમાં ઘોળી લીધું. વિચારમાર્ગ બાંધી લીધો. સાશ્રિતો સૌએ કહ્યું

રહમન્યા એટલે દલપતરામે ગઢવીને પૂછ્યું આ કિયો અલંકાર થયો ? ગઢવી ! સભાને સંબોધી ગઢવી કરડાકી-બોલ ઉચ્ચર્યા : હ્યો, સાંભળો, ભાઈઓ ! આ કહે છે ભાપા-ભૂપણ ભણ્યો છું, ને અલંકારનું તો રહને પૂછે છે.—એ ! અલંકાર રહમન્યા ન હો તો કહું છું બા ! એ તો રૂપકા-લંકાર-રૂપકા. ગઢવીની વાતચીતની છટા પ્રતિપક્ષીને ચાંપતી જાય એવી હતી. દલપતરામે કહ્યું : એ રૂપકાલંકાર નહોય, ગઢવી ! વાંકુ મોઢું કરી ગઢવી વકોક્તિમાં ઉચ્ચર્યા : ત્હારે ત્હમે કહો એ અલંકાર. દલપતરામે કહ્યું : આ તો વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે. આચાર્યજીને તો કોઈ ચન્દન ચુડાવે કે માથે ધૂળ નાંખે-બન્ને સરખાં છે. પૂંડ પાછળ સ્વામી નારાયણની નિન્દા કરનારા ચોછા નથી; પણ ભરસલામાં આ ત્હમને ન ઘટે. ત્હમે બાણતા હશે કોઈ રહમન્યાનું નથી. રહમન્યા તો છે નહું, પણ સ્વામી નારાયણના સન્તો ક્ષમાશીલ છે. ગઢવીએ કહ્યું શી અમે નિન્દા કરી ? બતાવો.

દલપતરામ પ્રશ્નોત્તર કરતા જતા ને મનમાં છન્દ ધડતા જતા હતા. કુસુમ કવિના છેલ્લા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દલપતરામે રહામે છપય છન્દ નાંખ્યો, ને વણરની ગ્હામે ઘોડો ખેડ્યા.

ઉદધિઉદક અતિ ક્ષાર, સાર મતિ મધુરી અવધર્મ;
અવધ સુધામય અમલ, સમલ વિલ્લ ઘસત ઉદધિર્મ;
જલ્લ જલધિ જલગવન, પવનવશ, પ્રતિત ન લાયક;
અવધમતિ પ્રતિત ધરત, સકલવિધિ જનસુખદાયક;
લલિ અંજલિ ઉદધિ અગસ્ત્ય મુનિ પાન કરી પીંડમે લહે;
મતિ અકલ અવધ ! દલપતિ તુંહી, કો કવિ નિધિકે સમ કહે?

પોતાના છપયનો દલપતરામે સલાજનને અર્થ કરી સંભળાવ્યો, ને છેડે કહ્યું: ગઢવી ! સાગર ત્હમારે મન મ્હોટો, મુનિઓને મન નહિ. અગત્ય મુનિ અંગલિ લરી સાગરનું આચમન કરી ગયા હતા. આ સન્તો અગત્ય મુનિ સમા સમર્થ છે; પણ કોઈની કલ્પના યે આચાર્યશ્રીની બુદ્ધિનો તાગ લે એમ નથી. હે અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ ! કિયો કવિ હોય જે આપને ખારા ખાખોચિયા જેવા કહે ?

દલપતરામનો ઉત્તર સાંમળી મહારાજને હોઠે ને અંગે સ્થિત ફરકયું; શાસ્ત્રીપંડિતો કાવ્યયુક્તિ પારખી હસી પડયા; કેવાન-દ સ્વામીની આંખો ચિધ્યને પટા ઝીલતો ને વાળતો નિરખી તેજસ્વી ઘણ. લાલો દોહારી ગાત્યા: સરી સલામાં ગઢવી ! આમ નિન્દા કરાય ?

ગઢવીનાં નેણમાં કસુંબો ચ્હડયો, ઘોલિયા સોયાજેવા સંભવન થયા, શબ્દ ઘેરો થયો. ગઢવીએ કહ્યું: શું રાધિકા-છની આંખડીને કમળની ઉપમા આપી એટલે આંધળી-થઈ ગઈ ? લાવો, અમારો છપય બૂજ મોકલિયે, જેપુર મોકલિયે, ઉદેપુરભોધપુર મોકલિયે. ઉપમા ને દ્વાન્ત એમ જ અપાય. દલપતરામે કહ્યું: ગઢવી ! રાજમહારાજની કવિતા કરતાં ત્હમને આવડે. કોઈ રાજસલામાં આ છપય સંભળાવે તો શોભી ઉઠે, આ ધર્મસલામાં આંખો પડે. ગઢવીએ પાસો બદલ્યો: ત્હારે ત્હમે કાંઈક કહો ને અમે વિચારિયે. દલપતરામે આહવાન ઉપાડી લીધું: હા, ઠીક કહ્યું. લ્યો, સાંભળો. ધર્મદારે તો આમ્ય અલંકાર શોભે. ને પછી પોતે તાત્કાલિક મનમાં ઘટેલું કવિત ચલાને સંભળાવ્યું.

ચન્દસે સીતલ ઓંગ, ઘુન્દિ હૈ મજાનનસી,
કામસે સરૂપવાન, શંકરસે ધ્યાનો હૈ;
નારદસો સજે ગાન, શારદસો મતિમાન,
ઘન સમ દાનો, ઓર ગોરક્ષસે ગ્યાની હૈ;
ધર્મ જૈસે ધર્મધારો, કર્મસે સુકર્મકારો,
પરમ પવિત્ર, જૈસો ગંગજ્યૂકો પાનો હૈ;
દાસે દલપતિરામ, અવધ પ્રસાદજોકો
ગંભીરતા ગૂઢ સાતોં સાગર' સમાનો હૈ.

ગઢવી જાળવાણા. યોગમ નજર નાંખી બેઠ. દિશા
ન સૂઝી. આચાર્યજી મહારાજ પ્રસંગ કળી ગયા, ને પછી
વચ્ચે પડ્યા. દલપતરામને કહ્યું; જાવ, જાવ હવે. સૂંઠને
ગાંગડે તે ગાંધી થવાતું હશે હિંદુજી તો ભણી ચે નથી
રહ્યા પૂરે, ને રાજદરબારે જીતેલા કવિરાજ શુ બાથ ભીડો
છો. જાવ, ઉતારે જાવ. આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા થયે સભાને
ને ગઢવીને વન્દન વન્દી દલપતરામ ઉતારે ગયા. મહારાજ-
શ્રીએ કોઠારી પાસે શાલપાઘડીનો પોશાક મંગાવ્યો,
ગઢવીને કહ્યું, આવો, ખેરાણું. ગઢવીએ કહ્યું; એણે મહાકે
અપમાન કીધું; પોશાક નહિ લાઉં. મહારાજે વિનયવાક્ય
કહ્યું કે એ તો ઉછરતો જુવાનડો છે; હજી સૂંઠને ગાંગડે
રમે છે. પછી કુસુમ કવિને શાલપાઘડી અર્પ્યાં ને સભા
વિસર્જન થઈ. તે તિથિએ સત્સંગમાં દલપતરામનો ડંઢો
વાગ્યો ને સૌને જાણ થઈ કે એક કવિ જન્મ્યો છે.

વિન્ધ્યાટવિની પાર દક્ષિણદેસે મહારાજ (ભુવડ)
ભુવનાદિત્યની પાટનગરી કલ્યાણીની રાજસભામાં ગુર્જર
કવિરાજ શંકર ખડાયટને ને દક્ષિણાત્ય કવિરાજ કામરાજને

આવી જ કાવ્યચર્યા થઈ હશે ને ? અકળરશાહના નવરત્ન-
દરબારે આવી રસવાર્તાઓ રમાતી. કવિઓ દેવકૂલમાં છે કે
દેવઅસિના કારમા અંગારા ? એમના પરિમલ પમરાવે છે,
એમની ઝાળો, હવિને બાળે એમ, બાળે છે. ભવભૂતિ સાચું
બાળે છે કે ઘસાદપિ કઠોરાણિ, મૃદૂનિ કુસુમાદપિ એવા
લોકોત્તર ચિત્તના મહાજનો હોય છે. નહિ તો દલપતરામ
જેવા સૌમ્યભૂતિને આવા ઉશ્વ વાદવિવાદ શા ? પણ શુર-
ભણુ એમ વાળવાનું વિધિનિર્માણ હશે ત્યાં દલપતરામ
શું કરે ?

આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીની પ્રકૃતિ અતિ શાન્ત
હતી. ભર્યા સરોવર સમા ધીરગંભીર હતા મંદકૃત
વ્યાકરણમાં પ્રવેશ હતો, સાહિત્યના ને શાસ્ત્રોના અભ્યાસી
હતા. કીર્તનો રચતા. કથા કરતા ને સંજ્ઞોધ સંભળાવતા
ત્યાંદારે સન્તસલામાં ને હરિભક્તોનાં હૈયામાં બાળે ધર્મ-
શાન્તિ વરસાવતા.

સભા વિમર્જન થયે વાગુદેવ પ્રદ્યારી, મહાનુભાવા-
નન્દ સ્વામી, ને દેવાનન્દ સ્વામી આચાર્યજી મહારાજ કને
ગયા ને ઠહું દલપતરામની તર્કશક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી
છે. એને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ દરાવ્યો હોય, ને આ જે
તર્ક મજબાપામાં લાવે છે તે સંસ્કૃતમાં ઉતારે તો માથ
કે ઠાલિદાસ જેવા થાય. સત્નગની ચે ચોભા ને પુષ્ટિ વધે.
પછી આચાર્યજી મહારાજે દલપતરામને બોલાવ્યા ને
પૂછ્યું : તમારે ઘેર ખર્ચ કેટલુંક છે ? દલપતરામે ઠહું કે
અને બે જણ ને એક દીકરો છીએ. આચાર્યજીએ ઠહું કે

એ ખર્ચ અમે આપીશું; ત્હમે અમદાવાદ રહો ને સંસ્કૃત ભણો.

કુસુમ કવિની સલા દલપતરામ છુટ્યા એ એમને કાવ્યવિજય હતો. એ અવસરે ૧૮૪૮ ના એમના જીવન-પલટાનાં બીજ રોપાયાં. એ વિજયતિથિથી દલપતરામ સંપ્રદાયમાં કવિ રચાયા. આચાર્યશ્રીને પ્રતીતિ થઈ, સન્તોને આનન્દ દેશરાયો, દેવાનન્દ સ્વામીએ શિષ્યને વિજય જોયો, સમૈયો વેરાયે હરિભક્તોએ દેશદેશાવરમાં જઈને વાતો કહી. એ તાત્કાલિક ફળો કરતાં એ ચિરંજીવ ફળ મહાન થયું કે ગુજરાતને દલપતરામ મળ્યા. કાવ્ય-વિજયથી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે દલપતરામને સંસ્કૃત ભણવાને અમદાવાદ નહોતયો; અમદાવાદમાં એ ભણનારાએ લોખાનાથભાઈને પિંગલશાસ્ત્ર ભણાવ્યું; લોખાનાથભાઈએ કાવ્યગુરુની ભલામણ ફારુખસાહેબને કીધી; ને ફારુખસાહેબે એ કાવ્યભણવાને વર્ધમાનપુરીજોથી આમત્રી ગુજરાતની કુંભેમા રમતો ને ટહુકતો મૂક્યો. નવયુગના મંડળને અવસરે એમ ધર્મશીલ, ગંગાજળનિર્મળ, કવિત-કૌઠામણી, જૂતાંના ને નવાનાં મહાસ્ત્રો પ્રીછનાર ને પ્રીછાવનાર લોકહિતચિન્તક દેશનેતા ગુજરાતને સાંપડ્યો. ગોટલાની ને કેરીની વચ્ચે થડ ડાળ પંદડાં ને મહારનાં પગધિયા છે, પણ સહુ રહમજે છે ને ભાળે છે કે કેરી તે ગોટલામાંથી; તેમ કાર્યકારણશૃંખલા ઉચ્ચારે છે કે દેવાનન્દસ્વામીના શિષ્યના મૂળીની ધર્મસલામંત્રના કાવ્યવિજય-માંથી ગુજરાતના કવીશ્વર દલપતરામ થયા.

સમૈયો વેરાયે દલપતરામ વઢવાણ આપ્યા, ને સંસ્કૃત લાણવાને અમદાવાદ જવાની તૈયારીમાં પડ્યા. મૂળીબાને દલપતરામ સાથે કંકાસ ચાલતો તેમ અમૃતબા સાથે પણ બનતું ચોછું. અમૃતબાએ દિનકરભાઈ લેળું રહેવું, ને એમનું માસિક ખર્ચ રૂ. ૪ નક્કી કરી એમાંથી રૂ. ૨ દલપતરામે દેવાનું ઠરાવ્યું. ગોરણનું દેવું હતું તે બાઈઓએ અડધોઅડધ વહેંચી લીધું. વ્યવહારરૂપે દલપતરામે ન્હાના ભાઈને કહ્યું કે અમદાવાદ લાણવા જવું છે. ત્યાંથી વર્ષે આવું, બે વર્ષે આવું. પરસ્પર શંકા ન રહે કે કમાઈને છાનું રાખ્યું. માટે વહેંચણું કરીને જવાય તો સાફ. સંખાંધી બે નાતીલા સમક્ષ ભાઈઓભાગની વહેંચણું થઈ. ધરના બે ભાગ કરી ચીઠ્ઠીઓ નાંખી. ચત્રાશાળાવાળો પૂર્વાર્ધ દલપતરામને ભાગે આપ્યો, પશ્ચિમાર્ધ દિનકરરામને ભાગે ગયો. સૌસૌને ઉપયોગી પુસ્તકો વહેંચી લીધાં. વાસણો વહેંચતાં હહેરાણીનેઠાણીને કાશીના ચિત્રામણનો એક ચંબૂ હતો એ વિશે વાદ થયો. પછી એક પાસે એ ચંબૂ ને બીજી પાસે એથી ચોગણાંમૂલાં વાસણ મૂકી કહ્યું કે પસંદગી કરો. હહેરાણીએ બનારસી ચિત્રામણનો ચંબૂ લીધો. ત્રીયચંબૂનું ચોગણું મૂલ ત્યારે લોકને મન હતું.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં ગણેશચતુર્થીએ એ માંગત્યાં ધીશ દેવને મંદિરમાં પધરાવે છે અને એકાદશીએ નદી કે તળાવ — ઠા જળાશયમાં વિસર્જન કરે છે. ત્યારે ઉત્સવનો મોટો વરઘોટો ચડે છે, સન્તો હરિભક્તો આચાર્યશ્રી મહારાજ તથા ઠાકોરજી સ્વયં ગણપતિજીની વિદાયે જાય છે, ને સરિતજળમાં કે સરોવરજળમાં ઠાકોરજી ત્યારે

ઝીલે છે. એ એકાદશીને જળઝીલણી એકાદશી કહે છે. એ જળઝીલણી એકાદશી ઉપર અમદાવાદ પહોંચવાને સં. ૧૯૦૧ (ઈસ્વી ૧૮૪૫) ના ભાદ્રપદની શુક્લ સપ્તમીએ, મૂળીએથી આવ્યા પછી દસળાર દિવસમાં, વ્યવહારશુદ્ધ થઈ, ખલે ઝોળો ભરાવી, ગીર્વાણવાણના અભ્યાસાર્થે દલપતરામ વઢવાણથી નીકળ્યા ને દશમે અમદાવાદ ગયા.

વિદ્યાત્થકારે મઠ ને મન્દિરોમાં વસતી-ઉંચી કેળવણીની એ આપણી મહાપાઠશાળાઓ હતી; અને આજની Students' Residency જેવા સન્માર્ગના મન્દિરોમાં વિદ્યાર્થી-આશ્રમ હતા. વિદ્યાર્થીઆશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા, ને પ્રહરવિહ સન્ત સાધુ શાસ્ત્રી પાસે ભણતા. અમદાવાદના મન્દિરમાં એક મેડો વિદ્યાર્થીનો મેડો કહેવાતો. તે મેડે વિદ્યાર્થીઓ લેગા દલપતરામ રહેતા. પૂનામાં મધુકરીનો ચાલ છે એવો આપણે ત્યાં નથી; પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હોટ માગી લાવી નિર્વાહ કરતા, કેટલાકને શહેરના વિદ્યાવિલાસી સંજ્ઞોનોની સહાયતા મળતી. દલપતરામને મન્દિરઠોઠારેથી સીધું અપાતું ને હાથે ગંધી ખાતા. વાસુદેવાનન્દ પ્રહરચારીના આદેશથી સારસ્વત તથા ચન્દ્રિકા અને પંચમહાકાવ્યોમાંથી એકાદમે મહાકાવ્ય એમને શીખવાનું થયું. જ્ઞાનસ્વરૂપાનન્દ નામના સાધુ સારા શાસ્ત્રી હતા. મહન્ત વૃન્દાવનદાસજી ને વૈરાગ્યમૂર્તિ નિર્ગુણદાસજી દલપતરામના સહાધ્યાયીઓ હતા. માહેશ્વર ભટ્ટના પુત્ર જેઠારામ પણ સાથે ભણતા. અધીં સદી પછી એ દલપતરામ વિદ્યાર્થીના મેડાનો એ પૂર્વસંબંધ વીસર્યા ન હતા. વિદ્યાર્થીઓને માસિક સહાય આપતા, અને 'વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ'નો બોલ સંભળાયે કુલચન્તાનોએ

અન્ય સૌ પડતું મૂકી વિદ્યાર્થીઓને લોટ આપવા જવું એ દલપતરામને ઘેર ગૃહસ્થધર્મ મનાતો. ૫૯ી આયુષ્યની શીશીમાંના છેલ્લા ઠણ પડતા હતા ને દલપતરામને લાગ્યું કે મૃત્યુલોકની વિદાયઘડી આવી છે ત્યારે અઠવાડિયાક પૂર્વે, કાંઈકુણી કૃષ્ણ એકાદશીએ, ન્હાઈ ધોઈ સ્વચ્છ થઈ, સ્વેદ કંકની ધારણ કરી, પાંચ દાયકાના એ જૂના રનેહી ને સહાધ્યાયી ત્યાગમૂર્તિ નિર્ગુણદાસજીના સાધુમંડળને ઘેર નહોતરી, સૌનું પૂજનઅર્ચન કરાવી, ગન્ધ ને પુષ્પમાળાઓ આરોપાવી, 'રે! સ્વપણ હવિન્નું સાચું' એ કીર્તન સાંભળતાં સાંભળતાં સંપ્રદાયની છેલ્લી વિદાય દલપતરામે લીધી હતી. સહાધ્યાયીઓના સંબંધ ત્યારે અર્ધી અર્ધી સદીના બંધાતા.

માળી માર્ગેશી નીકળે કે એની ફૂલછાળનો મુગન્ધ ચોગડું ભરી પમરી રહે; દલપતરામનું ચે એવું થયું. ગન્દિરમાં દલપતરામ ભણતા, ને શહેરમાં એમની કાવ્યકલાની ફૂલછાળની કીર્તિસુવાસ પ્રસરવા માંડી. મન્દિરની પાટોશમાં પહેચર મણકીવાળાના ધનાદય નામાંકિત બાવલયાં વેપલવ કુટુંબની હવેલી છે. મણકીવાળાની ગાદીએ ત્યારે સાહિત્યપ્રેમી ને કાવ્યરસિયા ઊટાભાઈ શેઠ હતા. નિત્યશઃ એક વાલ સોનાનું દાન કરીને તે જમતા. એમને કવિતાનો શોખ હતો. કેા હિન્દી કે મારવાડી કવિ એમનું આતિથ્ય ચાખ્યા વિના અમદાવાદમાંથી જાય નહિ. તેઓ વલ્લભસંપ્રદાયી હતા, ને સ્વામી નારાયણને મન્દિરે તો કપ્પારેક પાટોશધર્મ પાળવાને જતા. ઊટાભાઈ શેઠે સાંભળ્યું કે મન્દિરમાં દોઈ કવિ આવ્યા છે ને શીખકાવ્ય દરે છે. આસો વદના એક

સન્ધ્યાસમયે એ કાવ્યરમિક સન્નિવન મન્દિરમાં આંખ્યા ને સભામાં બેઠા. આરતી ધૂન થઈ રહ્યો, ધર્મકર્મથી સહુ પરવાર્યે, છોટાભાઈ શેઠે આચાર્યશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીને પૂછ્યું કે આપની પાસે સરસ્વતીપ્રસન્ન કોઈ કવિ આંખ્યા સાંભળ્યા છે ને? આચાર્યશ્રીએ દલપતરામને બોળખાવ્યા. શેઠે દલપતરામને કહ્યું: કવિરાજ ! કોઈક તાત્કાલિક કાવ્ય સંભળાવો. દલપતરામે કહ્યું: આપ વિષય કહો એનું કાવ્ય સંભળાવું. શેઠે કહ્યું આ સભાનું વર્ણન કરો. છોટાભાઈ શેઠનો આદેશ થયો ને બેચાર ક્ષણમાં કવિની કાવ્યધારા વહી પડી:

માનસરકે સમાન માનહુ વિરાજમાન
સતતકી સભા સુજાન ધર્મવંશી પાસ હૈ;
હંસસે પરમહંસ સોહત દેખો નિઃશંસ,
ફંજ હરિદાસમુખ સુસસે વિકાસ હૈ;
અબ્રમાંહિ ચહિ કાલ દીપત નક્ષત્રમાલ,
સર્વ દિશ વ્યાપ રહ્યો ડનકો ડજાસ હૈ;
કહે દલપતિરામ સુનો છોટાલાલ ભાત !
ધર્મદેવી વિમુસ કુમુદિની ઉદાસ હૈ.

હેલું ચરણ સાંભળીને કેટલોક સાધુસમાજ હરખ્યો. પણ કાવ્યમર્મજ્ઞ છોટાભાઈ શેઠે બોલ્યા: કવિરાજ ! અલંકારદોષ છે, દુઃખ ન લાગે તો કહું. કાળવિરોધનો દોષ છે. ત્હમે કહ્યું કમળ પ્રકુલિત છે ને પોયણું ઉદાસી છે: આકાશમાં તારા હોય ત્હારે એ સંભવે ખરું? કવિરાજ જરા અંખવાણા, ક્ષતિ રહ્યો ગયા, છોટાભાઈ શેઠને કાવ્યપારખ પારખ્યા. ત્હાં એવે મન્દિરશિખર ભણી જોયું તો ધ્વજદંડ

ઉપર દસરા દિનથી ચક્રડતો આકાશદીવડો દીઠો. એ દીપક-
દર્શને કવિને પ્રેરણા પ્રગટી, નવકલ્પના ઝગદી ઉઠી, ને
આચાર્યજી મહારાજ લક્ષી જોઈને કહ્યું કે મહારાજ! વગર
રહમત્યે મહેં નથી કહ્યું; સાંભળો: કહી નવો, શ્રવેયો
દલપતરામે કહ્યો:

દીપક નાદિ-અગસ્ટ્ય સુદીપક દેશ દશાનનકોં તજિ આવે;
મન્દિર નાદિ યદિ, મહારાજ!-ઝડવો ગિરિ વિન્ધ્ય છ
ઔપ્યકુ પાવે;

નાદિ નિશા, યદ તો દિન દે, ઝ્યું દિશાકર ઘાદિકિ
ઔય સુપાવે;

તાતિ પ્રતીતિ કરો, દલપત! સુમન્તમુખારજ લગ્ની ચિલસાયે.

ઊટાલાલ શેઠ હસી પડયા, ને કાન્ધવકંથી આશ્ચયા-
નન્દ પામ્યા. એમનો કવિતરસિયો આત્મા ઉછળી ઉઠ્યો, ને
કવિને ગિરદાખ્યા કે શાહબાશ, કવિરાજ! શાહબાશ.
આચાર્યશ્રીને શેઠે કહ્યું કે ઘણા કવિઓ મહેં જોયા છે; આવો
તકેશક્તિમંધન, તરંગો ઉછાળતો, હજી દીઠો નથી.

દલપતરામની કાન્ધકલાની મુવાતાં કંઠોપકણું શહેરમાં
ફેલાવા માંડી. લાખા પટેલની પોળમાં શેઠની પોળમાં ઢાળ
ઉતરતાં ત્હારે એક નાગરસન્નન ગિરધરલાલભાઈ ધ્રુવ રહેતા.
એમના ભત્રીજા લાલજીભાઈ પછી ધરના દિવાન થયા
હતા. ગિરધરલાલભાઈ સત્સંગી હતા, કાન્ધરસિક હતા.
મણુકીવાળા શેઠ પાસેથી એમણે વાત સાંભળી ને પ્રસન્ન
થયા. સાંકડી શેરીમાં લાખાપટેલની પોળને નાદે એ વેળા
કોળાનાયભાઈના પિતા આજાભાઈ બાપાભાઈ વાનપ્રસ્થ થઈને
રહેતા. સાંકડે ઉપરની એમની વૃદ્ધાવસ્થા હતી, પણ સાહિત્ય-

પ્રેમ એમનો વૃદ્ધ થયો ન હતો. પાટોશને લીધે ગિરધરલાલ-
લાઈને એમનો સમાગમ હતો. મણ્ડીવાળા શેઠનો પ્રસંગ
ગિરધરલાલલાઈએ સારાલાઈને કહ્યો. કાવ્યમર્મસ સારાલાઈએ
કહ્યું કે કવિને લાવજો. ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિપુ — એમ
અમદાવાદના ગુણિજનોમાં દલપતરામના ગુણ પમરવા ને
પૂજવા લાગ્યા.

ગિરધરલાલલાઈની સંગાથે દલપતરામ સારાલાઈને
લ્હાં ગયા. કાવ્યવાર્તા થઈ. સારાલાઈ ફારસીના અધ્યાપ્તી
ને સાહિત્યરસિક હતા. કચ્છારેક કચ્છારેક પોતે કવિતા
કરતા, ને કાવ્યની લિંગ્ગતના રહમણ હતા. ૧૮૨૦ માં
વડોદરે લોડ એલફિનસ્ટનની ફારસી કવિતા કરી, ગાઈ,
એમણે રીઝવ્યા હતા, ને પગારગદતી પ્રાપ્ત કરી હતી.
મજલાયામાં પણ સારાલાઈ કવિતા કરતા. દલપતરામની
કવિતાઓ સાંભળી રાજ થયા. પોતાની કવિતા ચે સંભળાવી.
કવિને કહ્યું આવતા રહેજો. પછી દલપતરામ સારાલાઈને
સમાગમે જતાઆવતા. પગાર આપી પોતા પાસે રાખવાનું
સારાલાઈએ દલપતરામને કહ્યું હતું, ને ઘરવખરીભર્યું એક
ઘર લઈ આપવાનો સંકલ્પ હતો; પણ એ બે સંકલ્પો જ
રહ્યા હતા. સારાલાઈ પાસે જતાઆવતા થયા પછી કેટલાક
દિવસે સારાલાઈએ કહ્યું કે લોજાનાઘને પિંગળ શિખવશે
પછી દલપતરામ લોજાનાયલાઈને પિંગળ શિખવવાને જતા.
સારાલાઈ શિવમર્ગી હતા, પણ દેવીભક્ત શિવમર્ગી હતા.
આરાસુરી અંબાજી માતામાં એમણે માદ ચણાવ્યો હતો.
ને ચોઘડિયાં બેસાડયાં હતાં. આજે એ માદ છે ને ચોઘડિયાં
વાગતાં જાધ પડયાં છે. જૂની રીત પ્રમાણે કુટુંબ લ્હારે ધર્મ.

નિષ્ઠ હંતું. લોળાનાથભાઈ ભારતિક પુરુષ હતા. એમનું વય ત્યારે બાવીશેકે વર્ષનું હતું. એમને નિત્યનિયમ એવો હતો કે રોજ પાર્થિવેશ્વર કરવા, ને પાર્થિવેશ્વર સમક્ષ રૂઢી લણવી; પછી વૈશ્વ-દેવ કરીને જમવું. ડાકેરજીમાં એક કદયાલુદાસ ગાવો હતા. એમનું રચેલું મજલાપાનું પિંગળ સારાભાઈના ઘરમાં હતું. તે પિંગળ દલપતરામ લોળાનાથભાઈને શીખવતા. પિંગળ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ લોળાનાથભાઈએ, મં. ૧૮૦૧-૦૨ માં ટીપો, પણ એમની જૂતામાં જૂની પથરચતા ઉપર સં. ૧૯૧૫ નું વર્ષ છે. દલપતરામનો ને લોળાનાથભાઈનો આ કાવ્યસમાગમ અનાયામે દેશકદયાલુકારી થવાનો હતો એ ત્યારે લોળાનાથભાઈ ચે નહોતા બાણતા કે દલપતરામે નહોતા બાણતા. સંસારશેતરંગનાં ચ્છોરાંઓને હાલતાચાલતાં દુનિયાં નિરખે છે, પણ પાછળ અદૃશ્ય વિરાજતો વિશ્વવિધાતુ એમનાં પગલાં મંડાવે છે — આમચત્તુ સર્વભૂતાનિ ચન્પ્રા-હદાનિ માયયા — એ વિશ્લ નિરખેપારખે છે.

બ્રાહ્મણપદ્ધત્તમાં લણવું ને જણવવું પ્રધાન ધર્મ છે. ભણે નહિ એ લણાવે શું? જગતના જેવો, માનવવંશના જેવો, અહિં કે અન્ય દેશે-સર્વત્ર, બ્રાહ્મણ નિત્યપ્રગતિક હોય. પોતે આગળ ને આગળ ડગલાં ભરતો જાય ને દુનિયાંને દોરતો જાય. દલપતરામ લણતા જતાં ને જણાવતા જતા. સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં એમને આરસ્વતની બે વૃત્તિઓ પૂરી થઇને ત્રીજી ચાલતી રહેતી. વઢવાણમાં દામોદર બની પાસેથી કંઈક જ્યોતિષ ને ગણિત શીખ્યા હતા, અહો નક્ષત્રો સરીઓને જોળખ્યાં હતાં, એકીએકીના જન્મે જનાવવા માંડ્યા હતા. અમદાવાદમાં એ જ્યોતિષવિદ્યા સહેજ ઉજળી

ધીથી. સાધુમન્ત્રોનો મન્દિરમાં નિત્યસમાગમ રહેતો, કથા-
વાતાં સંભળતી, સદ્ધર્મમાં નિષ્ઠા સ્થિર થતી. અયોધ્યા-
પ્રસાદજી સમા સમર્થ આચાર્યશ્રી, વામુદેવાનન્દ જેવા પ્રદા-
યર્થપરાયણ પ્રદાચારી, નિર્ગુણદાસજી સરિષા ત્યાગમૂર્તિ
સહાધ્યાયીનો સત્સંગ દલપતરામને હતો. શહેરમાં પણ
મણ્ડીવાળાનો, ગિરધરલલિતજાંઘનો, સારામજીનો, પ્રતિષ્ઠિત
સંજયનોનો સંબંધ બંધતો હતો. એક વેળા નગરશેઠ
હિમાબાઈને સમાગમે પણ જઈ આવ્યા હતા. અમદાવાદમાં
દલપતરામ પ્રત્યે જ નહોતાં બહુના કે પુસ્તકિયા રૂનપ્રાપ્તિ
માત્ર નહોતા કરતા. જે સંસારમાં અર્ધો સફોનો નિવાસ
નિર્માયો હતો એને પણ ઓળખવા મળતા ને એ સંસાર-
લિપિના ચે પહેલા પાઠ પઢતા હતા.

સારસ્વત ને ચન્દ્રિકા બહુતા હતા ત્યારે ચે આચાર્યજી
મહારાજ સમીપનો શીઘ્ર કવિતાનો દલપતરામનો કાવ્યવિનોદ
તો અખંડ જ હતો. પોઢણુ અવસરે મન્દિરમાં ઠાકારજી
સન્મુખે નરધાંસારંગીના સાજ સહિત ચાર કીર્તન ગાવાનો
કેટલાક સત્સંગીઓનો ત્યારે નિત્યનિયમ હતો. એક વેળા
ત્યાં આચાર્યશ્રી પધાર્યા હતા; ને વૈષ્ણુવાનન્દ પ્રદાચારી,
લૂતા સાધુ કૃષ્ણચરણદાસજી ને અન્ય ચાર પાંચેક સન્તો
હતા. કીર્તન ગવાઈ રહ્યાં હતાં ને શયનઆરતીની વાટ
જેવાતી હતી. ત્યાં દલપતરામ દશને ગયા. દલપતરામને
આવતા દેખી એક સન્ત બોલ્યા કે આ કવિ આવ્યા: ત્યાં
ન પહોચે રવિ, ત્યાં પહોચે કવિ. એટલે કૃષ્ણચરણદાસજીએ
પ્રશ્ન નાંખ્યો કે રવિથી પણ કવિ શું મહોટેરા કે? ત્યાં
વૈષ્ણુવાનન્દજી દ્રહાનું ચરણ બોલી ઉઠ્યા:

મદ નરનારાયન મદા, ફનસે મદા ન કોઈ.

તત્કાળ દલપતરામે આચાર્યજી મહારાજને વિનયુ કે આના હોય તો પાદપૂર્તિ કર. આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કરો; એટલે દલપતરામે બીજું ચરણ કહ્યું:

મહારાજહુ મેં મદો હુ પછ, વત્સર દોર.

મહારાજ જન્મ પછી બે વર્ષ ને બે પખવાડિયે આ નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે; બે વર્ષ ને એક માસે એમનાથી હું મોટેરો છું.

રાજદંબારેમાં રાજવીના મનમાનીતાને જેમ કેટલાક દિવાને પજવે છે એમ આચાર્યજી મહારાજના મનમાનીતાને ડોકારીઓએ પગથાના દલપતરામને અનુભવે થયા છે, ને હિન્દીલાભૂતના સંપ્રદાયગ્રંથમાં એ અનુભવસાર ‘ડોકારી તે પાપી પૂરે ગણાય’ એ કૃપચરણના અષ્ટકમાં ઉતારેલો છે. એવા એક ડોકારી લખા ડોકારી હતા. અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ કવિ પ્રત્યે કૃપાભાવ, દર્શાવતા ને વર્ણવતા, પણ લખા ડોકારીને-કેણુ બલે શાથી? કદાચ પ્રકૃતિજન્ય હશે-દેવભાવ થયો હતો. વારંવાર દલપતરામને તે ટોકતા, ઠપકારતા, માથામાં વેણુ મારતા. ‘કમાઈ ખાવા આયો છે’ ‘બીજા વિદ્યાર્થીઓ શહેમાં લોટે બાય છે, લોટે જા’ વિ. આચાર્યશ્રીએ નવટાંક થી આપવાનું કહેલું; એ લેવાને બાય ત્કારે ડોકારી કવિને કહેતા કે ‘આને વળી થી જોઈયે ! સાધુ ક્યાં થી આવે છે?’ ડોકારી એમ વચનની શૂનો સોકતા.

ઘરની વિંટળણાએ એ દલપતરામની ઉતરી ન હતી. જતાઆવતા સાથે ચેરથી કાગળ ચાંચો કે દાણા લેવાનો

વખત છે, ઘી તેલે જોઈએ, ખરચી મોકલવે. આચાર્યશ્રીને ઠાગળની જાણ કરી. આચાર્યશ્રીએ મૂળીના કોઠારીને લખાવ્યું કે વઢવાણ દલપતરામને ઘેર રૂપિયા મોકલાવજો. થોડક દહાડે દલપતરામને સમાચાર આવ્યા કે મૂળીના કોઠારીએ રૂ. ૭૫ નાં જારનાં ગાડાં મોકલાવ્યાં છે. દલપતરામને કહાવ્યું કે જોઈતી જાર રાખી બાકીની વેચજો ને ઘી તેલ જાનરો જોઈએ તે લેજો.

લખા કોઠારીની પ્રકૃતિ જ રજોને એવી હોય. દલપતરામને જ માત્ર કોઠારી પજવતા એમ ન હતું. દલપતરામના સહાધ્યાયી જેઠાને પણ કોઠારી ઠીકઠીક પજવતા, ને પેટિયાપેટે ફૂવામાંથી પાણી કાઢવાનું, વાસણ માંજવાનું વિ. વિ. ઘણું ઘણું કામ ચીંધતા. જેઠાને કોઈએ લખાવ્યું કે સરકારી ભણતર ભણ. કોઠારીની પજવણીએ જેઠાએ મન્દિરમાં ભણવાનું છોડ્યું, ને મહેતાજી થયો. સૂરતમાંથી તાલુકા સ્કુલના મહેતાજીને સ્થાનેથી નિવૃત્ત થઈ પછી જેઠાનામ વતનમાં રહેતા.

કોઠારીએ દલપતરામને કાયર કર્યા. વારેવારે આચાર્યશ્રી મહારાજને કહેવા જતાં એ શરમ આવતી. એક વેળા તો એક શ્લોક કરીને જેઠા સંગાથે આચાર્યશ્રીને મોકલ્યો હતો. મહારાજે લખા કોઠારીને બોલાવી ઠપકો દીધો તો કોઠારીએ કહ્યું કે આપિયે છીએ, અમથો એમ કરે છે, એને તો કટેવ પડી છે. કવિને કોઠારીએ કહ્યું કે જા ત્હારા મહારાજ કને, શું કરશે? જા જા, મહારાજને કહેતારા! વાસુદેવાનન્દ પ્રહાર્યારી તો વારંવાર કહેતા કે દલપતરામની ખરદાસ રાખજો; દલપતરામથી સત્સંગની શોભા વધશે.

આ અરસામાં જાળક પુરુષોત્તમ વિદેહ યયાના ઘેરથી સમાચાર આવ્યા. દલપતરામનો જીવ ઉચ્ચક થયો. સં. ૧૯૦૧ ના ભાદ્રપદમાં કંઈક આચાર્યશ્રીથી છાના ને કંઈક છતરાયા દલપતરામ વઢવાણ જવાને ચાલી નીકળ્યા. પણ અયોધ્યાપ્રસાદજી મકારાજનો ભાવ કંઈ ઉતર્યો ન હતો, એટલે એકાદ માસ વઢવાણમાં ગદ્યા-ન રહ્યા ત્યાં તો આચાર્યજીનો આગ્રહનો કાગળ આવ્યો કે આ કાગળ વાંચીને તરત આવશો. સીધાપાણીનો બીજો જ દોષસ્ત કરીશું, કોઠારી કને જરૂં નહિ પડે. દલપતરામ તો જ્ઞાનના પીપાસુ હતા, સારસ્વતીના ઉપાસક હતા; એમને તો વિદ્યાભ્યાસ વધારવો હતો. વિદ્યો નડતાં તહેમને જ્ઞાનતાં હંતવાં હતાં. ખસે એળો નાંખી આસો માસમાં પાછી અમદાવાદની વાટ લીધી. અંતે અમદાવાદમાં જઈને વસવાળું હતું એટલે વઢવાણઅમદાવાદના એ મારગના દલપતરામને વિધાત્રી ઠીક ઠીક પરિચિત કરતી હતી.

અમદાવાદ મન્દિરમાં જ્ઞાનસ્વરૂપાનન્દ સ્વામીએ કહ્યું કે કુવલયાનન્દ કૃષ્ણકારિકાના ૧૭૫ શ્લોક છે તે શીખીલ્યો. સં. ૧૯૦૨ માં દલપતરામને થોડે થોડે એ અન્ય સ્વામી ખાસે શીખી લીધો.

અને એક યોગાનન્દ સ્વામી હતા, સંસ્કૃત અષ્ટકો જનાવતા, ચિત્રકાવ્યો રચતા. એમનું એક ચિત્રકાવ્ય સહાધ્યાયી સ્વામીજીએ દલપતરામને જતાવ્યું; ને કહ્યું કે તંમેય આજું કાવ્ય રચો. યે જ્ઞાનન્દ સ્વામીનો એ રચયકજન્મ હતો. દલપતરામે રચયકજન્મ રચ્યો, ને પછી અન્ય ચિત્રકાવ્યો રચવા માંડ્યાં. જન્દ અલંકાર સંગીતપ્રાસ ઝડઝમક ચિત્રકાવ્ય એ સહુ

કવિતાના આનુષંગી અલંકારો છે. સંપત પ્રમાણે પહેરો વાં ન પહેરો. કવિતાનાં પ્રાકૃતિક એ દેહસૌન્દર્યે નથી કે આત્મસૌન્દર્યે નથી; પણ ઉભયની શોભાને શોભાવનારાં આભૂષણો છે.

દીવાળી પછી સં. ૧૯૦૩ ની મહા વદ પંચમીએ અમદાવાદમાં અંજનશલાકાની પ્રતિષ્ઠા થઈ, ને જૈનપુરીમાં ચે વિરલ એવો મહાન જૈનોત્સવ ઉજવાયો. દિલ્લી દરવાજાની બહાર શાહીબાગને માર્ગે એ વિશાળ ને શનકદાર વાડી છે. વાડીને પ્રવેશદ્વારે રાજદરબાર જેવી મેડીઓ છે, મંદી પાછળ સંસાર સમી, ભૂલભૂલામણી પાડેલી છે, વચ્ચે વિખ્યાત જૈનદેવે-રામરો છે. રવામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંસ્થપક શ્રીજી મહારાજ અમદાવાદમાં મંદિર સ્થાપવાને પધાર્યાંતા ત્યારે કલેક્ટરે એ જગા શ્રીજીને દાખવી હતી. શ્રીજી એ સ્થાનમાં કૂચા, હવા પાણી જોયાં, ધરતી જોઈ, ધરતીના પડલીતર જોયું. પછી સાહેબને કહ્યું કે આ સ્થાનમાં આસુરી સંપત્તિ છે; અમારે એ ન ખરે. પછી શહેર વચ્ચે શહેરના હેયા સમો ઉપસેલો વેરાન ટેકરો હતો એ સ્થાન શ્રીજીએ રાખ્યું, ને ત્યાં સં. ૧૮૭૮ માં નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરીધી. શાહજહાનસુમતાજના મહેલના મારગમાંના બેગમ-પરા પાસેની જગા પછી કેસરીસિંહના સપૂત હઠીસિંહ શેઠ લીધી. હઠીસિંહ શેઠની હવેલીએ હરકુંવર શેઠાણી આવ્યાં ત્યારથી લક્ષ્મીની લીલાલહેર થઈ હતી. લોક કહેતા કે પદ્મભણીનાં પગલાં થયાં છે. શેઠ ધર્મવૃત્તિના હતા; શેઠાણી જળહળતાં જાજરમાન હતાં; હવેલી ઝળાંમળાં થઈ રહી. શેઠ સિદ્ધાચળનો મ્હોટો સંઘ કહાડ્યો હતો, પછી અંજનશલા-

ઠાનું ખાતમુદ્દત લીધું હતું. દહેરાની મન્દિરમાળ પૂરી થઈ રહી ન હતી ત્યાં શેઠની વૃદ્ધાવસ્થા ને વ્યાધિઅસ્તતાને કારણે પ્રતિષ્ઠામુદ્દત બહેતું લેવાયું. દેશદેશમાં ઠંકેત્રીઓ પાઠવી; દેશદેશાવસ્થી જીન સંઘો આન્યા. સંઘપત્રિઓની નોકારીઓ નોંધાવા માંડી ને જે માસની પછપડી થઈ ને વારા નોંધાયા. અથાગ લોક ભેગું થયું હતું. રાજનું ૫૦૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચ થતું કરેવાતું. વડી ધામધૂમથી પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ઉજવાયો. પણ પાંચસાતેક તિથિઓનાં જમણ થયાં ત્યાં તો દેવયોગે રાગચાળો ચેધ્યો ને ઠાગજિયું ફાટી નીકળ્યું. નોંધાયેલી નોકારીઓ અધૂરી રહી. સરકારે લોકને વિખેરી નાંખ્યું, હડીસિંહ શેઠ પણ નિર્વાણ પામ્યા. એ વેળા દલપતરામને હડીસિંહ શેઠનો સમાગમ ન હતો; પણ પાંચેક વર્ષ પછી સોસાયટીની કન્યાશાળા સ્થાપી કરાવવાને પ્રસંગે સંખાવતે બહાદુર હરકુવર શેઠાણીનો પરિચય એમને સારો થયો હતો. સં. ૧૯૦૩ માં તો અંજનશલાકાનો મહોત્સવ ને જીનપુરીનું જીનમહોત્સવ જીન દહેરાસરના પાઠોશી ને મહાવીર (વર્ધમાન) પુરનિવાસી દલપતરામે નિરખ્યાં ને ઝીંદ્યાં. શ્રીમાળીઓ જીનોના ગોર છે.

એક પાસ દલપતરામે સંસ્કૃત અભ્યાસ પાછો આરંભ્યો ને બીજી પાસ છપૈયામાહોત્સવનો ભાષાગ્રન્થ આદ્યો.

છપૈયામાહોત્સવનો ગ્રન્થ મજલાપામાં લખાયો હતો, ત્રણેક માસે પૂરો થયો હતો. મન્દિરના સભામંડપમાં રાજ વંચાતો, સાંભળી સન્તો પ્રસન્ન થતા. ગ્રન્થ વંચાતો હતો ત્યારે એકઠા લખા ઠાકારીને આચાર્યશ્રીએ પૂછ્યું કે કેમ ઠાકારી ! ગ્રન્થ કેવો છે ? ઠાકારીએ કહ્યું કે અમને એમાં ગમ ન

પડે. ઘણા ગ્રન્થો આપણામાં છે. વળી નવો ગ્રન્થ આ શાને માટે ? ઓછો જ કાંઈ મફત કરવાનો છે ? કાંઈક લેવા માટેનું પગરણ હશે. ગ્રન્થ સમાપ્ત થયે આચાર્ય શ્રી અયોધ્યા-પ્રસાદજી મહારાજે સલા ભરી દલપતરામને શાલપાઘડી ને રાક રૂપિયાનો શિરપાવ આપ્યો.

એમ ઇસ્વી ૧૮૪૭ માં દલપતરામ ભણી ઉતર્યા. એની પૂર્વે ચારપાંચ માસે ફારબસ સાહેબ ફરતા ફરતા અમદાવાદ આવી ગયા હતા. પ્રસવપૂર્વે પ્રભુ હૈયામાં પય પૂરે છે ને !.

દલપતરામનો સંસ્કૃતઅભ્યાસ પંડિત કે શાસ્ત્રી સમો પ્રાવિણ્યપારંગત ન હતો. ઠાઠાભાઈ વૈદિક ક્રિયમાણ્ય કરાવતા, વેદપાઠી હતા, અસિહોત્રી હતા. પિતા પાસે દલપતરામ વેદોક્ત ક્રિયમાણ્ય ભર્યા હતા, ને દિનકરરામને એ ભણાવ્યું હતું. સામસંહિતાનો કેટલોક ભાગ, સામસંગીત સાથે પિતા કનેથી શીખ્યા હતા. અમદાવાદમાં સ્કૂલ સારસ્વત વ્યા કરણ, કુવલયાનન્દનું કાવ્યશાસ્ત્ર, ને બેએક મહાકાવ્યે વાંચ્યાં હતાં. પાછળથી સંસ્કૃત વાંચન વીસાર્યું ન હતું ને સ્મૃતિપુરાણો યથાશક્તિ બોયાં હતાં. સંસારની સફળ આદરી ત્યહારે દલપતરામના ઝોળામાં ગીર્વાણ ભાષાજ્ઞાનનું ભાતું શુકલવેદિયાથી વધારે, શાસ્ત્રોપંડિતથી ઓછું, ને કાવ્યમીમાંસાના સલામંડપ જેટલું હતું. સાધુસન્તોની સદીચ્છા પ્રમાણેના દલપતરામ સંસ્કૃત કવિ ન નીવડી શક્યા. કાળ ના કહેતો હતો. પણ સંસ્કૃતે ખોયું તે ગુજરાતી પામી.

પ્રકરણ ૯ મું, મનોરથો

આવ, ગિરા ગુજરાતી ! તને
અતિ શોભિત હું યજ્ઞગાર સભાવું;
ભાણી પાસ વખાણ કરાવું,
ગુણીજનમાં તુજ કીર્તિ ગભાવું;
ભારતવર્ષ વિશે બીજી ભારતી.—

દલપતરામ ભણી ઉતર્યા. સદ્ગુરુઓ વરમ્યા તે
કીલાય એટલું કીધું. કેટલોક દેશ દીઠો હતો, કેટલોક
દેશ જોતા હતા. આયુધ્યના આદરે એમના ઘરાતા જતા
હતા. દલપતરામ ધર્મસિદ્ધાન્તોને જીવનારા હતા. તેઓ ય હજી
જીવનલક્ષ્યની પૂરી સ્થિતતા નહોતી યથા, હજી જહાજે નિશા
પારખી લઇ સફર નહોતી આદરી. હજી તન્મો વિધવિધના
ઉછળતા હતા, ને એ તરંગમાળામાં દલપતરામનું જહાજ
ઝોલાં ખાતું હતું.

અને છતાં સફર માંડતાં પહેલાં ભરતું જોઇતું નીગમ
એમણે જહાજના ભંડારે ગણ ને ગણમૂલ્ય ભરી લીધું હતું.
એ નીરમે દલપતરામની નોકાને દુનિયાનાં તોફાનોમાં ફગવા
દીધી નહિ. અન્નપાણી જેવાં બે વાનાં એમને લાધ્યાં હતાં.
‘એક સદ્ધર્મ’ ને બીજું સદાચરણ, એ બન્ને ય દલપતરામને
સ્વામીનાચરણ સંપ્રદાયે આપ્યાં હતાં. એ બે જાણે દલપત
રામની નાસિકાની ધંગળા ને પીંગળા નાડીઓ હતી. જન-
તાના રંગરંગમાં ધૂમ્યા, સંસારની તટકીછાંચડી જોઇ, નવ-
સંસ્કૃતિના દફોલધક ધ્યા, નવયુગના નવમાર્ગો માંડ્યા ને

મંહી ગુજરાતને દોરીપેટી ચાલતાં શીખવ્યું, કંઈ કંઈ વંદોળ ને આંધી અનુભવ્યાં: એ સહુ મહાપ્રવૃત્તિઓમાં દલપતરામનું દિલ તો અડોલ જ હતું: ‘હેયું જાણે હિ-માલય.’ જાણે એ વાયરા એમને વાયા જ નથી: યયા દીપો નિવાતરુષ: જંગલે એવા દલપતરામ અંજાવાતોમાં યે અણી-શુદ્ધ રહ્યા તે એ સદ્ધર્મ ને સદાચરણે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પંથ વર્તમાનોએ એમને સદ્ધર્મ શીખવ્યો, સન્તોના સમાગમે એમને આતમજ્ઞાન આપ્યું. રંકતા દીઠી, લક્ષ્મી દીઠી; નિરાશાઓ નિરખી, જાહોજલાલી નિરખી; લોકકીર્તિની તુમુલ ઘોષણાઓ સાંભળી, ને જ્યહાં જાય ત્યહાં ‘કવીશ્વર’ ‘કવીશ્વર’ પછી ઠહેવાયા: સ્તુતિનિન્દાથી પર કેટ-લાક છે ? એ સહુ લહરીઓમાં દલપતરામ સહેજ કચ્છારેક ડાલી જતા-જાણે ડાળલટકયું ફૂલ ડોલ્યું; પણ તરત પાછા નિજ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થતા. અમીરોની વચ્ચે એ આત્માના અમીર હતા, ધનાઢયોની મધ્યે એ આત્મલક્ષ્મી-વન્તા ધનાઢય હતા. એ આત્મલક્ષ્મી ને એ આધ્યાત્મિક અમીનાત દલપતરામને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે શક્યાં હતાં. એ સદ્ધર્મશંકારને કારણે દુનિયાના વંદોળોમાં દલપતરામ સદા આત્મનિષ્ઠ રહેતા.

સદ્ધર્મ અને સદાચરણ ઉપરાન્ત દલપતરામને સંપ્ર-દાયમાંથી સાંપડ્યું હતું તે સંકલ્પજ્ઞા. શીખ સમા બ્રહ્મ-ચારીઓ, શુકેજ સમા વૈરાગ્યવન્તાઓ, તપસ્વીઓ, યોગીઓ ત્યહારે સત્સંગમાં હતા. દલપતરામ એમનો સહવાસ સાધતા અને એમના સત્સંગે સંકલ્પજ્ઞા પામતા. દલપતરામ યોગી નહોતા, તપસ્વી નહોતા, વૈરાગી નહોતા, બ્રહ્મચારી નહોતા; ત્યહારે

નહોતા, તેમ જીવનભરમાં નહોતા. દસપનરામ દણ્ડાંતે દાખવવા સમા ગૃહસ્થાશ્રમી હતા; ને ગૃહસ્થાશ્રમના વિવિધ પ્રસંગોમાં ધર્મ ગણાય એટલું બ્રહ્મચર્ય, એટલો વૈરાગ્ય, એટલું તપ, એટલો યોગ રાન્તો ને સદ્ગુરુઓ કનેથી એમણે સંઘી લીધાં હતાં. દલપતરામે પંચવર્તમાન ધારણ કર્યાં હતાં ને પાળના.

ધર્મ ને નીતિની બે પાંખો તથા અન્તર્ગત હૈયા સમું સંકટપણજ દલપતરામને સંપ્રદાયે બક્ષ્યાં હતાં અને પાકટ હૈયે ને બે પાંખે પંખી જેમ આભ ઓળંગે છે એમ દલપતરામ સંસાર તરી ગયા.

ફટ ફટ પડજો ફાટી, જનિતા જગમાં કપૂત જલ્મનારી;
એમ જ જાજે તૂટી લખતાં લેખણ અનીતે લખનારી.

હીરાદંતી ને કમળકોચનીની સામળચાલી સીઆતુરીની કાવ્યવાર્તાઓને શાપી ગાળી મૂકનાર કવિ અનીતે ઉત્તેજતી લેખિનીને એમ શાપે છે. અને નિજની લેખિનીને પડકારીને ચેતવે છે કે

કાજળની કેટલીમાં વારે વારે વિચરતી

અરે ઓ કલમ ! ત્હને વિનતિ હું કરું છું;

સ્વામ મુખવાળી પલ્લુ શ્વેત તણી સંગતિમાં

ભાળી ત્હને આજ ત્હારો લરેસો હું ભરું છું.

ત્હારી કને મનોમર્મ ઉઘાડીને વિનવું છું કે નિર્લજ્જ

વચન ને પરનિન્દા લખી કાઢ લગાડતી મા.

ખડિયાને દેખી કહો કવિને કેણક બાઈ,

રોચનાઈ એમાં રહે ? કે કવિ ! કહો, શિકાઈ ?

શિકાઈ છે ? કે રોચનાઈ છે, કહો કવીન્દર ! એમાં ?

બાઈ ! સુણો, વસ્તુ બન્ને ॥ ત્હને કહી તે ત્હમાં.

નીતિ સહીત સપૂત લખે તે રાચનાઈ-અન્નવાણું;
કરે કપૂત શિહાઈ ભૂંડી ધોળા ઉપર કાણું.

ઉત્તરાવસ્થામાં દલપતરામને ગુજરાતના મિલ્ટનનું
ગિરદ કેટલાક આપતા, તે એ આંગલ કવિના ને આપણા
ગુર્જર કવિના પ્રસાદપુષ્પાના માત્ર બાહ્ય સામ્યને લીધે
નહિ. એ ખરું છે કે મિલ્ટનની લેટીનમય ઈંગ્રેજી શબ્દાવલિ
સમી સંસ્કૃતમય ગુજરાતી શબ્દાવલિ કે મિલ્ટન તેણે
Epic દલપતરામે લખ્યાં નથી. પણ સદ્ગર્ભનો ઉત્કટ પૂપ,
દેશહિત કાળેનો ભોગ, એ કવિત્વનાદ્યોની અદ્યપદનિકતા
ને સાદી રહેણીકરણી, એમના સંસારોની કાંઈક ઠક્કતા,
અને એમનાં જીવન કવન ને સંસાર ઉપર સદા છત્રપેર
છવાતો ઉભયનો Highly Patriotic ethical tone : એ
સદ્ગુણોના આન્તરસામ્યના એ લોકગિરદમાં ધ્વનિ હતા.

દલપતરામની નીતિઅનીતિની બ્યાખ્યા સરળ વિશાળ
ને બ્યવહારશુદ્ધ હતી.

એટી બહેનો પિતૃશાત પાસે
જે બોલતાં બોલ બહું લગશે
એણું લખે તે કહિયે અનીતિ,
રૂઠા જનોની નહિ એહ નીતિ.

દલપતરામના વિદેહ યથા પછી ત્રીશોક વર્ષે મહારાષ્ટ્રની
સુશિક્ષિત સન્નારીઓએ દલપતરામના એ શ્લોકની સાક્ષી
પૂરી છે. મહારાષ્ટ્રની પાટનગરી પૂનામાં ઈસ્વી ૧૯૨૭ માં
મરાઠી સાહિત્યસંમેલન ભરાયું હતું. અન્યુતરાવ કહોલટકર
પ્રમુખપદે હતા. હક્ષિણની એ સાહિત્યપરિષદમાં અલીલ
વાંગ્મય વિરૂદ્ધ સન્નારીઓએ પોકાર પાડ્યો અને તે...

શ્લીલ વાંગ્મય ઠોને કહેણું એ સાહિત્યપ્રથમ થયો. ત્હારે ત્હાં, બાણે દલપતરામનો શ્લોક ઉચ્ચરતાં હોય એમ, દક્ષિણી સન્નારીઓએ કહ્યું કે બહેન ભાઈ પાસે વાંચી ન શકે એ અશ્લીલ વાંગ્મય.

ધર્મનીતિની જે પાંખો પોતાને તારશે એવી અવિચળ શ્રદ્ધા હતી એ આત્મપાંખો દેશબન્ધુઓને પ્રગટાવવાના દલપતરામને ઠોઠ હતો. દલપતરામના સમસ્ત કાવ્યદેહની એ બે પ્રાણરૂપ ભાવનાઓ હતી.

પુણ્યને દલપતરામ રસ કહેતા, પાપને દલપતરામ રસાભાસ કહેતા. ઝાંઝવાંનાં પાણીથી પ્રજ્વળી તરશ છીપે નહિ. પરક્રિયા ને સામાન્યા નાયકાઓનો એમને મન શૃંગારસસ ન હતો, જીભાસ રસ હતો. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો દો સતસંગી વણગાર્યે પાણી ન પીએઃ મજલાવામાંના નવરસ દલપતરામે ગાળીગાળીને પીધા હતા. પ્રાકૃત ને સંસ્કૃત રસ-શાસ્ત્ર દલપતરામ સાધુસન્તો પામે લગ્યા હતા, ને સન્તોએ પુણ્યનિર્મળી છાંટી છાંટીને શીખવ્યાં હતાં. દલપતરામની શૃંગારસની ભાવના પુણ્યમર્યાદિત હતી, ને Married Love સુધઠ શૃંગારશાસ્ત્રીઓના દામ્પત્યસ્નેહમાં પરિભ્રમણ થતી.

રામસીતાના સ્નેહનું વર્ણન રસશૃંગાર.

રામવનવાસના પ્રશંગનાં દલપતરામનાં પદો ત્હારે તેમ આજે જે શુભરાત્રી નવકવિતામાં દામ્પત્યપ્રેમનાં વિરલ કાવ્યો છે.

મ્હારાથી ન્હાનેરીઓ એ સહુ મ્હારી પુત્રીઓ ને મ્હારી સુરખી સમાણીઓ એ સહુ મ્હારી બગિચીઓ છે

એ દલપતરામનું પરમ જીવનસૂત્ર હતું. ને કોક જ ગાઈ શકે તે એમણે ગાયું છે કે

મહુનો સાળો મહુનો સમરો છે દીજ દલપતરામ :

ચોલા શીયળની.

શુજ્જર સુન્દરીઓને દલપતરામ કહે છે કે

હું ત્હમારો વડો ધર્મનો વીર છું.

અને પોતાની કવિતાલક્ષ્મી સન્નારીઓને સમર્પતાં વિનવે છે કે

વીરની આ ગણો વીરપસલી.

દલપતરામના પ્રથમ મનોરથો એ હતા : ૧, કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં સદ્ધર્મનું પુનઃસંસ્થાપન; અને ૨, નાયકાભેદાદિ બીજાત્સરસનું ઉત્થાપન.

દલપતરામનો ત્રીજો મનોરથ હતો શુજરાતી ભાષાને શુદ્ધગારવાનો, શુજ્જર ગિગને

‘ભારતવર્ષ’ વિશે બીજી ભારતી’

કરીને સ્થાપવાનો, શુદ્ધીજનોમાં શુજરાત ને શુજરાતીની ઈર્તિ ગળવવાનો. ત્હારની રાજદરબારી કાવ્યભાષા પ્રજાભાષા હતી. પ્રજાભાષાનાં પિંગળ ને અલંકારશાસ્ત્ર બાણી શીઘ્ર કવિતાના જોળનયુગમાં દલપતરામે પ્રજાભાષાને કાવ્યભાષા તરીકે ખૂબ જોડી હતી; છતાં શુજરાતીને દલપતરામે પરિત્યાગી ન હતી. કાવ્યદેશમાં પહેલાં પગલાં હીરાદન્તી ને કમળલોચનીનાં એ શુજરાતી કાવ્યગ્રન્થ રચીને દલપતરામે પાડ્યાં હતાં. પ્રજાભાષાનાં પૂર ઉછળતાંતાં ત્હારે પણ વીરીપ્રેર્યા શાકેત્સવ ને શ્રીપુરોત્સવ અને અનુભવપ્રેર્યો અંગઉધારનો અગડો દલપતરામે શુજરાતીમાં

લખ્યા હતા. સંસ્કૃતના અભ્યાસે ગુર્જર ગિરા પ્રત્યેની દલ-
પતરામની ભક્તિ ઓસરી ન હતી, પણ દંડતર ચઇ હતી.
દલપતરામ કહે છે કે સંસ્કૃતાચાર્યો ગુર્જર વાણીની છટાનું
અનુકરણ ઉપદેશતા.

શોધ્યું સંસ્કૃત દીક્ષિતે ભટ્ટજીએ, અન્તે તથા ગર્વને
ભાષા સોરઠની છટાથી ભણુવા શિક્ષા કહી નર્વને.

યયા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી 'અરાં' કૃત્યાભિમાયતે,
યયં રંગ વિજ્ઞાનીયાત્ સ્વે અરાં ક્વ સ્વે દયામ્.

સંગીતશાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે નારદજીએ લાસ્યનૃત્ય પહે-
લવહેલું સૌરાષ્ટ્રની સન્નારીઓને શીખવ્યું, ને સૌરાષ્ટ્રની
ઝીઓએ જગતસુન્દરીને શીખવ્યું. ભાષાના ઉચ્ચારણની
છટા ને લહેકે પણ સરસ્વતીએ સોરઠિયાણીઓને પ્રથમ
શીખવી હતી કે શું ? . .

દલપતરામની દહારથા હતી કે કલ્પનાના પર્વગ ચાહે
સો ઉઠાવો, પણ હરિધ્વજા હશે એવી પ્રેરણા તો પ્રગટશે.

કલ્પનાકૈલાસ શૈલ ઉપર આસન કરી,
અવની આકાશ ખાસ કોઠે દૃષ્ટિ કરે છું;
દીસે જે દેખાવ રહેનો ભાવ ભલો ભાતે ભણું.

દશ્ય ને વ્યક્તની લીતરમાં બાળી એમના અન્તર્ભાવ
હું ભાષું છું; એવા મનોરથવન્તા દલપતરામ કહે છે કે
પ્રદાલીલાનો આ મહારો તો પ્રન્થ છે;

ધંધરની લીલા તણો પ્રન્થ આ આઢકે છું.

મહારા કોઠ એવા છે; પણ પ્રેરણાનાં કિરણો પ્રગટશે
એવી કવિતા યશે.

ઉઠે શબ્દ અનેક તાલસ્પરના વાળાંની પેટી વિશે,
વાળાંની નહિ શક્તિ શબ્દ વહવા, કર્તાની ભુક્તિ દિસે;
એ રીતે મુજ અન્તરે જગદીશે બુદ્ધિ ધરેલી હશે,
તેવા તર્ક વિતર્ક ચિત્ત ચહુડનાં તેવી કવિતા થશે.

કાવ્યકળામાં દલપતરામને શ્રદ્ધા હતી; દલપતરામ
લખ્યા હતા એટલી કાવ્યકળા નવયુગનો કોઈ કવિ લખ્યો
નહિ હોય; છતાં કાવ્યપ્રેરણામાં દલપતરામને અધિકતર
શ્રદ્ધા હતી. સહુ સાચા કવિઓનો એવો જ અભિમત હોય:
‘મોનું’ ઇશ્વરદત્ત છે, રાજેન્દ્રો ને કવીન્દ્રો તો સીધા પાડે છે.
દલપતરામનો થોથો મનોરથ હતો કે રાજદરબારમાં
રાજકવિ થવાનો.

કાવ્ય અલંકાર તણા ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરી
જીવ જોડી રાખ્યો’ તો મેં કવિતાની જકમાં;
શોધતો હતો હું કોઈ શાણો સરદાર નર,
ખોધતો હતો હું મહીનાયને મુલકમાં;
કોઈ દિલદાર ને ઉદાર દરબારમાં હું
રહેવાની રુચિ અતિ રાખતો ઇશકમાં.

પ્રાચીન કાળથી રાજકવિ તે રાજ્યઅંજ ગણાય છે.
સંગ્રામવિજેતા મુબટોથી રાજસભા સદા શોભતી, પણ
મુબટો કરતાં ચે કવિપંડિતથી રાજસભા અધિકી સોહાતી.
વિક્રમાદિત્યના કે અકબરશાહના રાજદરબાર નવરત્ન દરબાર
કહેવાતા તે ત્હેમના સંગ્રામસ્વામીઓની તેજસ્વિતા કરતાં
એમના કવિકૌવિદોના પ્રતિભાપ્રતાપે. જગતજેતાઓને ચે
કવિઓ શું રસચર્ચાના કોઠે ચતા. નેપોલિયને જર્મની જીત્યું
ત્હેરે વીમરમાં કવિવર ગોઈઠે સંગાયે Sorrows of Werther

સંબંધીની, અને તૈમૂરજીએ ધરાન છત્યું ત્હારે શીરાજમાં
 ગઝલોના પરમ-પરન્દ હાફિઝની સંગાથે ‘બ ખાલે હિન્દુ
 યથ બક્ષમ સમરકન્દો યુખારારા’ એ વિશ્વવિખ્યાત
 કવિતચરણની રસચર્ચા કરી હતી. કવિરાજ કરણીદાનજીને
 હાથીઅંગાડીએ પધરાવી એમની સન્મુખ એમના અસ્વાર
 સમ ઘોડેતવાર ચર્ધ બોધાણનાથ અભયમિંહજીએ કવિરાજનો
 સન્માનવસ્થોડો ત્રણેક કલાક પાટનગરી બોધપુરમાં ફેરવ્યો
 હતો. પાટલોપુત્રની શારદાપીઠમાં પંડિતેશ્વરને ને ઉજ્જવ-
 મિનીની કાવ્યપીઠમાં કવીશ્વરને પટ્ટન-ધ બન્ધાવી પ્રફારથમાં
 વિરાજવી સારસ્વત મહોત્સવ ઉજવવાનો પ્રાચીન શારદસં-
 પ્રદાય હતો. સિદ્ધરાજ મહારાજે હેમચન્દ્રાચાર્યના દ્વાધ્ય
 મહાકાવ્યનો અન્થ હસ્તિમેઘાડંબરે પધરાવી, સામન્તોને
 પંડિતેશ્વરને કોટયાધીયોને દર્શન કરાવી, અન્થ બંડારમાં
 મૂક્યો હતો. ગ્લેડસ્ટન ને ટેનીસન ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના
 ઇંગ્લાંડના બે મહારથીઓ ને દલપતરામના આયુધ્યભરના
 સમકાલીનો એકદા સંગાથે માસેકની સાગરસફરે નીકળ્યા
 હતા ને જળનીર ખેડતા ખેડતા ગ્લાસગો ચહેરમાં જર્થ
 મ્હડયા. ગ્લાસગોની નગરસભાએ ઉભયને માનપત્ર અર્પ્યું
 ને નગરસન્માન દીધું. એ નગરોત્સવમાં ઉત્તર વાળનાં બ્રિટિશ
 મહારાજયના એ દુનિયાંડયલાવનારા મહામન્ત્રી ઉચ્ચયાં
 હતા કે પચ્વીસપચ્ચાસ વર્ષે ગ્લાડસ્ટનને ત્હમે વીસરી
 જશે, ને પૂછ્યો કે ગ્લાડસ્ટન કોણ હતો ? ને ગ્લાડસ્ટન
 શું કરી ગયો છે ? પણ રાજકવિ ટેનીસન તો ઈંગ્લેજ લાપા
 નેટલા આયુધ્યવન્તા છે. પ્રાચીન કળના રાજકવિઓ કા-
 લિદાસ કે બાણ એટલે રાજર્ષિઓના પૂજ્ય; વિક્રમાદિત્ય ને

લોજદેવ ને શ્રી હર્ષને પણ કાવ્યોદ્યાનમાં એમને પગલે ચાલવાના ફેડ થાય. મધ્યકાલીન રાજકવિઓ, પૃથુરાજના ચન્દ, પ્રતાપના દર્યોજી આદે, અકબરશાહના ગંગ ફેઝી ને ખીરખલ, કે શિવાજી મહારાજનો ભડનીર બૂખણુ. એટલે મહાગજવીની આત્મકળીઓને કવિતાના છાટણા છાટી પકુદલાવી પુણ્યમજરીએ ળહલાવનાર રસમાળી રાજકવિઓ જતે આજ રાજદરબાર કે માણા છે મતીનો ચાલ બન્ધ ઠરે સસારે સતીઓ વધી નથી, રાજકવિઓ ગયે રાજદગ્ગારે ક્ષત્રિયવટ મહોરી-પાગરી નથી. બાગવાનોના વશ વધે તેમ તેમ બગી-આઓના લતામડપો વધે ને ફૂલકયાગઓ ખીલી નીકળે. જહારોટગઢવીના પુનરુદ્ધાગમાં ક્ષત્રિયવટનો પુનરુદ્ધાર છે. રાજકવિ રૂપી માળી વિના રજપૂતાઈને પાણી કોણુ પામે ?

હલપતરામને કાજકવિ થવાના ફેડ હતા, ને રાજકવિ થવાના ફલપતરામના વિધાત્રોના લેખ હતા. કે ગજદરબારના નહિ, પણ નવમંસ્કૃતિના રાજકવિ થવાના પ્રહ્લ-બોલ હતા.

પ્રારબ્ધના એવા આકડા હતા પણ એ યોગને હજી વાર હતી, થોડાક વર્ષોના પડદા હજી આડા પડયા હતા. આર્યાવર્તના પશ્ચિમબાહુ સમો સિન્ધુનદનો મુખપ્રદેશ હજી તો જીતાતો હતો. ભારતવર્ષના મસ્તક ને મુગટ સમા પળખ ને કાશ્મીરમાં પંબજકેસરી રણજીતસિંહની હજી હાક વાગતી હિન્દના હૈયા સમા દિલ્હીઆગ્રાને સિંહાસને મુગલાઈના છેલ્લા પડછાયા સમો કવિબાદશાહ ઝફર વિરાજતો હતો, ને ‘ચન્દ રોઝ’ની ગઝલ ગાતો હતો. સ્વયં ઇલાહમાં ય તે ૧૮૩૦ માના કેથોલિક ઇમેનૂસીયે-

શનધી શરૂ થયેલું ને ૧૮૪૫ના ડેનર્ લોઅથી સમાપ્ત થયેલું નિઃશોષિત મહાવિપ્લવકારી વર્તમાન ક્રીટનને ઘડનાર પંદર વર્ષોનું પ્રજાપુનર્જીવનનું પખવાડિયું હજી માંડ માંડ પૂરું થયું હતું. શુજરાત સુધાર્તન ચિલિયનવાલાના સંગ્રામ હજી ખેલાયા ન હતા, હજી ઇંગ્લેન્ડનાં ઘોડાંએ અટકનાં પાણી પીધાં ન હતાં. જીવવાનું હજી ખાકી હતું, જોટલે જમાવટની ઘડીને હજી વાર હતી. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓ, જેસળતોરણની સમાધોની પેઠે, કાણે કાણે સમીપ આવતી જતી હતી, પણ હજી સંસ્કૃતિઓનો સંગમ મંડાણો ન હતા. સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળ આરા હજી ઘોડાંક વર્ષનાં પડકાર લટકતા હતા. માધીન ને અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓના સંગમતીર્થે શુજરાતે દલપતરામની દહેરી મંડાવાની ને પુજવાની હતી. સંસ્કૃતિઓનો એ સંગમકાળ પાસે પણ હજી પડકાર પાછળ હતો.

પ્રાંગમે રાજ સાહેબ શ્રી રણુમલસિંહજીનું પ્રથમ રાજસન્માન પામીને ઘેર આપ્યા ત્યાં દલપતરામને સમાચાર મળ્યા કે ત્રરખેજમાં માધવાનન્દ સ્વામી (પિતા) કેવલ્યપદને પામ્યા છે. વેદિયા અગ્નિહોત્રી ડાહ્યાશાઈના નામ પ્રમાણે ઉત્તરક્રિયા કરવી ઘટે, બાલાવાડને ન્હોતરવો લેઈએ, દક્ષિણા આપ્યા વિના ચાલે નહિ; એમ મહેટેરાઓએ કહેવા માંડ્યું. દિનકરરામને હમણાં પરણાવેલા, મૂળીબાના સીમન્તની નાત કયે ઘોડુંકે થયેલું. મૂડી ખર્ચાઈ ગઈ હતી; કરજ રહડ્યું હતું, અમૃતબાનું ઘરાલું ચે રહ્યું ન હતું. લાલચંદજી ગોરજીને ઘર ઘરાણે લખી આપી રૂપિયા લીધા-અરસેંકનું ખર્ચ થયું હતું.

ઉત્તરક્રિયા થઈ રહ્યો કરજો દલપતરામને ચટકા ભરવા માંડયા. ભાર કચ્છારે ઉતરશે ? ઘર રહેશે કે જશે ? બ્યાજ કેટલુંક વધ્યે જશે ? કાંઈક પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. નસીબ અજમાવવા દેશાટણનો નિશ્ચય કીધો. મૂળીખાના પિતા ખેંતી કરતા; ને જાલાવાડમાં સં. ૧૮૮૬ નો નેવાશિયો કાળ પડ્યો તે પછી તેઓ વઢવાણથી વાગડમાં લોદ્રાણીએ જઈ રહ્યા હતા. સંગાથ જોઈ મૂળીખાને ને બાળક પુરુષોત્તમને ખીયર લોદ્રાણી મોકલ્યાં, ને પોતે રાજસ્થાનોને પ્રવાસે નીકળ્યા.

લોકવાયકાથી સાંભળ્યું હતું કે ભાવનગર મહારાજ વજેસિંહજી ઉદાર છે, કાવ્યરસિક છે; એટલે ભાવનગર ભણી પગલાં માંડયાં. વઢવાણથી ગઢડે ગયા. પ્રેમાનન્દ સ્વામી-સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ‘પ્રેમ સખી’-ને શુક મુનિ ગઢડામાં હતા. એ મહાનુભાવોના સન્તસમાગમને અર્થે અઠવાડિયુંક દલપતરામ ગઢડામાં રહ્યા. કેટલાંક કીર્તનો ચે ઉતારી લીધાં. ગઢડેથી ઉમરાળે થઈ કવિ શિહોર ગયા. ભાવનગરના પાટવી કુંવર ને રાજમાતા શિહોરમાં રહેતાં હતાં. કુંવર માંદા હતા; ને નિત્ય નિત્ય તરેહવાર લોકવાયકાઓ નીકળતી. કુંવરને અપરમા કામણ કરે છે; મન્ત્ર જપવા પ્રાદ્વણોને બેસાડયા છે; આજ પ્રાદ્વણો તેલે ન્હાયા; આજ પ્રાદ્વણો ઘીએ ન્હાયા; આજ બકર હોમ્યું; આજ શુંડ હોમ્યું; એવાં એવાં મેલી વિધાનાં ગામગમ્પાં ફૂંકાતાં હતાં. એ કામણદૂમણ વાળવાને ને આરોગ્યમન્ત્રો જપવાને રાજમાતાએ શિહોરમાં પ્રાદ્વણોને બેસાડયા હતા, ને ચંડી-

પાઠનો પાઠ કરવાને દલપતરામને પણ વફાઈમાં લીધા હતા. રાજમાતાએ પડો વજણવ્યો હતો કે ગહારા કુંવરને સાજો કરે તોને ગહોં માગ્યું આપું. પણ ધન ખર્ચે આયુષ્ય આવતાં હોત તો ધનવાનો સૌ અમર હોત. કુંવર દેવ ધયા; ને અપરમા કાણે આવ્યાં ત્હારે શિહોરના લોકે રાણીજી ઉપર કાંકરા વરસાવ્યા હતા. ઘરધણીનો ગાઠવો ફૂટયો ને શેખચદણીનો તરંગસંસાર ફૂટયો; એ વાતવાળું દલપતરામને થયું. આ શોકતિથિઓમાં કર્મના કાણ સાંભળયો? કરીને દલપતરામ પાછા ફર્યો. એમને પ્રચલ્લમાસે મક્ષિકા આવી.

લીમડી આવ્યા ત્હાં નાતનો ગહોટો દેહ તેડવાનો છે એમ માંભળ્યું. એ દેહતેડાની કંઠેનાં ગામેગામ આપવા જવાનું દલપત વેદિયાને સોંપાયું, ને પ્રાપ્તિ થશે ધારી સ્ત્રીકારાયું. દેશતેડું એટલે નાતદેશને આંગણે નહોતરવો તે. મૂળે એ કાળની તે Conference હતી; એ કે પછી એવું થોડું રહ્યું હતું. પ્રથમ 'શ્રીમાળીઓની કારી' ઘોળકે ગયા; ત્હાંથી બે રૂપિયા શીખના મળ્યા. ઘોળકેથી અમદાવાદ આવ્યા, ને મહુરત પોળે કેવળ જોશીને ત્હાં ઉતર્યા: કંઠેત્રીમાં એમનું નામ હતું. કંઠેત્રીએ આપતા ને દક્ષિણા લેતા લેતા દલપતરામ અમદાવાદથી સોજત્રા, સોજત્રાથી ખંભાત, ખંભાતથી ભરૂચ, ભરૂચથી શુકલતીર્થ થઈ બરકાલ ગયા. શુકલતીર્થ ને બરકાલ પ્રાચીન કાળથી વેદવિદ્યાનાં ને અગ્નિહોત્રનાં તીર્થ હતાં. બરકાલના નર્મદારનાન કરી વ્યાસ શુકદેવની પૂજા કીધો બરકાલથી દલપતરામ પડો-દરે આવ્યા. મારગનાં હલોઈ આવે ને આપણા વૈષ્ણવ

કવિવર દયારામભાઈ ત્યારે હોઠમાં રહેતા; પણ દલપત-
રામનો ને દયારામભાઈનો કવિસમાગમ થયો જાણ્યો નથી.
વડોદરામાં કોટયાધીશો છે, ગાયકવાડ મહારાજ છે; એમ
ઘણી ઘણી આશાઓ બાંધી વડોદરે ગયા હતા. ત્યાં જઈને
તપાસ કરી કે કવિતારસનો કોઈ ગ્રાહક છે ? ત્યારે
કોઈકે કહ્યું કે કોટીધ્વજ ભાઉ મહેરાળ કવિતાનો ગ્રાહક
છે; તળાવપાળેથી પાણીવાળી પાછી આવે તો મહે-
રાળ પાસેથી ગુણીજન કે પાછો આવે. ભાઉ મહેરાળ તે
ગાયકવાડ સરકારના નાણાવટી, -વડોદરા રાજ્યની Bank of
England. દયારામભાઈના એ મિત્રના હતા. ઇસવી ૧૮૦૮
માં મોરળીનું ટંકારા પરગણું એમને ઘેર ગીરો હતું. મહે-
રાળના વિશાળ વાડામાં દયારામભાઈની સંગીતમહેશિલો
ભરાતી. પૂછતા પૂછતા દલપતરામ વૃદ્ધ ભાઉ સાહેબને મહે-
રાળવાડે ગયા. કારભારીને કહ્યું ભાઉ સાહેબને મળવું છે.
તહેમણે કહ્યું આ ગણપતિનું મંદિર છે, મંદિરમાં જઈ
બેસો; હમણાં ભાઉ સાહેબ પૂજા કરવાને આવશે. પચ્ચાશેક
હજાર રૂપિયા ખર્ચીને મહેરાળે ગણાધીશનું એ મંદિર
બંધાવ્યું હતું. દલપતરામ ત્યાં જઈને બેઠા. મંદિરનો ઠાઠ
ભારે હતો. કેટલાક ગ્રાહણો પાઠ કરતા હતા, હાંડી તપ્તા
શુભમરના મંડપશણુગાર હતા, બુદ્ધિને ને સિદ્ધિને બે પડખે
દીપ્તી વસાબૂણો ધરાવેલાં હતાં. ગ્રાહણોએ પૂછ્યે કહ્યું
કે કવિતા કર છું, મહેરાળને મળવું છે. ગ્રાહણોએ કહ્યું
ગણાધીશની કવિતા કહો. દલપતરામે ત્યારના મનોભાવ
શાહુલવિકીરિતમાં કહ્યા:

રે ગૌરીમુત ! સિદ્ધિ બુદ્ધિ સતીઓ નારી ત્હમારી ભલો,
બુદ્ધિ તો દલપતરામ ઉપરે રાજે કૃપા એકલી;

‘ સિદ્ધિને સ્કંધજીવીને પણ કહો કાંઈ કૃપા તે કરે;

‘ સિદ્ધિ જો નહિ સાનુકૂળ થઈ તો બુદ્ધિ થકી શું કરે ?

બ્રાહ્મણનું નસીબ જો ડગલાં આગળનું આગળ, જોમ
કાબ્યવિનોદ થતો હતો ત્હાં ચાકરે આવી સૌને કહ્યું કે
ભાઉ સાહેબને શરીરે ઠીક નથી, આજ નહિ આવે. ગણા-
ધીયને વન્દી, કડવો ઘૂંટડો પી, દલપતરામ આલી નીકળ્યા.
વડોદરામાં બીજા કરોડપતિ ત્હારે હરિભક્તિવાળા કહેવાતા.
દલપતરામ હરિભક્તિની હવેલીએ ગયા. ત્હાં કોઈ પુરુષ જ
ન હતો. બાઈઓ હતી ને પુત્ર ત્હાનો હતો; બાળપુત્ર
રંડયાની નિશાળે ભણતો હતો. વડોદરાના ત્રીજા ધનેશ્વરી
ભામળ બહેચરવાળા ગણાતા. દલપતરામ જો મોતીલાલ શેઠ
પાસે ગયા. એક છપ્પ સંભળાવ્યો. શેઠ જો રૂપિયા આપ્યા
તે કહ્યું કે ઠાકોરજી જવું છે તે ઉતાવળ છે. દલપતરામની
આશાઓ વડોદરે નિરાશાઓ નીવડી. પણ કોઈના જે લીધા
બ્રમ છેક મિથ્યા થયા છે? મન્દિરમાં સમર્થ વિદ્વંસવર, ગીતા-
જ્ઞના સંસ્કૃત ટીકાકાર, ને શ્રમાધિસિદ્ધ યોગીપુરુષ ગોપાળાનન્દ
સ્વામી હતા. જો મહાનુભાવના સત્સંગનો લાભ દલપ-
તરામને મળ્યો.

વડોદરે સાંભળ્યું કે પચાસેક સન્તોના મંડળ સહિત
નિત્યાનન્દ સ્વામી ઉમરેઠમાં વિરાજે છે. નિત્યાનન્દ સ્વામીનાં
દર્શને દલપતરામ ઉમરેઠ ગયા, ને ઉમરેઠથી વડતાલ દર્શન
કરી વતનમાં પાછા ફર્યા. વણજીવના આંખાઓની જેમ
મનોરથો વણફળ્યા રજા. પચાસેકની પ્રાપ્તિ થઈ તે ગોરજીને

દેવા પેટે ભર્યા. પ્રસંગોને શ્લોકે શ્લોકે આવતા ધ્રુવપદ સમું
ગોરજનું દેવું એ દલપતરામના પૂર્વજીવનનું અખંડ
ધ્રુવપદ હતું.

વઢવાણમાં હોય ત્યારે દરબારમાં દલપતરામનો જવર-
અવર હતો; ને વેદવિદ્ પવિત્ર બ્રાહ્મણ તરીકે, અગ્નિહોત્રીના
સન્તાન હોયે, કવિતાના રસછાંટણે રીઝવનાર ગણી સત્કાર-
સન્માન પામતા. રાજભાયાત સામતસિંહજીને દરબાર પહોં
દલપતરામની ખેઠક હતી. સામતુભા કાવ્યરસિક, શાસ્ત્ર-
શ્રદ્ધાળુ, કૃત્રિયધર્મના વટવાળા હતા. એક વેળા કવિ સામ-
તુભાને દરબાર ગયા ત્યારે ત્યાં શ્રીમદ્ ભાગવત વાંચાતું
હતું, ને બળીરાજનું આખ્યાન ચાલતું હતું. કથા ઉઠયે
સામતુભાએ કવિને પડકાર્યા; સાંભળ્યું? વામનજીએ ત્રણ
પગલાંમાં રાજ્ય ને પૃથ્વી ભરી લીધાં. છે કોઈ બ્રાહ્મણ
એવો આજ? કવિએ કહ્યું ગંગાજી ધર્મનાં પાણી પાય છે,
ગંગાનો મહિમા હજી છે. વેદ છે ત્યાં સૂધી બ્રાહ્મણો રે
છે. પણ વામનજીએ વામનસ્વરૂપે પૃથ્વી માગી, ને સંકલ્પ
થઈ રહ્યો વિરાટસ્વરૂપ ધારણ કીધું. બળી રાજાના ગુરુ શુકા-
ચાર્યજી બોલ્યા કે કપટ છે. બળી રાજાએ આચાર્યને કહ્યું મહારી
રાજપ્રતિજ્ઞા મિથ્યા ન થાય. આજ કળીકાળમાં એવ. અટંકા
રાજવી છે તો ખરાને? એક ચારણ ત્યાં બેઠા હતા તે બોલી
ઉઠ્યા: અટંકા રાજવી ન હોય શું? પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ
નથી. મારવાડમાં એક ઠાકોરને સ્વપ્નું આવ્યું કે ચારણને
ગામ આપ્યું. પરભાતે ઉઠી એ ચારણને નહોતરી ગામનો
પટો દીધો. દલપતરામે કહ્યું: તો તો સારું. છ માસમાં

એવો બ્રાહ્મણ લાવીશ જે ત્રણ પગલામાં રાત્રી ભરી લે. સામતુલાએ હસીને કહ્યું કે વાર, લાવજો.

દિવસો વીત્યા ને વાત વિસારે પડી. પછી ભાદ્રપદની બીજ આવી. સામતસિંહજીએ નોકરને કહ્યું કે જા, દલપતરામ ઘેર હોય તો તેણી આવ. ખવાસે કવિને ઘેર જઈને કહ્યું કે ઠાકોર સાહેબ યાદ કરે છે. કવિએ કહ્યું જા, આવું છું. જતાં ઠાંધક વાર લાગી એટલે સામતુલાનું બીજું તેડું આવ્યું. દલપતરામ દરગાહમાં ગયા. સામતુલાએ કહ્યું આવો; કેમ આજ વાર લાગી? દલપતરામે કહ્યું: લીમડીના બે વાણિયા આવ્યાંતા. કવિતાના રહમભુ હતા, ગૂઢાર્થના ભણકાર હતા. આપની યે વાત નીકળી'વી; ગીતાપાઠ કરે છે, પ્રવીણભાગર વાંચે છે, મોતીના દાણા જેવા બોલિયા અક્ષર લખે છે. વાણિયાઓએ કહ્યું કે વહિયાવટિયા અક્ષર લખીવાંચી જાણે એવો ગરાશિયો તો કેા જાણમાં નથી. અક્ષર હોય તો જતાવો; ઠાંધક કવિતા લખી લીધી હોય. વાણિયા ગયા ને હું અંદી આવ્યો. વાર એમ લાગી. સામતુલાને ગિરદ રહડયું: લાવો ત્હારે અક્ષર આજ લખિયે. દલપતરામે કહ્યું આજે લખો તો એમનો વાણીતર વાંસે રહ્યો છે, મોકલાવાય. સામતુલાએ પૂછ્યું શું લખીશું? દલપતરામે કહ્યું ધ્યાનમાં બેસે તે લખો. સામતુલા બોલ્યા: ના; ત્હમે કહ્યો તે લખિયે. કવિએ કહ્યું રૂકિમતીહરણનો ગ્રન્થ હમણાંહમણાં લખવા માંડ્યો છે. કુંદનપુરમાં દેવીપૂજા કરવાને રૂકિમલિ ગયાં'તાં ત્હાંથી હરણ કરી કૃષ્ણજી દ્વારકાને માગે' પડ્યા ને રૂકિમીયો શિશુપાળ જનસન્ધ ત્રૌ પાછળ ચડયા. ભદ્રવસેના લઈને જગદેવજી સ્થાને મળ્યા ને મુદ્દ યથું. એ

પ્રસંગનો સવેયો છે. સામતસિંહજીએ કહ્યું પ્રસંગ રસભર્યો છે, લખાવો. રૂઢિમણીજીનાં રાજમાતાએ દાસીને 'પૂછ્યું' કે ત્યાં શું થયું ? ત્યારે દાસીએ ઉત્તર દીધો કે

લઘી તેગજલે સમતા સગુજી હવિ મૂઢ, જિતે તિર ઘેરીદલે,
પિતરી મંદિયાં નર પાય પદે, અફવો ચિન ના અમિ

ઔકી ગલે;

લઘી શ્રી કરસાન રિપૂન કરા છત રૂપ, યુ આપ અનંત હલે,
ગિરિમાપ લઘાયય જાઘય, આલિ ! સ્વતાવપને ચલિ

સો તપલે.

સામતુભાએ ચીપીચીપીને બોડિયા અક્ષરે સવેયો લખ્યો. દલપતરામે અર્થ રહમજાઓ દે તેગનો અલકાર જોઈ સંગીઓની સમતા લોંબ પડી, ને અરિદળનાં બાણુ છત્યાં. પ્રીત માંડીને આપણા નર પાયે પડયા, ને આકડો વાગ્યો નથી (પણ રૂઢિમણીજીએ શ્રી હરિને જોયા છે) એમ કહી ધૂંકેલું ગળવા લાગ્યા. એ જોઈને શ્રી કૃષ્ણે નિજ (વિરાટ) રૂપ રિપુઓને છતું કર્યું, ને પોતે અનન્તમાં પેઠા. હે સખી ! જાહવોએ (આપણાઓ કને) પર્વતનું માપ લેવશબ્ધ — એ રૂપ જોઈ આપણાઓ વિન્ધ પર્વતમાં નાઠા. એમ અપયશપણે આપણા બળિયાઓને એવા તપાવ્યા-સન્તાપ્યા.

કવિએ કહ્યું 'આજ લખ્યું' છે તે મિતિ નાંખો. સામતુભાએ સં. ૧૯૦૨ (અલાવાડી, ગુજરાતી સં. ૧૯૦૧) ના ભાદરવા વદ ૨ ની તિથિ નાંખી, નીચે લખીતંગ કર્યું; તિ. જાલા સામતસિંહજી હળૂભાઈ ત્રણી દા. પોતાના.

શુભાલ છાંટી અક્ષર સૂકવ્યા. પછી બીજી કવિતાઓ સંભ-
ળાવીને કંઈક વારે દલપતરામે દરબારની રજા માગી. ત્હારે
સામતુભાએ કહ્યું બળેવની રાખડી બાંધી ગયા છે, પણ
દક્ષિણા નથી લઈ ગયા; લેતા જાઓ. ને આ કાગળ પણ
પણુ દ્યો. દલપતરામે જોયો ધર્યો. દક્ષિણાનો રૂપિયો ને
કાગળ દરબારે જોખામાં પડતાં મૂક્યાં, ને કહ્યું જોલો
સ્વસ્તિ. કવિએ હાથ પહોળા કરી દીધા ને કાગળ ને રૂપિયો
લોંચે પડયા. સામતુભાએ પૂછ્યું એમ કેમ કયું ? દરબારના
દારભારી ભૂરા શેઠ ત્હાં બેઠા હતા. કવિએ ભૂરા શેઠને
કહ્યું ભૂરાભાઈ! જૂવોને; ઠાકોર સાહેબ શેનો કાગળરૂપિયો
આપે છે ને શેની સ્વસ્તિ કહેવરાવે છે ? ભૂરા શેઠે કાગળ
નખાળી જોયો ને બોલ્યા: આ શું ? સવૈયો લખ્યો'તો એ
કાગળ કય્હાં ગયો ? ને આ કાગળ કય્હાંથી ? દરબારે કહ્યું
એ જ કાગળ છે; વાંચતાં આવડે છે કે નહિ ? વાંચો. ભૂરા
શેઠે કાગળ વાંચ્યો:

લખીતંગ જાલા સામતસંગળ હબૂભાઈ. જત તરવાડી
દલપતરામ ઠાયાને રૂપિયા પર) અંકે બાવનનો અમે આ
કાગળ લખી શ્રી કરસાનરખન કરો છે. તે રૂપિયા આપિયે
ના તાંહી લગી રામ પ) લેજે વયાજ દેવું. આ લખત
બાપના બોલ સોત પાળું.

પછી દલપતરામ હસી પડયા; ને કહ્યું ત્રણ પગલાંમાં
રાજપાટ ભરી લે એવા ગ્રાહણ હજી છે, હો ! સામતુભાએ
ભૂરા શેઠને કહ્યું બાવન રૂપિયા લાવો. કવિ બોલ્યા આ તો
દાખ્યવિનોદ છે. કાગળ ગ્રહે હાથમા ગાડ્યો નથી, સ્વસ્તિ ચે
કહી નથી, રૂપિયા લેવાના હોય નહિ. દરબારે કહ્યું આટલા

માટે પ્રતિજ્ઞા તોડું? ભૂરા થોકે કહું રૂપિયા લ્યો, ને ઠાકોર સાહેબનો ટેક રાખો; ત્હમે એમને લણાવવાને આવો છો. સોના આગ્રહે દલપતરામે રૂપિયા લીધા. એ અટંકા ભાયાતના વંશજ આજ વઢવાણની ગાદીએ છે.

મૂળીમાં દેવાનન્દ સ્વામી પાસે દલપતરામ લણુતા ત્હારે વઢવાણનો એક બીજો વિદ્યાર્થી પણ ત્હાં લણુતો હતો. મન્દિરો ને મઠમાં ત્હારે આપણી ઉંચી કેળવણીનાં શિખર હતાં. એનું નામ જેઠા વ્યાસ. એ જ્યોતિષ લણુતો. જેઠા વ્યાસ ભોળો હતો, સારો સત્સંગી હતો, વર્ણવર્ણ શ્રાવણ માસમાં શિવપૂજન કાળે મૂળીમન્દિરમાં રહેતો. એક વેળા એને કવિતાનો શોખ લગ્યો: કવિતાનો શોખ એવો એપી શોખ છે. આચાર્યજી મહારાજ કને સભામાં એ આગ્યો ને બોલ્યો: આ બધા ત્હમારા કમોદ ભરડે છે. એકાદો સંસ્કૃત શ્લોક તો જનાવે! દલપતરામ પ્રાકૃત કવિતા કહે છે, અમારા સંસ્કૃત શ્લોકો સાંભળો; શ્રીજી મહારાજ ન્હાયા હતા એ અથડક વાવના છે.

અથડક તે વાવ શોભિત સુન્દર, પગથિયાં મણિજડિત

અપાર;

ત્હેમાં તે ભરિત ગંગાજળ, ઉધર મશરૂના ઠોસ ને વત

હીર સાર.

બળદિયા સોના કેરા કરોલિત, હાંકનાર રૂપા કેરા ધરોલિત;

યાણુ રત્ને જડિત ઉદ્ધરિત, તેમાં એ ગંગાજળ ભરિત.

તે માંહી નાહી કરે ગુપ્તદાન, ત્હેના તે પાપ સર્વે બળિત.

તે કરતાં ખરસાંડીના જાડિત, ને કરતાં લીંબડી લીંબાડિત.

જેઠા વ્યાસનું ડિંગળ સાંભળી સભા હમી પડી. મદ્રાસ ભણીનું કહેવાય છે તેમ જેઠા વ્યાસ માનતા કે છેડે અનુનાસિક આવે તે સૌ અંસ્કૃત. ડોઘકે પૂંછયું: વ્યાસ ! લીંબારિતં એટલે શું ? વ્યાસજી નિર્ભ્રાન્ત ઉચ્ચર્યા કે લીમ-ડીઓને લટકતી હતી તે લીંબારિતં કહેતાં લીંબોળીઓ. જેઠા વ્યાસનો શબ્દકોષે સ્વયંસ્થિત હતો. આવા ચે કાવ્ય-વિનોદ ત્હારે થતા ને મોલિયેર ને રળિયા ગઢવીના જેવા પ્રહસનો ભજવાતાં.

સં. ૧૯૦૧ ના માગશર માસમાં ડાહ્યાભાઈનું વધી' વાળી મૂળીખાને તેડવા વાગઠ જવાનો નિશ્ચય દલપતરામે કીધો. માંભજ્યુ કે હળવદને માર્ગે રણુ હજી સૂકાણું નથી તે નહિ ઉતરાય. એટલે ઉપરવાસે રણુ ઉતરવાને વીરમગામ ખળણા પાટડી થઈ દલપતરામ સંજેશ્વર ગયા. મારગમાં પંચા-સરનો ટીંબો ને રૂપેણનો નિર્જળ પટ લેયા. સંજેશ્વર જૈનતીર્થ છે, અમદાવાદની અંજનશલાકાના જેવી પ્રાચીન મન્દિરમાળા ત્હાં છે. મારવાડના જૈન મંઘ ત્હાં થઈને ત્રિદ્વાચળે જતા. મૂળીખાના પિત્રાઈ ભાઈ ને દલપતરામના બાલમિત્ર તરવાડી પરચોતમ પ્રણુજી ત્હાંના વહીવટદાર કને વાણીતર હતા. અગિઉછગે ખેઠેલી હીરાદન્તી ને કમળલોચનીની દલપત-રામની મામળશાહી વાર્તાઓનાં કેટલાક દોહરાઓપ્રાઈ એમને કંઠસ્થ હતા ને વૃદ્ધાવસ્થામાં લલકારતા. આનન્દી હતા, કડામીઠ હતા, ઉત્તરાવસ્થામાં ચે જોળનઉમંગી હતા. એમણે દશેક દિવસ દલપતરામને દેકયા ને મહેમાની કરી.

ઘણા યાત્રિકો સંજેશ્વરની યાત્રાએ આવતા. રાધનપુરના મશાલિયાવાળા મોતી ચેઠના કુટુંબી નચ્યુ ચેઠ એવે ત્હાં

આખ્યા હતા. દહેરાસરના વહીવટદારને દલપતરામે દોહરા લખાવ્યા એમાંથી ખત વંચાણું; પણ માગ્યને કવિત લખાવ્યું એમાંથી ફારગતી થઈ; એ બેઈ બેઈ નથુ શેઠ રાજ થયા ને કહ્યું રાધનપુર ચાલો. નવાળ સાહેબ જોરાવરખાનજી ઉદાર છે. કવિને નથુ શેઠ રાધનપુર તેડી ગયા. રાધનપુરમાં પેસતાં જ નવાળ સાહેબની સવારી મુંજપર મહાદે જતી સ્હામી મળી. ચારપાંચેક દિવસ નથુ શેઠે પછી કવિને પોતાને ત્યાં રોક્યા, ને શીખ આપી વિદ્વાન દીધી દલપતરામ ત્યાંથી ફોતેહગઢ થઈ લોદ્રાણી ગયા.

લોદ્રાણીમાં સાંભળ્યું કે કચ્છના મહારાવ દેશજીજી બાવા ઉદાર રાજા છે. બૂજ જવાનું ને રા'બાવાને મળવાનું મન થયું. પણ મન હોય ત્યારે કેટલાકને મળાય છે? લોદ્રાણીથી દેશજીપર રાપર આધોઈ અંતર બિદેડે થઈને કવિ બૂજ ગયા. સત્સંગીઓને કાજ શ્રીજીએ ગામેગામ સદાના ઉતારા સ્થાપ્યા છે. ત્યાં સ્વામીનારાયણના મંદિરે જઈ ઉતર્યા. રા'બાવાના જ્યોતિષી સત્સંગી હતા, એમનો સમાગમ થયો. જોશીજી કવિને દરબારમાં તેડી ગયા. મહારાવે જોશીને પૂછ્યું મહેમાન ક'હાના છે? જોશીએ કહ્યું વઢવાણના છે, વિદ્વાન છે. ત્યાં તો અણચિન્તાવ્યું કાંઈક કામ આવ્યે રા'બાવો ઉઠ્યા ને પધાર્યા દલપતરામ ઉતારે ગયા; બેએક દિવસ રહ્યા; મહારાવશ્રીનો મેળાપ થયો નહિ. પાછા લોદ્રાણી જઈ મૂળીબાને તેડી કવિ વઢવાણ ગયા. ભાવનગર, વઢવાણ, બૂનાગઢ, ઇંડર; એ ગળ્યો ઉત્તરાવસ્થામાં દલપતરામને વર્ષામન આપતાં. ગુજરાતનો કોઈક જ રાજદરબાર-હિન્દુ કે ઇસ્લામી-હરો જે પ્રસંગેઅવસરે

દલપતરામને નહિ નહોતરતો હોય. સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન, સર્વત્ર પૂજ્યતે એ શ્લોકાર્ધની પછી તો દલપતરામ બાણે કાવ્યપ્રતિમા હતા. પણ આજે દલપતરામ સ્કામે પગલે રાજદરબારે જતા ત્હારે મેળાપદર્શન મોંઘેરાં હતાં. હજી દલપતરામનાં નસીબનાં બાર ઉઘડયાં ન હતાં; પાછળથી દોઢક આગળિયાને ચાંપી રાખતું હતું.

થોડેક કાળે દલપતરામને બીજાવારકું કચ્છતું નહોતરે આવ્યું. એ નહોતરે કવિઓની શાળાનાં કાવ્યતીર્થનાં કવિએ દર્શન કીધાં, શીઘ્ર કવિતાઓ સંભળાવી, પણ મહારાવનો મેળાપ ન થયો. ત્હો ય એ બીજું કચ્છપર્થટન વિજયશાળી હતું. એ આમ બન્યું.

સં. ૧૯૦૩ ના ફૂલટોગ ઉપર અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ મૂળીએ પધાર્યા હતા. ત્હારે કચ્છના હરિભક્તોએ વિનતિ ઉચ્ચારી કે કચ્છમાં પધાર્યે વયોં થયાં; હવે અમારૂં આંગણું પાવન કરો. મહારાજશ્રીએ કચ્છ જવાનું નિર્ધાર્યું ને દલપતરામને સાથે નહોતર્યા. કહ્યું: કચ્છમાં પોશાળ છે, જોવાયે; કવિઓ મંદિરે આવશે, સમાગમ થયે; ચાલો. આચાર્યજી મહારાજની ધર્મસ્વારીમાં દલપતરામ સંગાથે ગયા. કૃષ્ણ-સ્વરૂપદાસજી પુરાણી પણ હારે હતા. જેવી દરબારી રાજ-સ્વારીઓ ફરતી એથી સવાઈ ત્હારે નમગ્નગરે ને પ્રજા-જનમાં ધર્માચાર્યની ધર્મસ્વારીએ દેશમાં ફરતી.

પ્રથમ પ્રાંગણે ગયા, ને પ્રાંગણેથી હજવદ. હજવદ જનું ચહેર છે. હજવદમાં શિવા બની કરીને હરિભક્ત હતા. શિવા બનીએ આચાર્યશ્રીને પધરામણીએ નહોતર્યા, પણ આઠ બાંધી કે દોલત્રાંસાં વગાડનાર પરવણું કે મ્હારે

ત્હાં ન આવે. મહારાજશ્રીએ સત્સંગીની વિનતિ સ્વીકારી, ઢાલત્રાંસાંની ધામધૂમનો સંસારી આડંબર પરિત્યાગ્યો, ને સાર્વિક વિધિએ પધરામણીએ જવાનું સ્વીકાર્યું. જૂના કાળમાં પાટણ પડયા પછી હજવદ વિધાનું ધામ હતું. શિવા જાનીએ શહેરમાંથી વેદવિદ્ પ્રાદ્યક્ષેનું પ્રદ્યક્ષમંડળ જમાવ્યું. આગળ કીર્તનિયા કીર્તન કરે, પછી પ્રદ્યક્ષમંડળ સંહિતાના વેદમન્ત્રો ભણતા જાય, ને એમની પાછળ સાધુપ્રદ્યક્ષચારીઓ અષ્ટક ઉચ્ચરતા આવે: એમ શિવા જાનીને ત્હાં અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ પધરામણીએ પધાર્યા.

હજવદથી આચાર્યશ્રીને ઘાટીલે જવાનું હતું. ઘાટીલામાં એક રામાનન્દી વેરાગી રહેતો હતો. એ બોલ્યો હશે કે સ્વામીનારાયણિયા અંહી આવે તો પાંચસાત ખૂન કરે. હરિભક્તો રાજસાહેબ પાસે ગયા, ત્રણેક સવારો માગી લાવ્યા. મહારાજ ઘાટીલે પધાર્યા, ને ગામથી ગાઉએકને છેટે વગડામાં તળાવપાળે ઉતર્યા. હરિભક્તોએ, દરબારી સવારોએ આગ્રહ કીધો કે ગામમાં પધારો. આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીએ કહ્યું કે અમારે ઠેાઘનું દિલ દૂભવવું નથી; સન્તોની સેવા કરવી હશે તે અંહી આવશે. પછી ત્હાં તળાવની પાળે સમારંભ થયો. શ્રીજીનો ભાવ ને શિક્ષાપત્રીમાંની આજ્ઞા પરસપ્રદાય પ્રત્યે આવાં મહાનુભાવી છે. એ મનગડોટપને પાળે ત્હેવા ત્હારે સ્વામીનારાયણના ધર્માચાર્યોંયે મહાનુભાવ હતા.

વીરત્વ ને કવિત્વના ચોવિન્દા મોડજી દરબારના બાપૂ ત્હારે માળિયા ઠાકોર સાહેબ હતા. એમના પાર્ષદ આચાર્યશ્રીને આમન્ત્રણે આવ્યા, ને મહારાજ માળિયે પધાર્યા. માળિયા

ઠાકોરસાહેબે ળડી ધામધૂમથી સામેયું કીધું, દરબારમાં યથ-
રામણી કરી, બે દિવસ રોકી કથાવાતાં સાંભળી. ત્યાંથી
રણ ઉતરી આચાર્યશ્રી આપોષ આવ્યા. પછી ફરતા ફરતા
અંતર યથ ભૂજ પધાર્યા. મહાગવ દેશજાણએ સારે સત્કાર
કીધો. પાદર તંજુ ખડા કરી આચાર્યશ્રીએ ઉતારા
કર્તા હતા.

ભૂજની આ યાત્રા તો કવિને કાવ્યયાત્રા હતી. કાવ્ય-
કલાની ભૂજની શારદાપીઠનાં દલપતરામને ત્યારે પ્રથમ
દર્શન થયા.

ભૂજના કેટલાક કારભારીઓ સત્સંગી હતા, ને ધર્મ-
ધુરંધરનાં દર્શને ને દરિકથા સાંભળવાને સભામાં આવતા.
આચાર્યજી કચ્છારેક કચ્છારેક સભામાં દલપતરામ કને
શીઘ્ર કવિતા બોલાવતા ને હરિરસ ભેળો કાન્ધરસ પણ
સભાજનને પાતા. એ શીઘ્રકાવ્યોની વાર્તા કારભારીમુખેથી
પોશાળમાં ગઈ. પોશાળમાં ત્યારે ભટ્ટકંજી જીવજીરામજી
આચાર્યપદે હતા, અને એમના શિષ્યમંડળમાં ઈડરભણીના
ધીરજી ગઢવી પંકાતા. વાર્તા સાંભળીને ભટ્ટકંજીએ ધીરજી
ગઢવી તથા એક બીજા શિષ્યને ધર્મસભામાં પાઠવ્યા કે
જાવ ને શિઘ્રકાવ્યોનો ચમત્કાર જોઈ આવો. પોશાળના
વિદ્યાર્થીઓ સભામાં આવ્યા, આચાર્યશ્રીને વંદન કરી બેઠા,
કાવ્યવાર્તા થઈ. પછી ધીરજીએ પૂછ્યું કે સવારીમાં શીઘ્રકવિ
સાંભળ્યા છે ને? દલપતરામ સભામાં જ હતા. મહારાજે
એમને દાખવ્યા કે આ સત્સંગના કવિ. ધીરજીએ દલપત-
રામને પૂછ્યું કાંઈક શીઘ્ર કવિતા સંભળાવયો? દલપતરામે
કહ્યું વિષય દાખવો એનું કાવ્ય સંભળાવું. ગઢવીએ આચાર્ય-

ય'જી મહારાજ-ભણી જોયું. મહારાજ ત્યહારે આંગળીઓના ટાયકા ફેડતા હતા. ધીરજીને કાવ્યનો વિષય જડયો. દલ-પતરામને કહ્યું આચાર્ય'જી આ ટાયકા ફેડે છે એનું કવિત કહેા. પદ્મીતો સળગાવ્યે હવાઈ ફૂટે એમ કવિનો કવિતતરંગ ક્ષણેકમાં ફૂટી નીકળ્યો:

તર્જનોસેં પૂર્વજોંકો પૂજા પરિપૂર્ન કોની,
તારેં પરિવ્રજાહુકો ગાદી આપ પાયે હો;
મધ્યમા અંગુષ્ઠ મીલી મન્ત્રજાપ ગ્હાંત ફીનો,
હૃદયે અર્વાંકે અનામિકા રિજાગે હો;
છાયાદાનઘૃત છિતિ છિરકો કનિષ્ઠિકાને,
આપ આપ કૃત્ય કહ્યુ ન્યૂન ન રહાયે હો;
કહે દલપતિરામ, સુનો, અયોધ્યાપ્રસાદ !
કાયકો અંગુલિકો મરોરીકે ડુમાતે હો ?

મહારાજ ! પાંચે આંગળીએ દેવ પૂજ્યા છે, તો ભગ-વાનની ગાદી-આ ધર્મસિંહાસન પામ્યા છે. એછે આંગ-ળીએ ન્યૂનતા રાખી નથી. તો આંગળીઓને મરડી મરડી કાં ભલા ! ફલવો છે ?

મહારાજ હસ્યા, સન્તો હસ્યા, પોશાળના શિષ્યો આશ્રયાનંદ પામ્યા. શિષ્યોએ જઈને ભટ્ટાર્કજીને વાત કરી. વળતે દિવસે ધીરજી ગદવી દલપતરામને મળ્યા ને કહ્યું કે ભટ્ટાર્કજી મળવા ઇચ્છે છે, આલો. કવિએ કહ્યું: મહારાજ-શ્રીની સ્વારીમાં આપ્યો છું, આચાર્ય'જીની સ્થા વિના ન અવાય. ધીરજીએ આચાર્યશ્રીને વિનંતિ કરી કે કવિને મોકલો. મહારાજશ્રીએ કહ્યું: પોશાળમાં કવિતા દેવી સા-ક્ષાત વિરાજે છે, દલપતરામ સેજ દર્શને આવશે. એકાદ

વેળા તો ભટ્ટાકંઈ હરિકથા સાંભળી લાય. એનામાં બેસીને પછી ભટ્ટાકંઈ અત્સંગસખામાં આવ્યા. આચાર્યજીએ આદરમાન દીધું. આચાર્યજીને વન્દી, દલપતરામને મળી ભટ્ટાકંઈએ કહ્યું કાંઈ શીઘ્ર કવિતા સંભળાવો. દલપતરામે કહ્યું આપ કહો ને ત્હેનું શીઘ્ર કાવ્ય સંભળાવું. એવામાં સહજ બાવે મહારાજે મૂછે હાથ ફેરવ્યો. ભટ્ટાકંઈએ એ જોધને કવિને કહ્યું આ સહજ ચેલાનું કાવ્ય કહો. ક્ષણ-એ ક્ષણમાં કુવારાની ધારાઓ જેવી કવિતધારાઓ ઉડી રહી:

સુનહુ, મફલ સતસંગીનકે ગુરુ તુમ !
 કાયકુ દયાલુ હોકે દીનકોં દદત હૈ ?
 અધર્મકી સેના તથ તાતે છિન્નમિન્ન કીની,
 જહાં તહાં જાયકે રહનકોં ચહત હૈ;
 કામ ક્રોધ લોભ તપતેં વહત ગ્રાસ પાય,
 વિમુક્ત મૂપાલ મેઝ દીજમે રહત હૈ;
 જય મહારાજ ! આપ મૂછપે ધરત હાથ,
 વહાં રહે પુનિ અતિ ગ્રાસકો લહત હૈ.

આપના પિતા શ્રીજી મહારાજે અધર્મની સેનાને છિન્નમિન્ન કરી નાંખી, ને કામ ને ક્રોધ ને લોભ અધર્મી કો રાજવી ભેગી ને ગ્રાહણમાં જઈ ભરાણા. મહારાજ ! આપ મૂછે હાથ ઘો ઘો ત્યારે ત્યાં બેઠા-બેઠા ચે એ ગ્રાસે છે કે અંહિયે હવે અમને રહેવા દેશે કે નહિ ?

પ્રસન્ન થઈ, આશીર્વાદ કઈ, કવિને પોશાળે આવવાનું આમત્રણ આપી ભટ્ટાકંઈ ગયા. દલપતરામ પછી વારંવાર પોશાળે જતા, કવિતા સંભળાવતા, ને સરસ્વતીના હંસલા સંભા ઉછરતા કવિઓને પ્રેતસાહન પાઈ આવતા. વધે પછી

ઈસ્વી ૧૮૫૮ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં 'ભૂજની કવિતાની શાળા' નો લેખ લખી પોશાળનું સંભારણું દલપતરામે જાળવી રાખ્યું છે. આજે એ પોશાળ છે, ને કાવ્યકલાપીઓને કાવ્ય-કલા સંભાળે છે.

તાત્કાલિક કવિતા એ કાંઈ દેવી ચમત્કાર નથી, માનુષી ચમત્કાર છે. લોકને જાદુ લાગે તે વિજ્ઞાનવાદીને નિત્યખેલ હોય. સહસ્ત્રપુટ અબરખની પેઠે-પ્રધાનભાવે-બહુધૂંટી કલ્પના ને-ગૌણભાવે-વિપુલ ભાષાભંડોળ ને છન્દસ્વામીત્વનો એ માનુષી ચમત્કાર છે. કલ્પનાશક્તિ તેજસ્વી હોય તોને તર્કતરંગ તરત ઉઠે; ભાષાભંડોળ વિશાળ હોય તોને પ્રાસાનુપ્રાસ સહેજે સાંપડે; છન્દપરિવારનું સ્વામીત્વ હોય તોનો કાવ્યપ્રવાહ અસ્ખલિત વહે. કેળવી-કેળવીને ભૂમિને અસાધારણ ફળદ્રુપ કરાય, ને ફળદ્રુપ ભૂમિમાં નાંખ્યા બીજના ફણુગા બહેલા ઉગે. તોમાં એ રસાયને રસેલા કણુતો તરત ફૂટેપાંગરે. ઉપર જમીનમાં બીજે જાળી જાય. 'કવિતા કહિયે કલ્પના' એ વ્યાખ્યાકર દલપતરામની કલ્પનાશક્તિ પ્રભાવશાળી હતી, વિશાળ વાંચનથી ભાષાભંડોળનો ભંડાર ભર્યો હતો, છન્દઅલંકારનાં શાસ્ત્રગ્રંથો ભણી પ્રભુત્વ પામ્યા હતા. અભ્યાસથી ઘૂંટી ઘૂંટીને અન્તર્ભૂમિને કેળવી ફળદ્રુપ કીધી હતી. રસાયનપાયા મેથીના દાણાના અંકુર તરત પ્રગટે છે; અને એવા મેથીકણુ છાંટીને નિપુણ ખાગવાન ન હોય તોનાં ધરો સમે હરિયાળો ગાલીઓ તાત્કાલિક પાથરી દે છે; શીઘ્ર કાવ્યનાં પણુ એવાં ચમત્કૃતિ ને આનન્દ છે, કૃશળ ને સિદ્ધ હસ્તે સહસા સરજાય છે એટલી શીઘ્રકાવ્યની વિરલતા ને ચમત્કૃતિ. કહે છે કે વાંચ ફૂટે એવે

ફૂવારાની ધારા પેઠે ગગને ચઢે. એક રીતે તો તાત્કાલિક કવિતા એ જ સાચી પ્રેરણાજન્મી કવિતા. અણુને યે વિભાગી ભેદે એમાં વિદ્યુત્તણુખા નિરખાયપરખાય છે, એમ શીઘ્ર કાવ્યના ભીતરમાં અભ્યાસ ધ્રમ કેળવણીના માનવદીધાં પુઠ ને માનવશુદ્ધોની શુદ્ધાન્વિતતા પરખાશે. શીઘ્ર કાવ્યની વિશ્લતા એ જ એનો ચમત્કાર. કાવ્યતણુખો ઇશ્વરી બક્ષિશ છે; કાવ્યવિસ્તાર એ કવિનાધ્ય કલા છે.

દીવાસળીનો પ્રચાર દેશમાં ન્હોતો ત્હારે બાઇઓ પાટોશીને ત્હાં દેવતા લેવા જતી. ઠંડછીમાં બેએક અંગારા લાવતી, એમાંથી ચૂલો હોલો પ્રગટાવતી, આખી કુટુંબ-રસોઇ કરતી. એકબે આર્યા અંગારે બાઇઓ લોજનસામગ્રી રાખતી. દુનિયાં આખી દેવદીધુ આરોગે છે. દેવદીધા એવા પ્રેરણાપ્રતિભાના તણુખાઅંગારાને કેળવી કેળવી, ચારીઓ ભરી ભરી, ચરૂઓ ચહાવી ચહાવી કવિઓ દેશ કાળે લોજન-સામગ્રી સરજે છે ને પ્રભજનને પીરસે છે. મહાકવિઓ પ્રભના અખેખાત્ર છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું, તેડું ને વતનમાંથી વિદાય

નામ મહારં સાંભળી મુદામ મોકલી મનુષ્ય
બહાલા ! તહે મહને તેડાવી લીધો વઢવાણથી.

કાવ્યકળાની એ જગત્પ્રક્રિતીય પાઠશાળાના આચાર્ય
સદાકં જીવજીરામજીને તથા ઇંડરનિવાસી ધીરજી ગઢવી
આદિકે એમના શિષ્યપરિવારને પોતાની શીઘ્રકાવ્યકલાની
અમત્કૃતિઓના અમકારાઓથી એમ રીઝવીને ફલપતરામ
અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજની સવારી મંગાથે માંડવી ખંદે
ગયા. વ્યાપારનો વીરત્વનો ભક્તિભાવનો કંઈ પણ પરકમશાળી
દેશ છે. ઉદ્ભવના અવતાર મનાતા રામાનન્દ સ્વામીના વારાથી
કંઈ દેશમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો સત્સંગપ્રસાર વિશાળ
ને સત્સંગીઓ ધીંગા ને ધોરી છે. સાગરના તરંગો ને
રણના વંટોળોની મધ્યે ઉછરેલાં પાણીદાર વહેરાવછેરીઓ
તેવાં કંઈનાં રૂઆબદાર નરનાર ભાવઅરૂણતાં વૃક્ષવેલીઓ
સંમાં વિલસે છે. એમના સફલાવ ઝીલતા ઝીલતા મહારાજ
મધ્યકંઈમાંથી સાગરતીરે પધાર્યા. ફલપતરામ પણ સાથે જ
હતા, કાંચો સંભળાવી સત્સંગસભાઓને ને ધર્મપ્રદાને
શાલ કરતા.

દમનો જૂનો રોગ હતો. પણ દમનો વ્યાધિ કાંઈ જીવલેણ વ્યાધિ નથી એમ ધારીને માતૃશ્રીને માંદા મૂકી દલપતરામ ધર્મચાર્યજીની સંગાથે કચ્છમાં ધર્મયાત્રાએ નીકળ્યા હતા ને જૂજમાં ઠાવ્યકળાના તીર્થે તીર્થ કરવા ગયા હતા. ઠેક નારાયણસર સૂધીનો સંકલ્પ હતો. અમૃતળા કનેથી નીકળ્યે પખવાડિયું માંડ થયું હશે. એટલામાં માતૃશ્રીનો મન્દવાડ વધીજવાના સમાચાર દલપતરામને મળ્યા. સન્તાનો ભાંડુઓ ને વડિલો પ્રત્યે દલપતરામ જ્ઞાલસોયા હતા. તહેમાં યે મામાના સહવાસે સત્સંગ થયો ને પિતાએ પરિત્યાગ્યા પછી વિષદ-વાસી દલપતરામનો ભાંડુભાવ ગુણગોરંલે પ્રકુલ્લેલો હતો. પિતૃ-રોધે મા સંગાથે મોસાળમાં દેશવટો માણેલા દલપતરામની અમૃતળા પ્રત્યેની માતૃવત્સલતા વેદભાષી માતૃદેવો મળતી ઝળ્યા સમી હતી. માતૃશ્રીનો મન્દવાડ સાંભળી માતૃવત્સલ પુત્રે ધર્મયાત્રા સમેટી, મહારાજશ્રીની રબ લીધી, ને ઉતાવળે પગલે દલપતરામ ઝાલાવાડને માર્ગે પડયા. પણ પવનવેગી સાંધણી યે અવસરના મેળાવાની પણ ચૂકાવે છે. અમૃતળાનાં અમૃત પી ઉછરેલો પુત્ર અંખતો જતોતો કે ભઈ ને માતાનાં દર્શન કરે. પણ ફૂલડોલ ઉપર મૂળીએ જતાં પૂર્વે કીધાં હતાં એ જ દલપતરામને માતાનાં છેલ્લાં દર્શન હતાં.

ફાગણનો વસન્તમાસ ત્હારે ઉતરતો હતો. માંડવીથી જૂજ થઈ દલપતરામ અંજાર આવ્યા, ને અંજારથી ખારી-રોહો ગયા. ત્હાંથી ખારી જોળંગી વવાણિયે ઉતર્યા, ને વવાણિયેથી માળિયા થઈ ઝાલાઓને જૂને પાટનગર હળવદ ગયા. હળવદમાં એમના નાતીલા માધવ જોઝાને ત્હાં દલ-પતરામ ઉતર્યા હતા. જોઝાએ ત્હાં સમાચાર આપ્યા ને

કહ્યું કે દલપતરામ ! ત્હમારે બે સ્નાન છે. ત્હમારા વચ્ચે મામા ઘોળેરે કાટ લેવાને ગયા હતા ત્હમને ત્હાં કોઠા-જિયું થયું ને ગૂજરી ગયા; અને (સં. ૧૯૦૩) ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજની તિથિએ વઢવાણમાં અમૃતબા દેવ થયાં. અન્તરિયાળ હળવદમાં દલપતરામે માનું સ્નાન કીધું, ને ત્હાંથી બે દિવસે પછી વઢવાણ પહોચ્યા. પણ માની મૃત્યુતિથિ દલ-પતરામને હેયે કોતરાઈ રહી; અને તે પછી એકાવન વર્ષ વીત્યે એ જ તિથિ તે દલપતરામની મૃત્યુતિથિ નીવડી.

વઢવાણમાં જઈને જોયું તો દિનકરભાઈએ અમૃતબાની ઉત્તરક્રિયાની મ્હોટી તૈયારી કરેલી હતી. આઠાવાડનાં દસ ગામ ઉત્તરક્રિયામાં ન્હોતરવાં ને બ્રાહ્મણોને ત્રયોદશાને દિવસે પા પા રૂપીઓ હજિણા આપવાનો સંકલ્પ દિનકરભાઈનો હતો. ઘઉં લીધા હતા, ને માધવાનન્દ સરસ્વતીના જેવું— પિતાના સરખું મ્હોટું કારજ માતાનું કરવાની તૈયારી કીધી હતી. વાણિયો વરઘોડે ને બ્રાહ્મણ વરે. પણ ફૂલણીની ગરબી ગાનાર દલપતરામ વ્યવહારચતુર હતા; ફૂલણીનો માર્ગ દલપતરામનો માર્ગ ન હતો. ન્હાનેરા ભાઈ દિનકર-રામને દલપતરામે રહમજાવ્યા કે પિતાના કારજનું દેવું હજી પૂરું પતી રહ્યું નથી; કમાવાની મુશ્કેલીઓ આપણે અનુભવી છે; ભગવાન સાનુકૂળ હશે ને કમાશું તો વર્ષા ઉપર જાલા-વાડને ન્હોતરશું. દિનકરરામે દલપતરામનું વેણ માન્યું. એ રામલક્ષ્મણની બાંધવબેલડીનો સંબંધ આયુષ્યની અવધો પર્યન્ત વ્યવહારપદ ને લાંડુજનને શોભતો હેતાળ રહ્યો હતો. વર્ષો પછી એક જ બાળપુત્રીને પાછળ મૂકી દિનકરરામ વિદેહ થયા ત્હારે એ પુત્રીને દલપતરામે મ્હોટી કરી

પરણાવી હતી. પોતાની ભરીભાદરી કુટુંબવેલે દલપતરામ
જીવી ઝહેનને કુટુંબમાં કુટુંબપુત્રી પેરે રાખતા.

અમૃતળાના દેવલોક ખમ્યા પછી બેએક માસે જેઠ
શુદ્ધ પંચમીને દિવસે દલપતરામની જેઠ પુત્રી રાયકુંવરનો
જન્મ થયો. ત્યારે અમૃતળા જ કુળમાં પાછાં પધાર્યા હોય
એવાં રાયકુંવર લોળાં નિખાલસ ને હેતાળ છે. ચાર પુત્રી-
ઓને પાછળ મૂકી દલપતરામ દેવ થયા હતા. એમના
વંશવડલેથી ન્હાની પુત્રીઓએ ઝહેલી વિદાય લીધી; એમની
જેઠ પુત્રી આજે ૮૬ વર્ષનું વય લોગવતાં ને દુનિયાંને
નવીજૂની થતી બેતાં હજી હયાત છે. ત્ય્હારની ગરીબીમાં
ને કંજનના ભારની સંતપ્ત ઋતુમાં તો, દલપતરામ લખે
છે કે, 'દુઃખમાં અધિક માસ જેવી એ મુલાવડ થઈ.'

ઈસવી ૧૮૪૭ માં કંઈક યજમાનો પાસેથી દક્ષિણ
આવી એમાંથી, કંઈક ચોરીપૂજ કીધાં એમાંથી, અને
આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ સાથે ફરવામાં
કંઈક પ્રાપ્તિ થઈ એમાંથી ગોરજીવું દેવું ધીરે ધીરે ભરાયું,
ને પંદરેક રૂપિયાની મૂઠ્ઠી પાસે થઈ. કરજ ઉતર્યું ને કંઈક
રૂપીઆ થયા એટલે દલપતરામે ત્ય્હારે વ્યાજવટાંતરનો ધંધો
કીધો. વઢવાણમાં બાંધણીઓ રંગવાનો ઉદ્યોગ આરો આસે
છે; ને બાંધણીઓ રંગનાર ભાવચાર એક ત્ય્હાં હતો. ભારે
વ્યાજ આપવાનું કહી લલચાવીને ત્ય્હારે કંઈક ઉછીતા
રૂપીઆ માગ્યા. બ્રાહ્મણ દલપતરામ લોભાયા. બે માસમાં
પાછા આપવાના કરીને દલપતરામે ભાવચારને હસ રૂપિયા
ધીર્યા. વ્યાજ કે રૂપિયા વાયદે આગ્યા નહિ. પછી કળિ-
યુગના બ્રાહ્મણનો છેલ્લો ઉપાય 'લીધો.' સીધામાં એક

સ્વનાતિલાએ કરેલો અતખરો ભેયો હતો એ આદયો, ને
લાવસારને ઘેર દલપતરામ લાંઘવાને બેઠા. મહામહેનતે
અન્તે શેરીના લોકે સ્કમજાળ્યે લાવ્યારે મુદ્દલ રકમ પાછી
આપી, અને લોભવૃત્તિનું અતિવ્યાજ તો સદા ચ જ્યહાં
જાય છે ત્યહાં ગયું. તે પછીની (સં. ૧૯૦૪) વડાન્તપંચ-
મીએ દલપતરામે ‘અંગઉધારનો અગરો’ લખ્યો. ઉગતા
કે મ્હોરેલા કવિઓ સદા અનુભવો જ ગાય છે ને ?

કવિની ત્યહારની મનોદશા અન્ધારિયાના અન્ધકાર
જેવી હતી. પ્રભાત પૂર્વે અન્ધકારનાં જાળાં ઘડીક ગાઢ હોય
છે ને પ્રતિપદ્ધાની પૂર્વે અંમાસની તિમિરરાત્રી પથરાઈ પડે
છે. દલપતરામને પણ એમ અત્યહારે ઉઠી નિરાશાની તિ-
થિઓ હતી. મનોરથો મ્હોટા હતા, ને કળસિદ્ધિ નહિ શી
હતી. પ્રાકૃતસંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો યથાશક્તિ અભ્યાસ કરીને
કોઈ રાજવી કે કાવ્યરસિક ધનાઢ્યની આશ્રયછાયામાં
રહીને કાવ્યશ્રવ્યો મૂંઝવાળા કવિને કેડ હતા. રાજારજ-
વાડામાં ફરી આવ્યા હતા, નસીબનો પાસો નાખી ભેયો
હતો. વડિલ માતાપિતાની છત્રછાયડી થે આથમી ગઈ
હતી, ને દુનિયાના સફરીને હવે આપખળે સસારસાગર
એડવાનો હતો. પિતાનું કારજ, માતાની ઉત્તરક્રિયા કરજ
કરીને કર્યા હતાં, ને ચોરીપૂજ કરીને મહાશ્રમે એ દેવાં
વાળ્યાં હતાં. પણ કોમળ હેયાના કવિને કરજનો ભાર
લાગ્યો હતો, પાંખ ચંપાઈ હતી નિત્યખર્ચનો પ્રશ્ન તો
સન્મુખ ઉસો જ હતો. જરૂર હોય ત્યહારે ઉધાર ધીરનારે
ઓછા હોય. ઘરમાં ઘી માંડમાંડ આવતું. દલપતરામ કહે
છે કે ઠાકોરજીને નેવેઘ ધરાવવા પૂરતો એક જ રોટલો

ધીઆળો કરાતો લક્ષ્મીને ને સરસ્વતીને બુનાં વેર છે એ
 લોકવાયકા મહિમાવન્તા ને સાધનસંપન્ન, ભર્યા ભર્યા ઘરના,
 ધન્યો મૃદસ્યાયમઃ ની સાક્ષાત મૂર્તિ સમા દલપતરામે ઉત્ત-
 રાવસ્થામાં બોલી પાડી હતી; પણ ભરભોજનનો ઉમરો આ-
 બંગનાં અઠાવીશેકની ઉમ્મરે તો રંકતા એમને ઘેરને પડી
 હતી, ને ઘરને ખૂલે ખૂલે દર્શન દેતી. ઉઘમની નિષ્ફળતા
 એમણે અનુભવી હતી. મનોરથો ઝાંઝવાં જેવા લાસતા. એ
 ઝાંઝવાની પાર અન્ધકારના પડદા લટકતા, ને દલપતરામને
 દિશા થે દેખાતી નહિ; જો કે દિશાઓની પાછળ તો દેવળ
 ઉભાં હતાં. ઝીંદગીને એક વાળીએ અવસરે માનવીને
 નિરાશા ઘોળી ઘોળીને પીવી પડે છે. એવા કમુંબા-ઈસ્વી
 ૧૮૪૮ ના પૂર્વાકાળમાં ને ૧૮૬૫ ના ઉત્તરકાળમાં એમ
 બે વાર દલપતરામને પરાજય ને દિશાઅન્ધકારના ઘૂંટણ
 પીવા પડ્યા છે એમાંનો આ અવસર અધિકો છવન-
 મન્યનકારી ને તેથી અન્તે અધિકો કલ્યાણકારી હતો.

દલપતરામ કહે છે કે આ બધાં કારણોથી પોને
 છેક જ હતાશ થઈ ગયા હતા. ને પછી સામળલટના જેવી
 પ્રતિજ્ઞા કરીને બેઠા કે હવે તો કોઈ તેડાવે તો જ જવું,
 નહિ તો જવું નહિ.

પોતાના છવનચરિતની નોંધમાં દલપતરામ લખાવે
 છે કે ‘એ અરસામાં રાત્રીમાં મહુને સ્વપ્નાં આવતાં ત્યારે
 એમ થતું કે હું ઉડું છું. વળી એમ થતું કે જાણે અમથો
 કાંઈક ચેરીમાં બેઠો હોઈ ને ધૂળ ફેરવું ત્યારે વઢવાણમાં
 ચાલતા રાતાચોળ ચાર ખૂણાળા ચોકિયા પૈસા જ પૈસા હાથ
 આવતા: કોઈ વખત દસ, કોઈ વખત પાંચ; કોઈ વખત

ત્રીસ-બત્રીસ પણ નીકળતા; ધૂળમાંથી કાંકસ નીકળે છે એમ નીકળતા.'

ભૂતકાળના તેજછાયાના પડછાયા તો પ્રત્યેક માનવીના અન્તર્દેશે પડેલા હોય છે; પણ વિધાતાના રસાયનથી રસાયેલા આત્માઓ આવતા ભવિષ્યના ઝોળા પણ ઝીલે છે: મછી જેટલી એ દેવી રસાયનની વિશેષતા, એટલી એ ભાવીના પડછાયા ઝીલનારની પણ વિશેષતા. પડછાયા ણધા કંઈ પુરુષની પાછળ જ નથી ચાલતા, ઠેડી દાખવતા પુરુષનાં પગલાંમાં આગળ આગળ પણ ચાલે છે. આંખ એ આત્માની આરસી છે, પણ પરને કાજ; હૈયું એ આત્માની આરસી છે, તે પોતાને કાજ. સંચિત એટલે જન્માન્તરનાં વાવેલાં, પણ ભવિષ્યની વાડીઓમાં પાંગરનારા, નિર્માણુમન્ત્ર. પ્રત્યેક માનવીનું સંચિત એટલે ભૂતભાવીનો સંગમભાંડાર. ને જેટલાં સરોવરજળ નિર્મળાં, એટલા સરજળમાંના અભપડછાયા પણ નિર્મળા; એમ જેટલાં અન્તર્જળ નિર્મળાં, એટલા અન્તરમાંના ભૂતભાવીના પડછાયા પણ નિર્મળા. ભૂતભાવીના એ ઝોળાઓ દલપતરામને ત્હારે ઝંખાતા, પણ રહમબતા નહિ: ઝંખાતા; પણ ગહન, અગોચર, આલમાંના કાળલેખના જેવા.

મનમાં દલપતરામ એક ઘાટ ઘડતા હતા, ત્હારે વિશ્વવિધાત્રી બીજે જ ઘાટ ઘડી રહી હતી. કર્તુમ્, અકર્તુમ્, અન્યથા 'કર્તુમ્' એ મહામાયાનો મહિમા અદ્ભુત જ છે. સ્વયં લગવાને મહામાયાને મમ માયા દુરત્યયા ભાળેલી છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૩ ના નવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે સ્કોટલાન્ડનો એક સપૂત હિન્દુસ્થાનને કિનારે ઉતર્યો; અને અહમદનગર ખાનદેશ સુધી એમ ફરતો ફરતો ત્રણેક વર્ષે

૧૮૪૬ ના નવેમ્બર માસમાં ગુજરાતના પાટનગરે આવ્યો. એ પચ્ચીશેક વર્ષના ભુવાનકાને ગુર્જરાધૂના ક્ષત્રિય વીરોનો રાસો લખવાના ટોડ જાગ્યા. સ્કોટલાન્ડની ચે વીરબૂમિ-ખ્હાડપાઘયાં ગિરિમંડળના ચે ઉત્તરદેશમાં એના વંશનું વતન આખરડીનમાં હતું. એના દેશબંધુ કર્નલ ટોડે રાજસ્થાનના ક્ષત્રિયત્વની અમર ગાથા લખી હતી, ને જ્ઞાન્ત હકે સિંહાદ્રિના સિંહોના ઇતિહાસગણા રચ્યા હતા. આ જોગનવન્તાને ગુજરાતની ક્ષત્રિયવટનાં આકર્ષણ આવ્યાં. ગુજરાતનાં વન, ગુજરાતનાં ખરેખર ને મન્દિરો, ગુજરાતનાં ઇતિહાસ ને મહિમા, ગુજરાતની સુધડ સંસ્કૃતિ, રામ ને શ્રીમથી ચે પ્રાચીન ગુર્જરલોનના શ્રીદૃષ્ટપુગણા કાજ લખ્યા હાંડ વાંચવા ને વંચાવવાના એને અભિલાષ થયા. ટોડે હકે માલકમ ફોર્બ્સઃ એ સ્કોટ મન્જનોએ ભારતના વીરત્વને જોળખ્યું, જોળખાવ્યું, ગિરદાવ્યું છે વીર વીરને પિછાને. બ્રિટિશ મંડળમહારાજ્યના વડાપ્રધાન મિ. મેકડોનાલ્ડે કહ્યું છે કે It requires a Highlander to understand a Rajput. હુંગવામી નહિ, પણ પર્વતમંડળની ચે ઇશાનમાં મૂળે સાગવવાસી એ કુટુંબના સ્કોટવંશજ કારણસે ગુજરાતની ક્ષત્રિયવટને જોળખી; ગુજરાતનાં સરોવરો ને કુલોમાં, હુંગરમાળ ને વનોમાં સ્કોટલાન્ડને લેયો. એને થયું કે ટોડે રાજસ્થાનનું મહાભારત લખ્યું છે, હું ગુર્જરાધૂનું રામાયણ રચું. સ્કોટલાન્ડનો એ સપૂત તે એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ-કવીશ્વર દલપતગમના પદમ મિત્ર કારણસ આદેશ, કારણસનિરહના ધીરોદાત્ત નાયકઃ અને કારણસરચ્યો ગુજરાતની ક્ષત્રિયવટનો રાસો તે રાસમાળા.

કારણસના સદલિલાયો ગુજરાતને અનેક રીતે કૃપ્યા છે. એના અલિલાયો ગુજરાતમાં પ્રથમ છાપું છપાયું, પ્રથમ પુસ્તકાલય થયું, પ્રથમ નિશાળ મંડાઈ, પ્રથમ કન્યાશાળા સ્થપાઈ, નવા ગ્રન્થો રચાયા, જૂના ગ્રન્થો સંગ્રહાયા, ગુજરાતને પ્રાચીન ઇતિહાસ શોધાયો, અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી જન્મી, અંબઈમાં કારણસ ગુજરાતી સભા થઈ ગુજરાતની વાડીઓમાં કારણસે એવા એવા આંખા વાળ્યા. દલપતરામ એ સૌમાં કારણસના સહચારી જોડિયા; અને પછી એમણે કવિતારસના પાણી પાઈ પાઈ મિત્રવાળ્યા એ આંખા ઉછેર્યા. કારણસરોખ્યો એ એકએક આંખો દલપતરામના પ્રતાપે આજ કળીરવડ જેવડો ફૂંદ્યો-ફાંદ્યો છે. પણ કારણસે ગુજરાતને દીધેલાં અમર વરદાન તે બે: રાસમાળા ને દલપતરામ. વઢવાણથી તેડાવી કારણસે દલપતરામને ગુજરાતને પાટનગરે સ્થાપ્યા. કારણસે દલપતરામને ગુજરાતને ઓળખાવ્યા, ને કહ્યું કે સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળે નવસંસ્કૃતિને ઘડનારો આ ત્હારો યુગપુરુષ.

કર્નલ ટોડે રાજસ્થાનની ગાથા લખી ત્હારે ત્હેમની કને એક જતી હતી. જૂના કવિઓનાં કાવ્યો ને રાસાઓ એ જતી શોધી લાવતા, કર્નલ ટોડેને એમના અર્થ કહેતા, દેશના રીતરિવાજ સ્થૂમળવતા, પ્રાચીન ઇતિહાસવીરોની ઇન્તકથાઓ વર્ણવતા, હિન્દની સંસ્કૃતિના માર્હિતગાર કરતા. અર્થરહેાટન સંગ્રહસૂચન પૂરવણી સંસ્કારઉદ્બોધનનો સાધ્ય-ધર્મ જતીલનો હતો. રાસમાળા રચવામાં એવા સહાયક ને ઉદ્બોધક ગુર્જર યતિજી કારણસને જોઈતા હતા, કે જે મન્જરાળા ને ચારણી સાધામાંના જૂના રાસાઓના અને સંસ્કૃત

પ્રાકૃત ને જૂની ગુજરાતીમાંના જૈનરાસાઓના અર્થ ઉઠેલાવે, ને પ્રજ્ઞના અણુરૂપમળતા રીતરિવાજ સંસ્કારપ્રકરણો અને સંસ્કૃતિના થર ઉપર લખેલા કાળમન્ત્રો લખાવે. આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ રાસાઓના કાવ્યગ્રન્થોમાં હતો; એટલે ઇતિહાસસંશોધનને અંગે કવિતાનો શોખ પણ કારણસને જાગ્યો હતો. કવિતા રૂપમળનાર ને રૂપમળવનાર, ઇતિહાસ ઉઠેલાવનાર, દેશાચારના અન્તરરૂપ સ્થાપનાર, પ્રજાની કાળપગલીઓમાંની રેખાઓમાંના અક્ષર વાંચીને વંચાવનાર, કર્નલ ટોડને મળ્યો હતો એવો દેશની સંસ્કૃતિનો ભોમિયો, કારણસ સાહેબ શોધતા હતા. કારણસને માત્ર નોકરી નહોતી કરવી કે અમલ નહોતો કરવો; કારણસને તો ગુજરાતની કાળવહી વાંચી વાચીને વંચાવવી હતી. એ કાળવહીની સિપિ લખાવનારને, ગુજરાતની કાળવહીના વહીવંચાને કારણસ સાહેબ શોધતા હતા.

લોકભાષામાં શિક્ષક કહે છે, પાદરીઓ પંડિત કહે છે, મુસાફરો ભોમિયો કહે છે; એવા ઇતિહાસગ્રન્થોના, કાવ્યકલાના, ગુર્જરપ્રજાના દેશાચાર ને સંસ્કૃતિસંસ્કારના કવિપંડિતને કારણસ સાહેબ ઝંખતા હતા.

પ્રથમ તો કારણસે અમદાવાદના વીસનગરા નાગર કવિ ઉત્તમરામજીને બોલાવી પાસે રાખ્યા; સન્તોષ ન થયો. પછી પ્રાચીન કવિઓના વતનરૂપ વિજાપુરથી એક બહારોટ કવિરાજને તેડાવી રાસાઓ લખાવા માંડ્યા; સન્તોષ ન થયો. પછી નડિયાદથી કવિ રણછોડ બહારોટને બોલાવ્યા, પણ સન્તોષ ન થયો. ઇતિહાસગ્રન્થોધકનો, કવિતરસિયાનો,

પ્રાચીન સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિના વિદ્યાર્થીનો મુમુક્ષુઆત્મા પરિતપાયો નહિ.

અમદાવાદમાં ફારબસ સાહેબ આસિસ્ટન્ટ સેશન્સ જજ હતા તે સમયે શ્રી લોજાનાથ સારાભાઈ અમદાવાદની દિવાની અદાલતમાં નવાસવા મુનસફ હતા. છઞ્વીશેક વર્ષના લોજાનાથભાઈનું નોકરીનું એ પ્રથમ પગથિયું હતું. એમનું કુટુંબ સાહેબલોકમાં આવરોબવરો સારો રાખતું. તેઓ ને ફારબસ થાને ઠંપની સ્વકારના એક જ ખાતાના અમલદારો હતા એટલે ઘણી વેળાએ મળતા. એક વેળા ફારબસ સાહેબે એ અમલદારોનું પાતચીતમાં કહ્યું કે તમારી જાણમાં કે સારા કવિ હોય તો મ્હારે જોઈએ છીએ. દલપતરામ પાસે લોજાનાથભાઈ પિંગળશાસ્ત્ર લખ્યા હતા ને દલપતરામનો એમને સારો પરિચય હતો; એટલે લોજાનાથભાઈએ સાહેબને પોતાના કાવ્યશુરુતું નામ કહ્યું, પોતાનો ને પોતાના પિતાનો પરિચયપ્રસંગ વર્ણવ્યો, કાવ્યશુરો લાખ્યા. સાહેબે કહ્યું એમને લાવજો. લોજાનાથભાઈએ કહ્યું કે એ તો હમણાં એમને વતન વઢવાણ રહે છે; અંહી તો બેએક વર્ષ ઉપર હતા ફારબસ સાહેબે કહ્યું ત્હારે એમને વતનમાંથી તેડાવો; મ્હારે એમનું કામ છે.

સાહેબે તો કહ્યું કે બોલાવો; પણ ન્હોતું ત્હારે તારખાતું કે ટપાલખાતું કે આગગાડી કે દલપતરામને તાર કગાય, કાગળ લખાય, કે માણસ મોકલાય વિચાર કરીને લોજાનાથભાઈ અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાભાઈને મળ્યા. હેમાભાઈ શેઠની પેઢી વર્ષત્રયંદ પુશાલત્રયંદના નામથી વઢવાણમાં ત્હારે આજ્ઞાતી હતી. શેઠનો ધમણ એ પેઢીના

મૂનિમ ઉપર લીધો; ને લોળાનાથભાઈએ પણ સાથે દલપ-
તરામને ઠાગળ લખ્યો કે એક સાહેબને કવિતાનો શોખ છે,
કવિતા ભણવી છે, કવિને પાસે રાખવા છે, માટે આ વાતી
તરત આવશે. ઠાગળો લેઈને ખાસ ખેપિયો વઢવાણને માર્ગે
પડ્યો. લોકહિતવાહક એવા ખેપિયા આપણા ઇતિહાસમાં
વિરલ ગયાઆવ્યા હશે.

સં. ૧૯૦૪ ની નવસત્રીમાં જગદંજાના કલ્યાણહત
જેવો ખેપિયો વઢવાણ વખતચંદ શેઠની દુકાને આવ્યો.
મૂનિમે દલપતરામને દુકાને તેડાવ્યા; એમના ઉપરનો ઠાગળ
આપ્યો, પોતાના ઉપરનો ઠાગળ વંચાવ્યો. દલપતરામ કહે
છે કે 'ઠાગળ વાંચીને ખદુ સન્તોષ જેવું લાગ્યું નહિ.
મનમાં એમ થતું કે સાહેબ શું ? ને આપણે શું ? આપણી
કવિતામાં એ રહ્યું શું ?' દ્વારકાથી સુદામાપુરીમાં પાછા
વળ્યે નિજની ઝુંપડીને સ્થાને સુવર્ણમંદિર બનેલાં તે
પ્રથમ દર્શને સુદામાભાઈએ જોળખ્યાં નહોતાં એવું દલપતરા-
મનું થયું. ઘડીક મનમાં ઘોળાયાં કીધું કે જલું કે ના જલું ?
ને આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ કહે છે તેમ

ઋષિ આવાગમન હિન્દોળે ચ્હડયા.

સાહેબના પ્રથમ નહોતરે થયેલાં એ આશ્ચર્ય ને
વેધિની અગમ્યતા વધો પછી પણ ઉતર્યા ન હતાં, એવાં જ
અગમ્ય રહ્યાં હતાં. વીશેક વર્ષ પછી કારખસવિરહમાં
દલપતરામે ઉચ્ચાર્યું છે કે,

કયાં કિન્હાક અગરેજ ? કયાં હું વિપ્ર આંહીનો ?

બનવો જ અશક્ય બનાવ બને, વરતાય નહીં વિધિદૃત્યની વાત,
દિવમાહિ દિવાકર દૂર વસે, જળમાહિ જૂવો જનમ્યુ જળજાત,
કદિ કાગળપત્ર પિછાન નહીં, ઉપજી કશી રીતથી પ્રીત અઘાત ?
પ્રિય ! ક્યાં તુજ ને મુજ મિત્રપણું થયું ? ક્યાં ઇસકાટલું ?
ક્યાં ગુજરાત ?

સદાત્માઓને અન્તે સદ્વિચાર પ્રગટે છે ને સનૂનિ-
ષ્ટુંય સૂઝે છે. વૃદ્ધ, હિતસ્વી, અનુભવી, શ્રીજીને મળેલા,
મૂળજી શેઠની દલપતરામે સલાહ, પૂછી. શેઠે આશીર્વાદ
ઉચ્ચાર્યો કે ‘ સુખેથી જાવ; સુખી થશો ને ક્ષિતિ પામશો. ’
કે તેડાવે તો જ જવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પળાતી હતી, ને
તેડું આબુ હતું. મનને મનાવી દલપતરામે નિષ્ઠુંય કીધો કે
‘ તો પણ ચાલો. ’

ઇસ્વી ૧૮૪૮ ના ચેત્ર માસમા માતૃશ્રી અમૃતબાનું
વર્ષી વાળ્યું હતું, ને એ માતૃઋણ બાકી નહોતું. પિતા તો
એ પૂર્વે કૈવલ્યપદને પામ્યા હતા. દિનકરરામ બ્રાહ્મણી
ક્રિયમાણના, ને સારા હસ્તાક્ષર લખતા તેથી લલિયાના,
બ્રાહ્મણઉદ્યોગોમા સ્થાયી થયા હતા એટલે એ ભાડુભાવની
ચિન્તા પણ ઉતરી હતી દલપતરામને માથે હતો એક
પોતાનો જ કુટુંબભાર. નવગત્રી વીતી હતી, દસેરા ને શન-
દ્યુનમ હમણા જ ગયા હતા એકટોળરના ઉત્તરાર્ધમા ચન્દની
પડવાની ચન્દનછાટી તિથિએ સારનો વિશાળો મહાસાગર
એડવાને દલપતરામ વતનમાથી નીકળ્યા. એમ આજથી
નેવુંક વર્ષ ઉપર મનોરથોના સ્વપ્ના સેવતો, અઠાવીશેક
વર્ષનો એક કાઠિયાવાડી જુવાનડો સાગ ગુજરાતને સદ્બો-
ધવાને ગુજરાતને માર્ગે પડ્યો.

માતાપિતાને વળાવ્યાં હતાં એટલે વડિલનાં વાતસલ્ય પાછળ બોતાવે એમ હતાં નહિ. મઠ ને મન્દિરમાં ત્હારે આપણી શ્રદ્ધાવિદ્યા હતી, ને વ્રજભાષા ને ગીર્વાણ ભાષામાં ત્હારે આપણા કાવ્યશસ્ત્રો હતાં એ એણે યથાશક્તિ ભાતે ભરી લીધાં હતાં. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનો તે વખતનો તેજનિર્મળો 'સદ્ધર્મ' ને 'પુણ્યનિર્મળો' શ્રદ્ધાચાર જીવનકા-
કારે સ્પર્શ સંધ્યો હતો. ગદ્યાપચ્ચીશીને પાછળ મૂકીને, સામળશાહી 'ત્રીઆતુરીની કવિતાને અસિઝાળને અર્પીને, 'કાવ્યચર્યાના પ્રસંગો જીતીને, રાજરથાનેના અનુભવો સારવીને, કચ્છમાંડવીથી ગરકાલ ને આસાસુરથી શુકલતીર્થ સૂધીનું શુજરાતનું દેશાટણ પરિમાજકની રીતે કરીને, ચા-
રણોના વતન મૂળી ગામમાં દેવાનન્દ જેવા સન્તકવિ પાસેથી કાવ્યદીક્ષા પામીને, અર્ધી સદી સૂધી પોતાની નવકવિતા ગાઈ ગાઈ શુજરભોમને ઉદ્દેશવાને, સાહેબને ભણાવવાને, શુજરાતે નવો યુગ ઘડવાને પરિમાજક પેઠે પાંચે ચાલી એ જીવાનભેદ, નવયુગને પ્રથમ પરિમાજક, વતનમાંથી ચાલી નીકળ્યો. પણ આઘેનાં એ ઉજમાળાં ભવિષ્ય ત્હારે એને સ્પષ્ટ નહોતાં દર્શાતાં. 'જાણવાડના ખાસપાટમાંનાં ઝાંઝવાંનાં જેવી લેહા ચે કાંઈક કાંઈક મૃગજળની ઝાંખ એને ઝંખાતી. પણ પુણ્યાત્માને ગાયનાં મૃગજળે સાચ થઈ સન્મુખ ઉભે છે, એમ અન્તે એનાં મૃગજળે સાચાં પડ્યાં.

માતાપિતાને વળાવીને દલપતરામે વતન દોડ્યું. અમદા-
વાદની વાટ તો દલપતરામને સુપરિચિત હતી. વડવા-
ણથી નીકળી ચમલે થઈ - દલપતરામ લીંબડી આવ્યા,
ને લીંબડીથી ધોળકે થઈ અમદાવાદ ગયા. પન્થે પ્રવા-

સીને શરદના તાવની ઝપટ લાગી હતી, પણ તે પીપર ને મધને ગરમાવે ઉતરી હતી. લીમડીમાં જ દલપતરામને શુભ શુકન થયા ને સફરસંગાથી મળ્યા. શ્રી હરિની વિશ્વયોજના અકળિત છે. લવસાગરે એકાદી જહાજની પેઠે એકલમદલ દલપતરામ નવસંસાર એડવાને વતનમાંથી નીકળ્યા, પણ પ્રથમ મળલે જ એમને સંગાથ સાંપડ્યો. એ માત્ર પન્થ-સંગાથ ન હતો, જીવનસંગાથ હતો; ને જન્ને હયાત હતા ત્યાં સુધી અખંડસંગાથ રહ્યો. વઢવાણથી દલપતરામ અમદાવાદ જવાને નીકળ્યા એ જ તિથિએ લીમડીના એક શાહુકાર, શેઠ મલીચંદ જેચંદ, વ્યાપાર એડવાને ને શુભ-રાતનાં મોટાં બજારોમાં નસીબ અજમાવવાને, લીમડીથી નીકળ્યા હતા. ચાર બેસાડ્યોએ મળી, લીમડીથી અમદાવાદનો પ્રત્યેકનો દોઢ દોઢ રૂપીઓ ભાડું ઠરાવીને છકડો ભાડે કર્યો હતો. એ અહયોગ જ દૈવયોગ હશે કે જન્ને ય સફરસંગાથીઓને લૂએ ને જુએ ફળ્યો. જન્ને ય અમદાવાદના વતની થયા, નિજ નિજને ચારે મોડવી થયા, પોતપોતાના દિશાદેશે પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવ પામ્યા, જહોજલાલી જમાવી ને માણી, ને આયુધ્યક્ષરની મૈત્રી લોગવી. શેઠ મલીચંદ જેચંદની ગાડી પાછળ પાછળ ચાલતા ચાલતા દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા. વાવફવેથી એ પ્રાદાણ પાણી ભરી લાવતો ને પ્રવાસસંગાથીઓને પાતોઃ એ શ્રીમાળી તો સમસ્ત દેશને પાણી પાવાને નીકળેલો હતો ને ? અમદાવાદના માણેકચોકમાં ચેરાણી પેટી સ્થાપવાને લીમડીથી પોતે કેટલો લક્ષ્મી લઈ બંધ છે તે મલીચંદ શેઠ બહુતા હતા. પણ એ વહિયાવડી શેઠ નહોતા બહુતા કે

એમની ગાડીની પાછળ પાછળ ચાલતો વઢવાણનો પરિવારજક
બ્રાહ્મણ પોતાના ઝોળામાં ઢેવીક આત્મલક્ષ્મી ગુજરાતની
નગરીઓને વધાવવાને લઈ જતો હતો.

વઢવાણ એટલે વર્ધમાનપુરી; મહાવીર સ્વામીના વારાનું
પ્રાચીન નગર; બ્રાહ્મણ ને જૈન સંસ્કૃતિઓનું જનું ધામ.
અને કારણસ એટલે ભરતખંડમાં આવતી નવસંસ્કૃતિનો
સુજન ને સુધડ સંસ્કારભેદ. ટોડનાં પગલાંમાં પગ મૂકી
એને ગુજરાતની કનિયવટને પૂજવી હતી; એની ઝોળી
નવયુગની ભાવનાઓથી ભરેલી હતી. દલપતરામમાં પ્રાચી-
નતાનું ઉત્તમ ઉત્તમ સંગ્રહાયું હતું, કારણસમાં અર્વાચીનતાનું
ઉત્તમ ઉત્તમ સંગ્રહાયું હતું. વર્ધમાનપુરીમાંથી દલપતરામ
અમદાવાદ આંદાસુરજને સાહેબને ઠાંગલે ગયા એ જાણે
પ્રાચીનતાનાં ગૌરવ ને મહિમા અર્વાચીનતાની મહેમાનીએ
ઉતર્યા; એ જાણે પૂર્વપશ્ચિમના પૂરખવાડ મળ્યા. ગુજ-
રાતનું ધન્ય ભાગ્ય કે એના નવયુગનાં મંડાણ મંડાતાં
હતાં એ વિરલ ને અદ્ભુત ઇતિહાસયોગે-પ્રાચીન અર્વાચીન
સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળે કારણસ ને દલપતરામ જેવા
દીર્ઘદર્શી ઠરેલબુદ્ધિ દેશહિતચિન્તક પુણ્યાત્માઓને
સુયોગ ગુજરાતને લાધ્યો. કારણસ ને દલપતની બેલડી નરી
આંખ પેળે કોઈ અધિકા ઇતિહાસ ઉચ્ચારતી. સંસ્થાઓ
સ્થાપીને, ભાવનાઓ સ્થાપીને, સત્તરેક વર્ષમાં કારણસ તો
અક્ષરવાસી થયો; અર્ધી સદો સૂધી કવિતાનાં પાણી પાઈ
પાઈને દલપતરામે એ નવવાવેલી ગુર્જરી કુંભેને મ્હોરાવી.

એમ અમિહોત્રીનો કાવ્યદીક્ષિત સપૂત પ્રાચીનતાના
વહેણમાંથી અર્વાચીનતાના ચ્હડતાં પૂરમાં તરવાને યકયો.

સાલવારી

વિક્રમ સંવત ઇસ્વી સન

૫૭૫-૬૨૭ માઘ કવિ

૬૦૬-૬૧૨ શ્રી હર્ષનો દિગ્વિજય

૬૨૬-૬૪૫ દ્યુએનસંગની હિન્દયાત્રા

૧૧૭૬	૧૧૨૦	શ્રીમાળ ભાગ્યું; પાટણ આબ્યા.
૧૫૧૫	૧૪૪૬	મહીધર તરવાડી પાટણમાં હતા. (પાટણથી ઉંઠ કેણુ ને કચ્છારે ગયું?)
૧૬૦૧	૧૫૪૫	બત્તો તરવાડી ઉંઠથી ધ્રોળ ગયા.
૧૭૮૦	૧૭૨૪	દેવરામ તરવાડી ધ્રોળથી જામનગર ગયા.
૧૮૩૬	૧૭૮૦	જાગનગરમાં ડાહ્યાભાઈનો જન્મ. છપૈયામાં શ્રીજી મહારાજનો જન્મ.
૧૮૪૪	૧૭૬૮	નીલકંઠ બ્રહ્મચારી ગુજરાતે આબ્યા.
૧૮૬૬	૧૮૧૩	ડાહ્યાભાઈ જામનગરથી વઢવાણ આબ્યા.
૧૮૭૦	૧૮૧૪	ડાહ્યાભાઈનું અમૃતળા સાથે લગ્ન: ળીલે ઘરવાસ.
૧૮૭૨	૧૮૧૬	જેકેરખાનો જન્મ.
	૧૮૧૮	
	૨૪ મી મે	મહારાણી વિક્ટોરિયાનો જન્મ
૧૮૭૬	૧૮૨૦	કલપતરામનો જન્મ: યમકમ ચેાળી.
મહા શુદ્ધ ૬-૭, ૨૧ મી જાનેવારી		

ભાદ્રપદ		અન્નપ્રાશન
૧૮૭૭	૧૮૨૧	કારણસનો જન્મ
	૭/૭/૨૧	
૧૮૭૬	૧૮૨૩	ભાઈ દિનકરરામનો જન્મ
૧૮૮૦	૧૮૨૪	શીતળાની ઘાત
૧૮૮૧	૧૮૨૫	દીવાની આળથી ઠાઠી જવું.
		મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીનો જન્મ.
૧૮૮૨	૧૮૨૬	કૃત્રિમ વેદમન્ત્ર
નવરાત્રી		બહુચરાણે બાળમોવાળા ઉતરાબ્યા.
૧૮૮૩	૧૮૨૭	ખોટી જનોઈ
		દેવનાગરી મૂળાક્ષર ઘૂંટવા બેઠા.
ભાદ્રપદ બળેવ		હાંસકી ખોઈ
૧૮૮૪		બારાક્ષરી લખ્યા.
વસન્ત- ૧૮૨૮		ઉપનયન
પંચમી		
કાગણુ શુદ્ધ ૮		બઢઠામાં શ્રીજી મહારાજનાં કથન
ચૈત્ર		પંડયાની નિશાળે બેઠા
૧૮૮૫	૧૮૨૯	બહુચરાણ અંબાજી સિદ્ધપુરના
		સંઘમાં
		શાસ્ત્રીયવિદ્યા નાસ્તિ
		વઢવાણમાં સ્વામીના મૂકિયા
૧૮૮૬	૧૮૩૦	વેદાભ્યાસ, ક્રિયમાણુ
ભાદ્રપદ		પિતાનો માર, છૂટું તરભાણું માર્યું.
		હાલ્યાભાઈની ગાય

અજવાળિયાંમાં વરત ને ઉખાણા
શેરીમાંની રમતો

જેઠ ૧૬ ૧૦

સ્વામીનારાયણ અક્ષરધામે ગયા.

૧૮૮૭ ૧૮૩૧

વેદાબ્યાસ; ગ્રાહણ, આરણ્યક, સામ-
સંહિતા. હરિલા; સામળની વાતો
વંચાતી.

વાવતળાવે કિશોરખેલ

૧૮૮૮ ૧૮૩૨

પીતાંબર પંડયો દટાઇ મૂવા
કાશીએ જવા ઘેરથી નાઠા.
વેદ ગયો ત્પુરે વંશ ગયો.
બાળકોને લઇ અમૃત બા પીયરમાં
જઈ રહ્યાં.

જેઠેરબાનું લગ્ન

૧૮૮૬ ૧૮૩૩

શાગળની વાર્તાઓ વંચાતી.
દહપતરામનું મૂળીબા સાથે લગ્ન.
કમળલોચની ને હીરાદન્તી-એ કાવ્ય
વાર્તાઓ રચી.

૧૮૬૦ ૧૮૩૪

વસન્ત-

પંચમી

મૂળીને સમૈયે, જુમાનન્દ સ્વામી,
વર્તમાન ધારણ કીધાં. મજલાલને
સમાધિ.

ડાહ્યાલાઈ ઘર તણ ધર્મતળાવે
જઈ રહ્યા.

સામળશાહી કમળલોચની. ૨. હીરાદ-
દન્તીને બાળી નાંખી.

પા. ૨૩૨

કાગણુ

જડેશ્વરમાં દિનકરરામના વાળ હિત-
રાવ્યા. વાંકાનેરમાં જોડારખાને
સીમન્તનું મોસાણું પૂર્યું.

ચૈત્ર

વઢવાણમાં દિનકરરામને જનોઈ.
જોડારખાના નાસાયણનો જન્મ.

શ્રાવણ

મૂળીએ શ્રાવણી પૂજનાં તુલસી
ચઢાવવાને. દેવાનન્દ સ્વામીનો
સમાગમ ને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ.
કકડે કકડે ૭ વર્ષ મજલાપાનો
અભ્યાસ; સં. ૧૮૬૦ થી ૧૮૬૭.
શિક્ષણપદ્ધતિ વિષયનો મેટ્રીકનો
ડિરેપાથ.

૧૮૬૧ ૧૮૩૫

શ્રાવણ

ફેરી મૂળીએ શ્રાવણી તુલસીપૂજ
કાજે. ન્હાનાં ન્હાનાં કીર્તનો કરવા
માંડયાં.

૧૮૬૨ ૧૮૩૬

૧૮૬૩ ૧૮૩૭

કાવ્યદોષાઃ { છન્દશ્ચંદ્રા
શાપાલપણ
સર્વસંગશિરોમણિ
નિવેકચિન્તામણિ } પ્રાણનન્દ

૧૮૬૪ ૧૮૩૮

૧૮૬૫ ૧૮૩૯

પ્રજ્ઞાલોના { પ્રજ્ઞાવિલાસ
ધર્મવંશ પ્રકાશ } પ્રજ્ઞાનન્દ
દેશવદાસજી કૃત કવિપ્રિયાઃ
જેંગાગડવી પાસેથી.
રસિકપ્રિયાઃ યતિ
લાલચંદ્ર પાસેથી.

૧૮૬૬ ૧૮૪૦

શિક્ષાપત્રીનો

પોસ શુદ્ધ ૧૧

શાકોત્સવ ને શ્રીપુરોત્સવ રચ્યાં.
 અદ્યાભાઈજી વૈઠામાં સંન્યાસ લીધો.
 વૈષ્ણવાનન્દજી ભૂજ પોશાળમાં ગયા.

૧૮૬૭ ૧૮૪૧

પોસ માસ

જન્માષ્ટમી

જ્ઞાનચાતુરી } લખવા માંડયા.
 કાવ્યચાતુરી }

વૈષ્ણવાનન્દ સ્વામી ભૂજથી ભણીને
 આવ્યા. સહાધ્યાયીઓની પરીક્ષા.

૧૮૬૮ ૧૮૪૨

ચાતુર્માસ

૧૮૬૯ ૧૮૪૩

જેઠ માસ

વાગડની મુસાફરી.

દિનકરરામનું લગ્ન.

વઢવાણમાં રામલીલા.

શીખકાવ્યનો ઉછર ને ખિલાવ.

મૂળીબાને સીમન્ત.

પુત્ર પુરુષોત્તમનો જન્મ.

૧૫ મી નવેમ્બર કારણસ મુંબઈને કિનારે ઉતર્યો.

૧૯૦૦ ૧૮૪૪

કાર્તિક

પ્રથમ રાજસન્માન-ધ્રાંગધ્રે.

માગશર શુદ્ધ ૧૪

માધવાનન્દ (અદ્યાભાઈ) સ્વામીતુ
 સરજોજીમાં કેવલ્યપદ.

નસીબ અજમાવવાને દેશપર્યટન.

ત્રામતુલાનો પ્રસંગ.

ભાદ્રપદ

સરકારી કચેરીઓની લાખા ઇંગ્લેન્ડ
 બહાર થઈ.

૧૯૦૧ ૧૮૪૫

માગશર

અદ્યાભાઈનું વધી.

સંખેશ્વરને માળે લોદ્રાણી ને બૂજ.

શનીવાર, ૧
વૈશાખ વદ ૧૦ }

બાપ્પાની પીપર.

જન્મોદ્ધતી

કુમુદ કવિ સાથે ઠાવ્યથા.

બાદરવા

સંસ્કૃત ઠાવ્યશાસ્ત્ર બલુવા વડવાલુધી

શુદ્ધ ૭

અમદાવાદ ગયા.

શુદ્ધ ૧૦

અમદાવાદ પહોંચ્યા. સારસ્વતનો
અભ્યાસ.

શ્રી મણુકીવાળા છોટાલાલભાઈ } ના પ્ર-
શ્રી ગિરધરલાલભાઈ મુવ } સંગ ને
શ્રી સારાભાઈ બાપાભાઈ } પરિચય

૧૯૦૨ ૧૮૪૬

લોળાનાથભાઈને પિંગળ શીખવ્યું.
જ્ઞાનસ્વરૂપાનન્દ સ્વામી પાસે કુવલ-
યાનન્દનો અભ્યાસ.

યોગાનન્દ સ્વામીનું ચિત્રકાવ્ય જોઈ
ચિત્રકાવ્ય દીધાં.

કોઠાદીની પઞ્ચવણી.

પુત્ર પુરુષોત્તમના મૃત્યુસમાચાર.

ભાદ્રપદ

આચાર્યશ્રીની રજા લીધા વિના
વડવાણુ જતા રહ્યા.

આમો

માસેકલ્હાંરહી આચાર્યજીના આગ્રહે
પાછા અમદાવાદ આયા.

ઓક્ટોબર

કારખસ સાહેબ અમદાવાદમાં આવ્યા.

૧૯૦૩ ૧૮૪૭

છપૈયા માહાત્મ્ય લખવા માંડ્યું.

મહા વહ ૫

અંજનશલાકાનો મહોત્સવ.
આચાર્યજીએ શાલપાઘડી ને કા. ૩૦
આપ્યા. લણી ઉતર્યા.
મૂળી સમૈયે. ત્હાંથી મહારાજ સાથે
કુચમાં.

ચૈત્ર શુદ્ધ ૩

અમૃતભાનુ અવસાન.
નિરાશાનું વર્ષ બેહું. નિશ્ચય.
ધૂળમાંથી પાંચીકા હાથ આવતા.
પુત્રી રાયકુંવરનો જન્મ.

જેઠ શુદ્ધ ૫

૧૯૦૪ ૧૮૪૮

વસન્તપંચમી

ચૈત્ર

નવરાત્રી

ભાવસારને ધીરધાર, લાંઘવા બેઠા.
અંગઉધારનો ઝગડો.
અમૃતભાનુ વર્ષા.
અમહાવાદથી બેપિયો આવ્યો ને
કાગળ લાવ્યો.

ચન્દની

પડવો

ઓકટોબર

ઉત્તરાધર્

ક્ષારણસનું તેડું આવ્યે વઢવાણુધી
ગુજરાતને પાટનગર અમહાવાદ
ગયા.